

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ЮРИДИЧНІ НАУКИ
Випуск 1
Том 1

Херсон-2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Сайчин Олександр Сергійович – завідувач кафедри галузевого права Херсонського державного університету, д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:

Галунько Віра Миколаївна – доцент кафедри історії та теорії національного і міжнародного права Херсонського державного університету, д.ю.н., доцент

Єцук Ольга Михайлівна – доцент кафедри адміністративного і господарського права та правоохоронної діяльності Херсонського державного університету, д.ю.н., доцент

Відповідальний секретар:

Гавловська Аліна Олександрівна – доцент кафедри галузевого права Херсонського державного університету, к.ю.н.

Члени редакційної колегії:

Бевзенко Володимир Михайлович – суддя Верховного Суду України, д.ю.н., професор

Волюшин Юрій Олексійович – завідувач відділу теорії і практики законотворчої діяльності, директор Української школи законотворчості Інституту законодавства Верховної Ради України, д.ю.н., професор

Гармасв Юрій Петрович – завідувач кафедри організації прокурорсько-слідчої діяльності Іркутського інституту підвищення кваліфікації прокурорських працівників Генеральної прокуратури Російської Федерації, д.ю.н., професор (Російська Федерація, м. Іркутськ)

Кафарський Володимир Іванович – д.ю.н., професор, заслужений юрист України

Корвайко Олександр Іванович – голова Апеляційного суду Херсонської області, д.ю.н.

Кубічек Павол – декан юридичного факультету Університету імені Коменського, д.ю.н., професор (Республіка Словаччина, м. Братислава)

Літвін Валерій Валерійович – професор кафедри галузевого права Херсонського державного університету, к.ю.н.

Леоненко Тетяна Євгенівна – заступник завідувача кафедри кримінального процесу та криміналістики Класичного приватного університету, д.ю.н., доцент

Литвинов Олексій Миколайович – завідувач кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, д.ю.н., професор

Лукашевич Віталій Григорович – завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Класичного приватного університету, д.ю.н., професор, заслужений юрист України

Мельник Роман Сергійович – професор кафедри адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д.ю.н., старший науковий співробітник

Мікулін Віктор Петрович – заступник голови Закарпатської обласної державної адміністрації, д.ю.н., професор

Новікова Марія Миколаївна – доцент кафедри історії та теорії національного і міжнародного права, к.ю.н., доцент

Рижченко Ірина Миколаївна – завідувач кафедри адміністративного і господарського права та правоохоронної діяльності Херсонського державного університету, к.ю.н., доцент

Рябініна Тетяна Кимівна – завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Південно-Західного державного університету, д.ю.н., професор (Російська Федерація, м. Курськ)

Слінько Сергій Вікторович – професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ, д.ю.н., професор

Стрельцов Євген Львович – вчений секретар Південного регіонального наукового центру Національної академії правових наук України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, д.ю.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України

Фріс Павло Львович – завідувач кафедри кримінального права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, д.ю.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України

Чертова Надія Андріївна – завідувач кафедри міжнародного права і порівняльного правознавства Північного (Арктичного) федерального університету імені М.В. Ломоносова, д.ю.н., професор (Російська Федерація, м. Архангельськ)

Шутак Ілля Дмитрович – професор кафедри теорії та історії права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, д.ю.н., професор.

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки» є фаховим виданням на підставі Наказу МОН України від 10 жовтня 2013 року № 1411 (додаток № 5).

Збірник наукових праць включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

**Затверджено відповідно до рішення вченої ради
Херсонського державного університету
(Протокол № 11 від 23.04.2018 р.)**

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 19746-9546Р
від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Гавловська А.О. ПРАВОВИЙ, ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНИХ МОЛОДІЖНИХ ПРОГРАМ В УКРАЇНІ.....	7
Джуган В.О. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ РИМСЬКОЇ РАБОВЛАСНИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	11
Ковальова С.Г. ПРАВОВА ОХОРОНА СУСПІЛЬНОГО ПОРЯДКУ ТА ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ В СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІСТАХ (ХІ – ХVІ СТОЛІТТЯ) ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАВОВІДОМОСТІ.....	16
Макарова Л.Р. ТЕРМІНОЛОГІЧНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ КАТЕГОРІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЄ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ, ЯКЕ ВІДПОВІДАЄ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ.....	20
Ніколенко Л.М., Ошкадеров І.Г. ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ.....	24
Серебро М.В. ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ У ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ.....	28
Форотянюк Д.В. ФІСКАЛЬНІ ОРГАНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ДЕРЖАВИ (НА ПРИКЛАДІ ФРАНЦІЇ).....	34

СЕКЦІЯ 2

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Андронов І.В. ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ, ЩО МІСТЯТЬСЯ В ПОСТАНОВАХ ВЕРХОВНОГО СУДУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	41
Бахасва А.С. ПОНЯТТЯ РЕСТИТУЦІЇ ТА ЇЇ ВИДИ.....	46
Гуйван О.П. СПОСОБИ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	50
Клейменова С.М. ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ЯКОСТІ НАДАВАНИХ ПОСЛУГ.....	55
Кодинець А.О. ПІДСТАВИ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН: ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ НАСЛІДКИ.....	58
Мамчур Л.О. ІНСТИТУТ СУДОВОГО ДОРУЧЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ.....	62
Орлова В.О., Ангелов Г.В. ПРАВОВА ОСВІТА СТУДЕНТІВ ЯК ЗАПОРУКА РЕАЛІЗАЦІЇ ЇХНІХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	66
Підченко Ю.О. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ СУДОВИХ РІШЕНЬ У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	71
Пуль С.І. ВЧЕННЯ ПРО ПІДСТАВИ ДЛЯ ПОЗОВУ ЯК ОДНОГО З ЕЛЕМЕНТІВ ПОЗОВУ.....	75
Сафончик О.І. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПОДІЛУ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ ПОДРУЖЖА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	81
Стопченко К.О. ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПОДАННЯ ДО СУДУ ПОЗОВНОЇ ЗАЯВИ ПРО ОСПОРЮВАННЯ БАТЬКІВСТВА (МАТЕРИНСТВА).....	84

СЕКЦІЯ 3

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Добровольська В.В. САМОКОНТРОЛЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	88
Іванюта Н.В. ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГУЛЯТИВНОЇ ФУНКЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА.....	92
Пилипишин С.С. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ КРИПТОВАЛЮТ ЯК ЗАСОБУ ПЛАТЕЖУ В ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ.....	96

СЕКЦІЯ 4 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Бориченко К.В. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ.....	100
Вакарюк Л.В. РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ТРУДОВОГО ПРАВА» ТА ОКРЕМИХ СУМІЖНИХ ПОНЯТЬ.....	104
Вапнярчук Н.М. ДО ПИТАННЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ ЯК ОБ'ЄКТА ТРУДОВИХ ВІДНОСИН	108
Клєцова Н.В., Волченко Н.В. УДОСКОНАЛЕННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НАЙМАНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ОДИН ІЗ ЗАХОДІВ ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	112
Ковригін В.С. ДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	117
Пунтус Д.А. МАСОВЕ ВИВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ: СУТНІСТЬ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ.....	122
Ярошенко О.М., Вапнярчук Б.В. ЩОДО СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «РОБОЧИЙ ЧАС» ТА ЙОГО ХАРАКТЕРНИХ ОЗНАК.....	126

СЕКЦІЯ 5 ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Дейнега М.А. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН З ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ	130
Курман Т.В. ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК АГРАРНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ.....	133
Лісова Т.В. ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ.....	138
Лушпаєв С.О. ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ ОРГАНІЧНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ.....	142

СЕКЦІЯ 6 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Вичавка В.І. ПОНЯТТЯ ТЕРОРИЗМУ НА ДЕРЖАВНОМУ КОРДОНІ УКРАЇНИ.....	145
Дніпров О.С. ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ: ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ ТА ПЕРЕДУМОВИ.....	149
Кравченко М.Г. ДЖЕРЕЛА ЕКОРЕСУРСНОГО ПРАВА.....	154
Манжула А.А. ОСОБЛИВОСТІ ЗАВДАНЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ.....	158
Махді С.С. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО АДАПТАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	162
Морозова В.О. ОХОРОНА ТА ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ.....	166

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Havlovska A.O. THE LEGAL, ORGANIZATIONAL, AND SOCIO-ECONOMIC DIRECTION OF OPTIMIZATION OF LEGAL REGULATION OF STATE YOUTH PROGRAMS IN UKRAINE.....	7
Dzhugan V.O. FEATURES OF THE STATE AND LEGAL DEVELOPMENT OF THE ROMAN SLAVE-OWNING STATE.....	11
Kovalyova S.G. LEGAL PROTECTION OF PUBLIC ORDER AND PUBLIC SECURITY IN MEDIEVAL EUROPEAN CITIES (XI–XVI CENTURIES) AS A LEGAL CONSCIENCE FORMING FACTOR.....	16
Makarova L.R. TERMINOLOGICAL UNCERTAINTY OF THE CATEGORY WHICH EXPLORE VOLUNTARY BODIES OF THE COURT AUTHORITY WHICH COMES WITH THE PRINCIPLE OF JURISDICTION.....	20
Nikolenko L.M., Oshkaderov I.G. CHARACTERISTICS OF CULTURAL HUMAN RIGHTS AND CITIZENS IN MODERNIZATION OF THE LEGAL SYSTEM.....	24
Serebro M.V. GENERAL PHILOSOPHICAL CATEGORIES IN THEORY OF THE STATE.....	28
Forostanko D.V. FISCAL BODIES OF THE MIDDLE-EAST STATE (AT THE EXAMPLE OF FRANCE).....	34

SECTION 2

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Andronov I.V. OBLIGATORINESS OF LEGAL CONCLUSIONS THAT IS CONTAINED IN RESOLUTIONS OF SUPREME COURT IN CIVIL PROCEDURE.....	41
Bakhaeva A.S. THE CONCEPT OF RESTITUTION AND ITS TYPES.....	46
Guyvan O.P. WAYS OF PROTECTING INFORMATION: CIVIL-LAW ASPECT.....	50
Kleimenova S.N. TO THE ISSUE OF DETERMINING THE QUALITY OF SERVICES PROVIDED.....	55
Kodynets A.O. GROUNDS OF CIVIL LIABILITY FOR OFFENSES IN THE FIELD OF INFORMATION RELATIONS: DOCTRINAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL CONSEQUENCES.....	58
Mamchur L.O. INSTITUTE OF ROGATORY LETTER IN THE CIVIL PROCESS OF UKRAINE: CONCEPT AND CONTENT.....	62
Orlova V.O., Angelov G.V. THE LEGAL STUDENT’S EDUCATION AS A TOOL OF THE REALIZATION OF THEIR RIGHTS AND DUTIES IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION.....	66
Pidchenko Y.O. EVOLUTION OF LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTE OF COURT DECISIONS IN CASES OF SEPARATE PROCEEDING.....	71
Pul S.I. STUDY ON THE GROUNDS OF LAWSUIT AS ONE OF THE ELEMENTS OF THE LAWSUIT.....	75
Safonchik O.I. SOME QUESTIONS RELATED TO DIVISION OF CORPORATE RIGHTS OF SPOU-SES IN ACCORDANCE WITH THE UKRAINIAN LEGISLATION.....	81
Stopchenko K.O. PRECONDITIONS FOR REALIZATION OF THE RIGHT TO FILE A LAWSUIT ON THE CHALLENGE OF PATERNITY (MATERNITY) IN COURT.....	84

SECTION 3

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Dobrovolskaya V.V. SELF-CONTROL IN SPHERE OF BUSINESS.....	88
Ivanuta N.V. CHARACTERISTICS OF THE REGULATORY FUNCTION OF ECONOMIC PROCESSAL LAW.....	92
Pylypyshyn S.S. LEGAL APPLICATION OF THE USE OF CRYPTO CURRENCY AS A MEANS OF PAYMEN IN ECONOMIC RELATIONS.....	96

SECTION 4 LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Borychenko K.V. TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE RIGHT TO SOCIAL SECURITY.....	100
Vakaryuk L.V. DELIMITATION OF THE CONCEPT OF “LEGAL REGIME OF LABOUR LAW” AND SEPARATE RELATED CONCEPT.....	104
Vapnyarchuk N.M. TO THE QUESTION OF COMMERCIAL SECRET AS AN OBJECT LABOR RELATIONS.....	108
Klietsova N.V., Volchenko N.V. IMPROVEMENT OF THE UKRAINIAN LABOR LEGISLATION ON EMPLOYMENT AS ONE OF THE SAFETY’S FORMATION MEASURES IN THE FIELD OF BANKING ACTIVITY IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION.....	112
Kovrigin V.C. TO THE QUESTION OF PRINCIPLES OF DISCIPLINARY LIABILITY IN LABOR LAW.....	117
Puntus D.A. MASS LAYOFFS: NATURE AND CHARACTERISTICS.....	122
Yaroshenko O.M., Vapnarychuk B.V. ESSENCE OF THE CONCEPT “WORKING TIME” AND ITS CHARACTERISTIC SIGNS.....	126

SECTION 5 LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURE RESOURCES LAW

Deinega M.A. THEORETICAL AND LEGAL APPROACHES TO THE CHARACTERISTICS OF SOCIAL RELATIONSHIP FOR RESPONSE OF NATURAL RESOURCES.....	130
Kurman T.V. CONCERNING THE CONCEPT AND MAIN FEATURES OF AGRICULTURAL PRODUCTION AS AN AGRARIAN LEGAL CATEGORY.....	133
Lisova T.V. RESTORATION OF LANDS: SPECIFIC THEORETICAL ISSUES.....	138
Lushpaev S.A. THE SPECIALITIES OF ORGANIC AGRICULTURE ACTIVITY AFTER LEGISLATION OF SEPARATE FOREIGN STATES.....	142

SECTION 6 ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Vichavka V.I. CONCEPT OF TERRORISM AT THE STATE BORDER OF UKRAINE.....	145
Dniprov O.S. ELECTRONIC GOVERNANCE AT LOCAL LEVEL: CONCEPT, PRINCIPLES AND PRECAUTIONS.....	149
Kravchenko M.G. SOURCES OF ECOLOGICAL RESOURCE LAW.....	154
Manjula A.A. PECULIARITIES OF TASKS OF RESEARCH INSTITUTION OF UKRAINE.....	158
Mahdi S.S. ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASICS OF ENSURING OF GENDER EQUALITY IN SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION IN EUROPEAN UNION COUNTRIES: EXPERIENCE AND PROSPECTS OF ITS ADAPTATION IN UKRAINE.....	162
Morozova V.O. PRESERVATION AND PROTECTION OF PROPERTY RIGHT OF THE TERRITORIAL COMMUNITY AS ADMINISTRATIVE-LEGAL CATEGORIES.....	166

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342:323.2-053.6

ПРАВОВИЙ, ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНИХ МОЛОДІЖНИХ ПРОГРАМ В УКРАЇНІ

Гавловська А.О., к. ю. н., доцент
кафедри галузевого права
Херсонський державний університет

Стаття присвячена теоретично-правовому дослідженню правового, організаційного та соціально-економічного напрямів оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм в Україні.

Ключові слова: *правове регулювання, державні молодіжні програми, правовий, організаційний і соціально-економічний напрям, оптимізація, заходи.*

Стаття посвящена теоретико-правовому дослідженню правового, організаційного і соціально-економічного напрямів оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм в Україні.

Ключевые слова: *правовое регулирование, государственные молодежные программы, правовое, организационное и социально-экономическое направление, оптимизация, мероприятия.*

Havlovska A.O. THE LEGAL, ORGANIZATIONAL, AND SOCIO-ECONOMIC DIRECTION OF OPTIMIZATION OF LEGAL REGULATION OF STATE YOUTH PROGRAMS IN UKRAINE

The article is devoted to theoretical and legal research of legal, organizational and socio-economic direction for optimization of state youth programs' legal regulation in Ukraine.

Key words: *legal regulation, state youth programs, legal, organizational and socio-economic direction, optimization, measures.*

Постановка проблеми. Молодіжна політика була та залишається однією з актуальних тем у вітчизняній і зарубіжній науковій юридичній думці. Окрім наукового розуміння проблем молодіжної політики, практика її реалізації виділяє низку проблем, які потребують особливої наукової уваги. Зокрема, такою проблемою є оптимізація правового регулювання державних молодіжних програм. Передумовами оптимізації правового регулювання формування й реалізації комплексних та адресних державних молодіжних програм є загальнодержавні процеси щодо створення й упровадження на всіх державних рівнях нової системи європейських цінностей українського суспільства. А саме закріплення статусу людини, її прав, інтересів і свобод як найбільшої соціальної й державної цінності.

Виходячи з вищезазначеного, можемо сказати, оптимізація правового регулювання державних молодіжних програм повинна бути спрямована на подальше створення та нормативно-правове закріплення міжнародних, правових, організаційно-адміністративних, економічних, інформаційних і політичних умов соціального становлення й розвитку молоді в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали наукові праці учених, таких як Д.О. Агеев,

З.А. Зумакулова, О.Л. Іванова, Ю.Г. Попсуєнко, І.Ю. Хомич та інші.

Постановка завдання. Метою статті є теоретично-правове дослідження правового, організаційного й соціально-економічного напрямку оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриваючи питання оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм, ми виходимо з етимології розуміння поняття «оптимізації». Його узагальнена етимологія полягає в такому: «Оптимізація – це сукупність процесів, спрямованих на модернізацію та поліпшення існуючих механізмів досягнення бажаного результату» [1].

Ми вважаємо, що метою оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм є створення правових, організаційно-адміністративних, економічних, інформаційних, міжнародних, політичних і соціальних умов забезпечення соціалізації молоді.

Виходячи із цього розуміння мети оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм, можна визначити її таку спрямованість:

– удосконалення інфраструктурної системи у сфері формування та реалізації державних молодіжних програм;

– досягнення організаційної стабільності системи суб'єктів правового регулювання державних молодіжних програм;

– консолідацію зусиль суб'єктів регулювання державних молодіжних програм;

– налагодження взаємодії між державними органами різних рівнів з чітким розподілом функцій і повноважень щодо формування та реалізації таких програм;

– делегування окремих функцій державних органів у цій сфері іншим суб'єктам регулювання державних молодіжних програм;

– підвищення рівня активної участі молоді у функціонуванні такого механізму, забезпечення участі молодих осіб у молодіжній політиці України та використання потенціалу молоді у вирішенні соціально значущих проблем розвитку територіальної громади й держави загалом (зокрема залучення представників молодіжних організацій, які мають відповідний рівень освіти й досвід, до формування та реалізації державних молодіжних програм як волонтерів);

– удосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення функціонування механізму формування й реалізації державних молодіжних програм і підвищення ефективності такого механізму;

– сприяння конкурентоспроможності державних молодіжних програм серед молодіжних програм недержавних соціальних інституцій;

– вироблення ефективного механізму фінансування формування державних молодіжних програм;

– удосконалення рівня фінансово-матеріальної забезпеченості такого правового регулювання державних молодіжних програм;

– контроль за цільовим і раціональним використанням коштів, виділених для реалізації державних молодіжних програм;

– подолання високого рівня політизованості, директивності, формалізму та бюрократизму у визначенні й вирішенні соціально значущих цілей розвитку молоді;

– забезпечення гнучкості та своєчасного реагування на зміну внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку соціуму у сфері молодіжної політики;

– проведення загальнодержавних і регіональних статистичних досліджень з метою подальшого всебічного врахування потреб і запитів молоді під час формування та реалізації державних молодіжних програм;

– інформування суспільства про механізм формування й хід реалізації державних молодіжних програм;

– міжнародне молодіжне співробітництво й залучення коштів міжнародних фондів та організацій у сфері правового регулювання державних молодіжних програм тощо.

Мета і спрямованість оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм в Україні визначають певні її напрями.

Ураховуючи вищезазначене, ми умовно можемо виділити такі напрями оптимізації регулювання державних молодіжних програм: правовий напрям та інші напрями оптимізації, які мають бути закріплені на законодавчому рівні й «посилити» правовий напрям

оптимізації означеного правового механізму. До кожного з основних напрямів оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм ми пропонуємо певний «набір» заходів їх реалізації (звичайно, такий поділ заходів за напрямками є досить умовним, адже кожен захід може відображати декілька напрямів такої оптимізації).

У статті розглянемо більш детально два напрями оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм – правовий та організаційний.

Правовий напрям розуміється як удосконалення й систематизація нормативно-правового складника правового регулювання державних молодіжних програм за такими галузями права, як право соціального забезпечення, цивільне, адміністративне, трудове, кримінальне право тощо.

Серед заходів оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм за *правовим напрямом*, на нашу думку, варто виділи такі заходи, як усунення правових колізій у регулюванні формування та реалізації таких програм; правове інвестування; відмова від використання формальних механізмів формування та реалізації програм, які мають низький рівень ефективності; розроблення нової концепції правової культури молоді, розроблення теоретично-прикладної моделі державної молодіжної програми.

Пропонуємо органам державної влади зміщувати основні акценти правотворчої роботи у сфері молодіжної політики на розроблення нових і вдосконалення наявних актів нормативно-правової бази у сфері формування та реалізації державних молодіжних програм з урахуванням євроінтеграційних процесів, як нині проходять в Україні. Так, пропонуємо внести відповідні доповнення до:

1) цивільного законодавства України з метою законодавчого закріплення правового регулювання укладання договорів «соціального партнерства», договору соціальних робіт між відповідними суб'єктами молодіжної політики на виконання державних молодіжних програм, притягнення до цивільно-правової відповідальності за порушення умов таких цивільно-правових договорів;

2) норм трудового законодавства у сфері визначення правового статусу залучених спеціалістів та експертів як виконавців державних молодіжних програм і статусу «волонтер»;

3) норм кримінального й адміністративного законодавства щодо притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері формування й реалізації державних молодіжних програм, зокрема формування дієвого механізму притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків відповідальних посадових осіб.

Під час формування та реалізації нормативного складника державних молодіжних програм, внесення відповідних змін і доповнень варто враховувати особливості правозастосовних випадків та індивідуальних ознак конкретних ситуацій у сфері правового регулювання державних молодіжних програм.

Організаційний напрям – удосконалення кількісних і якісних показників системи суб'єктів регулювання державних молодіжних програм.

Насамперед під час оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм *за організаційним напрямом* варто проаналізувати ефективність діяльності інституцій, що є суб'єктами правового регулювання на кожному рівні (за зразок візьмемо інституції соціальної політики, які визначено О.Л. Івановою [2, с. 46]):

1. Рівень визначення молодіжної політики та її планування передбачає аналіз ефективності планування державних молодіжних програм Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, місцевими радами депутатів усіх адміністративно-територіальних одиниць держави.

2. Рівень забезпечення реалізації політики у сфері формування й реалізації державних молодіжних програм передбачає аналіз діяльності міністерств, відомств, державних комітетів, центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом.

3. Рівень реалізації державної молодіжної програми щодо певної групи проблем молоді передбачає аналіз діяльності Державного центру соціальних служб для молоді, Державного фонду сприяння молодіжному житловому будівництву тощо.

4. Рівень служб, у яких працюють безпосередньо з молоддю в межах реалізації тих чи інших державних молодіжних програм, передбачає аналіз діяльності центрів соціальних служб для молоді, громадських молодіжних організацій і громадських організацій, які мають на меті захист прав та інтересів молоді тощо.

5. Рівень служб, які мають справу з проблемою як індивідуальною вимогою. На цьому рівні передбачається аналіз діяльності інформаційних, консультативних служб, відділів, які визначають сутність проблем і спрямовують клієнтів до відповідних служб або спеціалістів.

На нашу думку, оптимізація правового регулювання державних молодіжних програм *за організаційним напрямом* також може бути реалізованою через систему таких заходів:

– проведення реінвентаризації (повторна інвентаризація) системи формування й реалізації державних молодіжних програм, яка діє сьогодні в Україні. На думку З.А. Зумакулової, така реінвентаризація має включати в себе проектування й впровадження оновлених організаційно-структурних елементів молодіжної політики [3, с. 8], підвищення рівня активної діяльності молоді у правовідносинах у сфері молодіжної політики через їх участь у формуванні та реалізації державних молодіжних програм;

– створення координаційних рад і координаційних органів за участю відповідних суб'єктів молодіжної політики (склад координаційної ради залежить від виду й мети молодіжної програми). Діяльність координаційних рад має ґрунтуватися на принципах безкоштовності, мобільності, оперативності й тимчасовості існування (на період створення

та виконання програми). Окремий державний орган з координації діяльності системи, окрім функцій координації та контролю, матиме право вносити пропозиції під час створення відповідних законопроектів у сфері правового регулювання державних молодіжних програм;

– формування інфраструктури системи експертно-аналітичних органів;

– покладання дорадчих функцій у правового регулювання державних молодіжних програм на відповідні державні органи, органи місцевого самоврядування, державні установи та організацій, громадські й міжнародні організації;

– залучення до процесу правового регулювання державних молодіжних програм неінституційних учасників молодіжної політики;

– розроблення й удосконалення організаційно-правових аспектів взаємодії різних органів державної влади з громадськими молодіжними організаціями, політичними партіями та молоддю;

– розвиток міжсекторального співробітництва між державними органами й органами місцевого самоврядування різного рівня та профільного спрямування;

– створення єдиного консультативного і представницького органу (наприклад, Ради молоді України) для всіх молодіжних організацій, ініціативних груп молоді, соціально-активних молодих людей з питань формування й реалізації всіх напрямів молодіжної політики в Україні та з дорадчими функціями для відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування;

– підвищення рівня професійно-кадрового забезпечення правового регулювання державних молодіжних програм;

– побудова інтенсивного типу розвитку інфраструктури (ґрунтується на застосуванні ефективніших елементів продуктивних сил і досконаліших форм розвитку (техніко-економічної, організаційно-економічної та суспільної тощо);

– розвиток структурної самоорганізації молоді та підготовка професійних кадрів, задіяних у процесі формування й реалізації державних молодіжних програм серед молодих осіб;

– допомога з боку держави щодо функціонування молодіжних організацій як каналу входження в молодіжну політику на високому рівні;

– акцентування роботи щодо правового регулювання державних молодіжних програм на місцевий рівень, посилення координації між державними та регіональними молодіжними програмами.

Оптимізація правового механізму формування й реалізації державних молодіжних програм має враховувати наявність функціональних альтернатив (функціональних замінників), тобто пошук нових, більш ефективних суб'єктів правового регулювання державних молодіжних програм, «вилучення» соціальних структур, які втратили свою обумовлену необхідність. Так, на нашу думку, потрібна часткова заміна різноманітних владних суб'єктів правового регулювання державних молодіж-

них програм на «альтернативних» суб'єктах. Наприклад, залучення до формування й реалізації державних молодіжних програм різноманітних недержавних фондів, незалежних експертних та аудиторських установ.

Ми вважаємо, що оптимізація правового регулювання державних молодіжних програм має відповідати стратегії життєвого становлення молодої людини в межах можливих поведінкових варіацій як члена українського суспільства.

Соціально-економічний напрям – пріоритет правового регулювання державних молодіжних програм на вирішення соціально-економічних потреб молоді (наприклад, працевлаштування, зайнятості молоді, допомога під час здійснення підприємницької діяльності, підтримка сільської та обдарованої молоді тощо [4]).

Відтак заходами *соціально-економічного напрямку* оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм мають стати такі заходи:

- нормативно-правове закріплення мінімальних соціальних стандартів для молоді з урахуванням додаткових витрат на навчання, розвиток творчих здібностей, фізичний розвиток, забезпечення житлом, перекваліфікацію та підвищення кваліфікації, реалізацію бізнес-проектів тощо;

- корегування механізмів фінансування державних молодіжних програм відповідно до сучасних соціально-економічних реалій;

- урахування суб'єктивних та об'єктивних факторів, що впливають на той чи інший соціально-економічний стан молоді під час формування й реалізації конкретних державних молодіжних програм;

- урахування позитивних і негативних рис молоді та суспільних процесів, що впливають на соціалізацію молодої особи;

- під час формування та реалізації міжрегіональних програм співпраця між відповідними органами місцевого самоврядування має ґрунтуватися на принципі бюджетного вирівнювання за рахунок спеціальних фондів (наприклад, фонду державної компенсації, фонду співфінансування соціальних видатків регіону).

Формуючи нову сучасну наукову концепцію правового механізму державних молодіжних програм, варто враховувати соціальні, психологічні, фізіологічні особливості молоді, їх вплив на процес соціалізації молодих людей і процес реалізації молодіжної політики України як одного з пріоритетних напрямів діяльності держави.

Важливо, щоб механізм формування й реалізації державних молодіжних програм, у свою чергу, сприяв соціалізації молоді як соціально-демографічної категорії, а саме сприяв виробленню морально-психологічного імунітету до потенційно негативного впливу телебачення [5, с. 12]; забезпечував підвищення мовного, світоглядно-інтелектуального, національно-громадянського, морально-духовного розвитку молодих людей; визначав теоретичні й методологічні основи

формування гуманістичних якостей у молоді в процесі її соціалізації; забезпечував оперативний аналіз проблем процесу соціалізації молоді та трансформації її в активну життєдіяльність держави й регіону; об'єднував теоретичні, методичні, практичні основи соціалізації молоді; сприяв соціальній адаптації, вихованню, профілактиці негативних соціальних виявів серед молоді, реабілітації та соціальному обслуговуванню молоді регіону, державній і регіональній підтримці молодих людей; формував систему управління соціальним здоров'ям молоді, її освітою, професійним зростанням, матеріальним забезпеченням; вирішував соціальні проблеми суспільства, суб'єктом яких є молоді; забезпечував фінансові можливості самозахисту молоді шляхом фінансування молодіжного підприємництва [5, с. 12] тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Ураховуючи вищезазначене, ми розуміємо оптимізацію правового регулювання державних молодіжних програм в Україні як систему засобів, заходів і дій, спрямованих на вдосконалення, формування та реалізацію державних молодіжних програм.

Правовий напрям оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм – це вдосконалення й систематизація нормативно-правового складника правового механізму формування та реалізації державних молодіжних програм за такими галузями права, як право соціального забезпечення, цивільне, адміністративне, трудове, кримінальне право тощо.

Організаційний напрям оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм – це вдосконалення кількісних і якісних показників системи суб'єктів правового регулювання державних молодіжних програм.

Соціально-економічний напрям оптимізації правового регулювання державних молодіжних програм – це пріоритетна спрямованість державних молодіжних програм на вирішення соціально-економічних потреб молоді з урахування соціальних, психологічних, фізіологічних особливостей молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Що таке оптимізація. URL: <https://www.taina.com.ua/>.
2. Іванова О.Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти: курс лекцій / ред. Ю.Г. Попсуенко; Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія», Школа соц. роботи. Київ: КМ Академія. 2003. 107 с.
3. Зумакулова З.А. Государственная молодежная политика в современной России: правовые аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 23.00.02. Ростов-на-Дону, 2004. 15 с.
4. Агеев Д.О. Особливості державних цільових програм як інструменту розвитку економіки та їх класифікація. Вісник Запорізького національного університету. 2010. С. 155–161.
5. Хомич І.Ю. Особливості соціальної допомоги як форми соціального забезпечення населення України. URL: <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/>.

УДК 340.12

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ РИМСЬКОЇ РАБОВЛАСНИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Джуган В.О., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права і процесу
Івано-Франківський юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню особливостей державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави впродовж наступних періодів: 1) царського (VIII ст. до н. е. – 509 р. до н. е.); 2) республіканського (509 р. до н. е. – 27 р. до н. е.); 3) монархічного (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.). Автор аналізує особливості права та інституту юридичної відповідальності в кожний із вказаних періодів та визначає значення цього інституту в системі права України.

Ключові слова: *періоди державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави, суспільний лад Риму, державний лад Риму, юридична відповідальність, інститут юридичної відповідальності, інститут юридичної відповідальності в римському праві, джерела права в Римській державі.*

Стаття посвящена исследованию особенностей государственного-правового развития Римского рабовладельческого государства в течение следующих периодов: 1) царского (VIII в. до н. э. – 509 г. до н. э.); 2) республиканского (509 г. до н. э. – 27 г. до н. э.); 3) монархического (27 г. до н. э. – 476 г. н. э.). Автор анализирует особенности права и института юридической ответственности в каждый из указанных периодов и определяет значение этого института в системе права Украины.

Ключевые слова: *периоды государственного-правового развития Римского рабовладельческого государства, общественный строй Рима, государственный строй Рима, юридическая ответственность, институт юридической ответственности, институт юридической ответственности в римском праве, источники права в Римском государстве.*

Dzhugan V.O. FEATURES OF THE STATE AND LEGAL DEVELOPMENT OF THE ROMAN SLAVE-OWNING STATE

The article is devoted to the study of the peculiarities of the state and legal development of the Roman slave-owning state during the following periods: 1) the imperial (VIII century BC - 509 y. BC); 2) the republican (509 y. BC – 27 y. BC); 3) the monarchical (27 y. BC – 476 y. of OC). The author analyzes the peculiarities of the peculiarities and the institute of legal liability during for the mentioned periods and defines the significance of this institution in the system of law of Ukraine.

Key words: *periods of state and legal development in the Roman slave-owning state, the social system of Rome, the state system of Rome, legal liability, institute of legal liability, institution of legal liability in Roman law, sources of law in the Roman state.*

Постановка проблеми. Періодизація історії державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави та права не співпадає, однак можна виділити основні складники державно-правового ладу в періоди царського, республіканського та монархічного розвитку цієї держави, а також виділити основні риси права та інституту відповідальності на кожному етапі її розвитку. В цілому, систему римського права становили норми, принципи, інститути та галузі права. Загальновідомого галузевого розподілу права римське право не знало, однак воно вже поділялося на приватне (стосувалося окремих осіб) та публічне (визначало правове становище держави, її органів); цей критерій класифікації існує і сьогодні в багатьох країнах. Приватне поділялося на: цивільне (*jus civile*), преторське (*jus praetorium*), право народів (*jus gentium*) [2, с. 9].

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження етапів розвитку Римської рабовласницької держави в історичному аспекті проводили українські та зарубіжні науковці, однак особливості державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави вони не з'ясовували.

Зокрема, питання держави та права Стародавнього Риму досліджували такі вчені, як: Л.М. Баранова, В.І. Борисова, Л.М. Бостан, С.К. Бостан, В.М. Вовк, А.В. Грубінко, І.С. Добробог, Ю.А. Задорожний, Ю.О. Заїка, Р.А. Калюжний, В.С. Макарчук, І.Д. Мудрак, Н.М. Оніщенко, В.І. Орленко, О.А. Підпригора, І.П. Смілянець, В.М. Сотниченко, В.В. Сухонос, В.Д. Ткаченко, Б.И. Тищик, Г.І. Трофанчук, Г.Л. Трофанчук, І.О. Троценко, В.З. Ухач, Є.О. Харитонов, Н.М. Хома, Р.Б. Шишка. Так, Ю.А. Задорожний у своїй праці «Основи римського приватного права» зробив загальну характеристику римського приватного права, аналогічні дослідження були проведені Л.М. Барановою та В.І. Борисовою. Детальні дослідження римського приватного права здійснювали також В.М. Вовк, Р.А. Калюжний, О.А. Підпригора та Є.О. Харитонов. Історію розвитку держави і права Римської держави досліджували В.М. Сотниченко,

В.В. Ткаченко, Н.М. Хома та інші. Разом з тим питання особливостей державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави є актуальним для подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження особливостей державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави, яка зумовила такі завдання: проаналізувати царський, республіканський та монархічний періоди її державно-правового розвитку, обґрунтувати висновки та вказати перспективи подальшого дослідження цього питання.

Виклад основного матеріалу. Першим періодом державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави був царський період (VIII ст. до н.е. – 509 р. до н.е.). Як такої Римської держави в цей період не було, але існували певні органи управління римським суспільством, до яких належали:

1) Народні збори, в яких брали участь чоловіки-квірити, що збиралися по куріях та вирішували питання війни, миру, релігійних культів, обрання посадових осіб, апеляцій на смертні вироки, затвердження заповітів тощо;

2) Рекс (цар) був одноособовим правителем Риму, його посада була виборною (Народними зборами) і довічною, він вирішував питання повсякденного управління полісом, був верховним суддею, воєначальником та жерцем;

3) Сенат був органом безпосереднього управління полісом зі складу глав родів, з яким Рекс узгоджував найважливіші питання життя держави, Сенат обговорював кандидатури на посади, оберігав традиції Риму, укладав договори з іншими державами; жрецькі колегії діяли при Рексові та допомагали йому [3, с. 144–147].

Населення додержавного Риму поділялося на:

1) квіритів (повноправні римські громадяни (*populus romanus*), які об'єднувалися в роди, мали свого старійшину (патриція) та вирішували свої справи на народних зборах);

2) плебеїв (простолюдинів (від лат. – *plebs*), які були вільним населенням з переселенців, що приходили під захист могутнього Риму, і жителів підкорених народів Італії (латинських обшин), позбавлені політичних та інших прав, але які могли займатися будь-яким видом діяльності, набувати майно, захищати свої права в суді, мали служити у війську, сплачувати податки тощо);

3) клієнтів (від лат. *clientis* – слухняний), які були особливою суспільною верствою, утвореною з чужоземців, відпущених на волю рабів, незаконних вільнонароджених дітей, які мали різні форми залежності від патриціїв (патронів); 4) рабів, що були річчю, правами не користувалися, рабовласництво мало патріархальний характер і за римською традицією належало патріархальній римській сім'ї.

Першим джерелом права Стародавнього Риму були звичаї, які за допомогою соціальних приписів і релігійних правил регулювали відносини членів роду та общини, а пізніше були визнані та забезпечені державою. Збірник звичаїв «Закони XII Таблиць» від 451–450 рр. до н.е. був схвалений Народними зборами, висічений на 12-ти мідних листах, закріплений на дерев'яних дошках у центрі Риму. Їхній зміст був збірником коротких звичаєвих норм з найголовніших питань суспільного життя Риму, що відображали соціальні

відносини римського суспільства в епоху переходу від первіснообщинного до рабовласницького ладу [1, с. 33], а відомий мислитель Тіт Лівій назвав їх «джерелом усього публічного і приватного права» [4, с. 11–12].

Джерела права царського періоду розвитку Римської держави свідчать про те, що юридична відповідальність полягала в реалізації її позитивного та негативного аспектів. Звичай, в тому числі «Закони XII Таблиць» включали охоронні норми, які мали риси різних галузей права. По факту приватного та публічного правопорушення відбувалося притягнення винного до відповідальності та відновлення правопорядку. Відповідальність полягала в тяжких покараннях (смертна кара, вигнання, позбавлення громадянства) та легких (тілесні покарання, штрафи). Внаслідок тісного зв'язку права з релігією багато правопорушень вважалися образою богів, тому, крім державних покарань, спричиняли релігійні прокляття.

Республіканський період розвитку Римської держави (509 р. до н.е. – 27 р. до н.е.). Родоплемінний устрій поступово занепадав, тодішній римський цар Сервій Туллій (578–534 рр. до н.е.) провів реформи, які нанесли удар родовій організації та привілейованості патриціїв, ліквідували первіснообщинний лад і остаточно утворили державу. Царська влада занепадає і в 510–507 рр. до н.е. в Римі встановлюється республіка. За формою державного правління Рим був аристократичною республікою, до органів управління якої належали: 1) Народні збори 3-х видів (куріантні комісії (проводили усиновлення, релігійні обряди), центуаріальні комісії (збори війська), трибутні (збори громадян за територіальним принципом – спільні та плебейські); 2) Сенат, який затверджував прийняті закони, розпорядження щодо громадської безпеки, бюджет державних і військових витрат, проводив зовнішню політику; 3) Магістратура, яка здійснювала виконавчу владу (примус у випадках невиконання її розпоряджень, затримання порушників, віддання їх до суду, накладення арешту на їх майно). Магістрати поділялись на ординарних (консули, претори, цензори, трибуни, едили, квестори) та екстраординарні (диктатор, начальник кінноти); 4) судову владу з VII ст. до н.е. здійснювала жрецька колегія понтифіків, Народні збори, Сенат, цар, потім претори, при яких були колегії професійних суддів. Над членами сім'ї суд здійснював глава сім'ї, а над рабами – їхній господар та поліція безпеки [3, с. 150–153].

Населення Римської держави поділялось на вільних (громадян (повноправних, неповноправних) та негромадян) та рабів. У свою чергу, вільне населення поділялось на види за ступенем правоздатності. У перший період розвитку республіки суб'єктами права були тільки римські громадяни з повною правоздатністю, яка визнавалась за умови відповідності трьом статусам: волі, громадянства (повноправним громадянином вважались лише ті, хто належав до римської общини (*populus Romanus*), сімейного статусу (повновладні (батько) та підвладні (інші)). Повна втрата правоздатності була наслідком втрати

волі, часткова – наслідком втрати громадянства, мінімальна – наслідком зміни соціально-правового становища особи в сім'ї. У період республіки з'являється чітка категорія юридичної особи. Ще «Законо XII таблиць» допускали об'єднання громадян у колегії (товариства) і надавали їм права укладати будь-які угоди, згадуються приватні корпорації [5, с. 268], а в республіканському Римі існували приватні асоціації [6, с. 42].

Цивільне право періоду Римської республіки складалося з речового права, зобов'язального права, сімейного права та спадкового права. До речового права належало: право володіння, власності та право на чужі речі. Речі поділялися на: 1) вилучені та перебуваючі в цивільному обігу; 2) рухомі та нерухомі; 3) манциповані та неманциповані. Власник завжди був володільцем, але володільць не завжди був власником речі. Право власності набувалося шляхом: купівлі-продажу; фіктивного судового процесу (квіритська власність); передачі речі у присутності свідків, захоплення речі, володіння річчю за давністю (на праві народів). Основним способом захисту права власності була виндикація. «Законо XII таблиць» встановлювали певні строки щодо можливості за давністю вирішувати належність речей (щодо рухомих – рік, нерухомих – два роки). До прав на чужі речі належали:

- 1) сервітути (сільські, міські, особисті);
- 2) застава.

Зобов'язальне право поділялося на договірне, деліктне та квазіконтрактне. За «Законами XII таблиць», зобов'язання з деліктів виникали на підставі: посягання на особу, крадіжки, пошкодження або знищення чужих речей. У другому періоді Римської республіки змінюються делікти і на підставі преторських едиктів передбачаються їх нові види, а саме дії, які спричинили реальну шкоду іншій особі, які були визнані умисними чи скоєними з необережності, які полягали в цивільній та кримінальній відповідальності. Внаслідок діяльності преторів і юристів деліктами визначалися також: грабунок; погроза; обман [3, с. 174–175]. До квазіконтрактів належали зобов'язання, які виникали на підставі події чи дії однієї зі сторін, мали спільні риси з певними договорами, до котрих належали: ведення чужих справ без доручення та безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої [6, с. 180–181].

Договірні зобов'язання називалися контрактами, які мали юридичну силу, якщо були викладені в передбаченій законом формі. Спершу вони були односторонніми та їх невиконання не передбачало судового розгляду, а безпосередньо спричиняло особисту відповідальність боржника, а з розвитком товарно-грошових відносин у Римі з'явилися двосторонні контракти, для забезпечення виконання яких стягнення остаточно переносилися з особи на майно боржника. Римські юристи виділили чотири групи контрактів: вербальні, літеральні, реальні, консенсуальні.

У сімейному та спадковому праві першість та необмеженість прав належала чоловікові, а другорядне становище займала жінка. Од-

нак у другому періоді розвитку республіки з'явилася м'якша форма шлюбу без необмеженої влади чоловіка, коли жінка не була безправною. Наприкінці досліджуваного періоду розвитку поширилося позашлюбне тривале співжиття – конкубінат. Влада батька в сім'ї була необмеженою. Спадкоємцями на початку цього періоду були лише агнати (прямі кровні родичі), а когнати (всі безпосередні родичі) лише в кінці даного періоду. Спершу було впроваджено спадкування за законом, пізніше – за заповітом.

Кримінальне право ще не виділилося в окрему галузь права, було тісно пов'язане з релігією, такі правопорушення розглядалися на підставі звичаїв і традицій. Кровню помсту замінили штрафи і таліон. Джерела права розрізняли кримінальні правопорушення приватного та публічного характеру. В «Законах XII таблиць» були передбачені тільки приватні правопорушення (зокрема, крадіжка). До публічних деліктів відносили: злочини проти держави, вбивство, згвалтування, підпал, неправдиві свідчення, знищення чи крадіжку врожаю тощо, для розгляду яких створювалися комісії. Першою такою комісією була створена за Законом Кальпурнія (149 р. до н.е.) – комісія у справах хабарництва і вимагання службових осіб у провінціях. Численні правопорушення вважалися образою богів і, крім світських покарань, спричиняли релігійні покарання. Загалом, покарання поділялися на тяжкі (смертна кара, вигнання з позбавленням громадянства) та легкі (тілесні покарання, штрафи). З другого періоду існування Республіки спостерігається значний розвиток інститутів кримінального права. З'являються поняття вини, умислу та необережності, випадковості. Посягання на злочин ще не відділяли від здійснення самого злочину, і за це карали так само, як і за сам злочин. Але не карався злочинний намір, який не був реалізований, приготування до злочину. Зберігаються залишки самосуду. В цей період значно розширилася кількість публічних злочинів, які ділили на чотири категорії: проти держави – зрада, збройний опір владі, образа величі римського народу, заповідання; релігійні злочини; злочини проти моралі; злочини проти приватних осіб. До приватних злочинів відносили: крадіжку звичайну (без обтяжуючих обставин), тілесні пошкодження, грабунки, образи, пошкодження чи знищення чужого майна [3, с. 172–179]. У цей період почало розвиватися також міжнародне право.

Судочинство в період Республіки відбувалося у формі цивільного та кримінального процесу. Цивільний процес здійснювався Магістратом (легісакційний), хоча на другій стадії його проводили претор, спеціальні судові колегії чи судді. Апеляції на рішення магістратів подавалися до центуріатних і трибутних коміцій. З II ст. до н.е. для розгляду кримінальних справ створюються постійні судові комісії, їхні особливості були в ініціативі порушення справ і обвинувачення приватними особами. У II ст. до н.е. проведено реформу цивільного процесу, магістрат виконував пасивну роль спостерігача, сторони викладали перед претором суть справи в будь-якій фор-

мі, а він мав надати претензіям сторін відповідного юридичного оформлення. Цей процес отримав назву формулярного, він з часом майже повністю витіснив легісакційний і став звичайним ординарним процесом у Римській республіці.

Монархічний період розвитку Римської держави (27 р. до н.е. – 476 р. н.е.) поділяється на два етапи: а) принципат (27 р. до н.е. – 284 р. н.е.);

б) доміант (абсолютна монархія) (284 – 476 р. н. е.) [1, с. 30]. За формою державного правління Рим був монархією, а за державним устроєм – імперією. Римська імперія була державним, військово-політичним утворенням, яке зародилося на основі Римської республіки приблизно 27 р. до н. е., коли Октавіану Августу було надано титул першого сенатора (*princeps senatus*), він став главою римської церкви, верховним полководцем та найвищим магістром, здійснював судочинство, управляв провінціями, видавав закони. Існували ще й наступні органи влади: Сенат, Народні збори (коміції), Консули, Народні трибуни, Претори, Едили. При принципі були створені ним такі органи влади: Прибічна рада (консиліум), Префект Риму, Префект преторія та імператорська канцелярія. Суспільний лад Римської імперії формували: сенаторський стан; муніципальна знать; вершники; плебеї (народ); раби. Після Августа імператорами Риму в період принципату були Тиберій, Цезар, Нерон. З 284 р. н. е. починається епоха пізньої імперії – доміант. Імператора визнають абсолютним монархом і владикою – *dominus*. Усе населення держави стає підданими. В цей період імператорами Римської держави були Діоклетіан, Максиміан, Костянтин, Максенцій, Ліциній.

Усьому вільному населенню Риму (римлянам і переграми) було надано громадянство едиктом (указом) Каракалли у 212 р. та поділено на вільних і рабів, причому відпущені раби ставали громадянами. Обмежену правосуб'єктність мали колоні – не раби, але й не громадяни, які до III ст. вважалися вільними. Категорія воїнів була спадковою, вони мали чимало пільг, високооплачувану службу, але їх правовий статус був обмеженим під час служби. Правовий статус язичників, іновірців та єретиків був дуже обмежений. Жінки в майнових правах зрівнялися з чоловіками, однак у сімейних, спадкових, політичних правах вони обмежувалися. Зростає кількість юридичних осіб як суб'єктів права (товариств, ремісничих цехів).

У сфері речового права новим способом набуття права власності стала неформальна передача речі – традиція, змінилися строки давності щодо набуття права власності, з'явилися заборони відчужувати деякі речі (церковне майно, колонів окремо від землі тощо). З-поміж прав на чужі речі з'явився емфітевзис, сервітутне право було спрощене, розвинулося заставне право. Зобов'язальне право в період імперії не зазнало великих змін (вербальні, реальні, консенсуальні збереглися, а літеральні поступово вийшли з ужитку). Зросло юридичне значення пись-

мових контрактів. З реальних контрактів виділили безіменні контракти, які поділялися на 4 групи: обмін речами; віддача речі за послугу; послуга за річ; послуга за послугу [3, с. 180–182].

Кримінальне право в період монархії було доповнене імператорськими конституціями. Так, встановлювалася відповідальність за злочини, вчинені з необережності; відповідальність наставала залежно від ступеня вини злочинця; виділяли приготування, посягання на злочин, скоєний злочин, покарання, відповідно, були різними; з'явилося поняття неосудності (малолітні, душевнохворі); розширилася система складів злочинів, але чіткого поняття «злочин» ще не було, не розмежовувалися види і склади окремих злочинів. Можна виділити такі види злочинів цього періоду: 1) проти держави; 2) підбурювання війська до бунту, підробка державних документів; 3) проти імператора; 4) проти християнства; 5) проти порядку управління і правосуддя; 6) проти власності; 7) проти життя, здоров'я, свободи, гідності особи [3, с. 182]. Система покарань залежала від соціального статусу винного та потерпілого, їхньою метою було не лише покарати винного, але й залякати інших. Була відновлена смертна кара для громадян, яка здійснювалася як у простій, так і у кваліфікованій формі, але з прийняттям християнства покарання пом'якшилися: поширилися такі покарання, як каторжні роботи на державних рудниках, виселення за межі держави, заслання, ув'язнення, тілесні кари, штрафи. Як додаткове покарання часто застосовували конфіскацію майна. З появою постійної армії встановлюють норми, які регулюють поведінку воїнів, порядок проходження служби, встановлено дисциплінарну відповідальність (за самовільний відхід з частини, але з поверненням, ухилення від військової служби) та кримінальну відповідальність воїнів (за зраду, непослух командирам, заклик до бунту).

Висновки. Внаслідок проведеного дослідження можна зробити наступні висновки. Державно-правовий розвиток Римської рабовласницької держави становив цілісний послідовний процес, який охоплював три періоди: царський (VIII ст. до н.е. – 509 р. до н.е.); республіканський (509 р. до н.е. – 27 р. до н.е.); монархічний (27 р. до н.е. – 476 р. н.е.), який поділявся на 2 етапи: принципат (27 р. до н.е. – 284 р. н.е.); доміант (абсолютна монархія) (284–476 р. н.е.). Систему римського права становили норми, принципи, інститути та галузі права. У царський період як такої Римської держави не було, але існували певні органи управління римським суспільством. Першим джерелом римського права були звичаї, зокрема «Закони XII Таблиць», які включали норми різних галузей права та передбачали положення про юридичну відповідальність, діяли також царські закони та звичайні закони. В цей період відповідальність поділялася на цивільну та кримінальну. Впродовж республіканського періоду державна влада, джерела права та інші державні інституції були спрямовані на захист інтересів аристократії, тому що Рим

був аристократичною республікою. До джерел права цього періоду належали постанови Народних зборів та едикти преторів. У цей період розширилися інститути різних галузей права, в тому числі цивільної, кримінальної та міжнародної відповідальності. Римська монархія була державним, військово-політичним утворенням, яке очолював імператор, він був абсолютним монархом і владикою; джерелами права були постанови сенату, діяльність юристів, постанови імператора, що розширили інститути цивільного, кримінального, міжнародного права тощо. У даний період державно-правового розвитку виділялися такі види юридичної відповідальності, як: цивільна, кримінальна, міжнародна та дисциплінарна. Римське право та його інститути були та залишаються основою для формування правових систем

романо-германського типу, а тому ці питання є актуальними для досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сотниченко В.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник. К.: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2014. 167 с.
2. Задорожний Ю.А. Основи римського приватного права: курс лекцій. К.: Вид-во НАУ «НАУ-друк», 2009. 92 с.
3. Хома Н.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. Львів: Новий світ, 2008. 480 с.
4. Новицкий, И.С., Петерский И.С. Римское частное право: учебное пособие. М.: ИКД «Зерцало-М», 2012. 560 с.
5. Садиков В.Н. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: учебное пособие. М: Проспект Велби, 2008. 768 с.
6. Основи римського приватного права: підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін. Х.: Право, 2008. 224 с.

УДК 340.15:347.9(477)«10/15»

ПРАВОВА ОХОРОНА СУСПІЛЬНОГО ПОРЯДКУ ТА ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ В СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІСТАХ (XI – XVI СТОЛІТТЯ) ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Ковальова С.Г., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави і права
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті встановлено, що середньовічне європейське міське право приділяло значну увагу питанням охорони суспільного порядку та громадської безпеки в містах, оскільки справедливо вважало суспільний мир та злагоду запорукою існування та нормального функціонування міста. Із цією метою вживалися заходи, здебільшого заборонного характеру, загальної та спеціальної превенції. Крім превентивної, ці заходи виконували також і виховну функцію, формуючи в мешканців середньовічних міст повагу до права, готовність вирішувати конфлікти не насильством, а правовими способами.

Ключові слова: середньовічне право, правосвідомість, суспільний порядок, громадська безпека, міське право.

В статті показано, що середньовічне європейське міське право уделало значительное внимание вопросам охраны общественного порядка и общественной безопасности в городах, поскольку справедливо рассматривало общественный порядок и согласие как залог существования и нормального функционирования города. С этой целью принимались меры, в основном запретительного характера, общей и специальной превенции. Кроме превентивной, эти меры выполняли и воспитательную функцию, формируя у средневековых горожан уважение к праву, готовность решать конфликты не насильем, а правовыми методами.

Ключевые слова: средневековое право, правосознание, общественный порядок, общественная безопасность, городское право.

Kovalyova S.G. LEGAL PROTECTION OF PUBLIC ORDER AND PUBLIC SECURITY IN MEDIEVAL EUROPEAN CITIES (XI–XVI CENTURIES) AS A LEGAL CONSCIENCE FORMING FACTOR

In this article it is shown that the medieval European city law paid much attention to the protection of public order and public safety in the cities, as it actually considered public order and consent to be a guarantee of the existence and normal functioning of the city. To provide the public safety certain preventive measures, mainly prohibitive, were taken. These measures carried out an educational function as well, forming respect for law, readiness to resolve conflicts not by violence, but by legal methods.

Key words: medieval law, legal conscience, public order, public safety, city law.

Постановка проблеми. Підтримання й охорона суспільного порядку та громадської безпеки є одним з найважливіших завдань держави на всіх етапах її розвитку; крім того, важко переоцінити роль правопорядку у формуванні правосвідомості соціуму. Корисним для оптимізації процесів виконання таких завдань є звернення до історичного досвіду в цій царині. Особливо цікаві для дослідження періоди, коли підтримання правопорядку і громадської безпеки було не лише справою держави, а й покладалося на саму громаду, формуючи активну громадську позицію та правосвідомість суспільства й індивідів. Значена практика набула поширення в Європі в Середні віки, коли міста-комуни, домігшись автономії від місцевої влади, мали самостійно регулювати питання внутрішнього життя міського соціуму. Отже, саме в добу Середньовіччя європейські міста були ареною становлення та формування засад суспільної самоорганізації. Вироблені й апробовані протягом століть міської історії форми та засоби забезпечення правопорядку стали зразками для держав Нового і Новітнього часів. Особливо цінним надбанням такої практики стало формування соціально активного стану з високим рівнем правосвідомості. У сучасних умовах розбудови громадянського

суспільства в Україні актуальним і корисним є вивчення накопиченого досвіду, зокрема й вітчизняного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти організації та правового забезпечення підтримання й охорони суспільного порядку та громадської безпеки в середньовічних європейських містах розглядалися в працях істориків Г. Белова [1], Н. Білоус [2], Т. Гошко [3], К. Гюльманна [4], Н. Калашникової [5], А. Сванідзе [6] та ін. Однак варто зауважити, що зазначене питання вивчалось фрагментарно, в основному в контексті загальних досліджень історії середньовічних міст і міського права. Практично відсутні узагальнюючі спеціальні розвідки з питань правового регулювання охорони суспільного порядку та громадської безпеки, а також з питань зв'язку цих процесів із формуванням правосвідомості населення середньовічних європейських міст. Тому дане питання можна вважати таким, що потребує подальшого вивчення.

Мета статті – встановлення сутності й особливостей процесу підтримання правовими засобами суспільного порядку та громадської безпеки в середньовічних європейських містах XI – XVI ст. як чинника формування правосвідомості населення. Джерельну базу

дослідження становлять нормативні правові та правозастосовні акти відповідного періоду, а також нарративні джерела.

Виклад основного матеріалу. Бурхливий розвиток феномена середньовічного міста-комуні, а отже, і міського права, спостерігався в Європі з XI ст. У цей період загострилася боротьба між папами та світськими монархами за політичну владу в католицькому світі. Специфіку феодальної політичної реальності визначала система сюзеренітету-васалітету, у континентальній моделі якої діяв принцип ар'єрвасалітету, виражений формулою «васал мого васала – не мій васал». Логіка застосування цього принципу закономірно призвела до феодальної роздробленості та втрати королями реальної політичної влади. У таких умовах католицька церква, що впродовж всього Середньовіччя відіграла в Західній Європі роль об'єднуючого ідеологічного чинника, дістала підґрунтя для посилення політичних амбіцій, намагаючись відновити традицію панування Римського престолу (на якому, щоправда, сиділи вже не світські імператори, а папи) над європейським світом. Шукаючи підтримки в умовах жорсткої конкуренції з феодальною аристократією, королі звільняли міста від влади місцевих феодалів та надавали містянам право на створення самоврядних комун. Разом зі звільненням з-під юрисдикції земського права мешканці міст діставали змогу створювати власну систему норм, здатних забезпечити потреби міста, зокрема й захист суспільного порядку та громадської безпеки. Деяким містам королями надавалися Хартії на самоврядування, що містили норми, які регулювали охорону правопорядку в місті.

Суспільний мир і порозуміння як основа правопорядку всередині міської громади сприймалися середньовічною правовою свідомістю як одна з найважливіших цінностей. Однак соціальна, правова, політична реальність феодальної доби була сповнена конфліктів, що нерідко призводили до пролиття крові. Часті внутрішньоміські конфлікти спонукали міських правотворців до встановлення норм, спрямованих на превенцію вуличних безпорядків. Так, у Падуї заборонялися ігри, навіть дитячі, в яких гравці мали кидати каміння. Незалежно від настання шкідливих наслідків юридична відповідальність за порушення цієї норми передбачалася для осіб віком із 14 років: особи віком від 14 до 20 років каралися штрафом у розмірі 60 солідів, а особи, старші за 20 років, – у розмірі 10 фунтів. За хлопчиків віком до 14 років несли відповідальність батьки; вони сплачували штраф у розмірі 20 солідів [4, с. 24]. Потенційну небезпеку для суспільного порядку мали озброєні містяни, особливо ті, що були навчені володінню зброєю. Перманентна загроза громадській безпеці виникала в умовах постійних стресів, що їх зазнавали містяни від недоїдання, епідемій, війн тощо. Тому законодавець подбав про зменшення озброєних людей на вулицях середньовічних міст. За міським Статутом, у Вероні було заборонено виходити на вулицю озброєним; у Болоньї діяла така ж норма, але можна було отримати спеціальний дозвіл

на носіння зброї від міської влади [4, с. 23]. У Відні заборонялося вдиратися до чужого будинку або до громадських місць із луком та списом; порушник карався конфіскацією його власного будинку, у разі відсутності такого – відрубанням руки. Також у місті заборонялося носити на поясі кинджал; приховане носіння зброї каралося відрубанням руки [7, с. 158–159]. Єпископ міста Буркхард 1025 р. встановив, що будь-яка особа, яка на території міста оголить свого меча, або натягне лук, або покладе стрілу на тятиву, або виставить спис для удару, карається грошовим штрафом [8, с. 25–26]. Мешканцям Страсбурга незалежно від статусу заборонялося перебувати в місцях скупчення людей у панцирі та зі зброєю (ст. 42) [9, с. 111]. У Регенсбурзі лише бургомістру дозволялося носити зброю – меча на поясі [4, с. 23]; але така прерогатива, на нашу думку, не передбачала права бургомистра пускати в хід меч, а мала підтвердити високий соціальний статус та престижність посади глави міської общини. У дарованій Фрідріхом II Гогенштауфеном місту Берн Хартії на міське право (1218 р.) носіння зброї не заборонялося, а отже, не було карним діянням, але якщо особа, побачивши бійку, повернулася додому за зброєю для підтримки будь-кого з конфліктуючих, вона підлягала подвійному штрафу – на користь судді і потерпілого [10, с. 134]. Аналогічна норма існувала в міському праві Фрайбурга (1120 р.); різниця полягала в санкції норми, якою передбачалося, що порушник втрачає «захист герцога» [11, с. 41], тобто оголошується поза законом. За шведським збірником норм міського права Стадслагом, порушення «королівського миру» на громадській площі до обіднього часу (тобто доки там велася торгівля та було значне скупчення людей) каралося удвічі більшим штрафом, ніж подібне правопорушення після обіду [6, с. 90]. Юридичне закріплення в міському праві норм, що покликані були зміцнювати суспільний порядок, дисциплінувало мешканців міста, прищеплюючи їм соціально прийнятні моделі поведінки.

Матеріали судової практики свідчать, що зазначені норми застосовувалися міськими судами, причому суворі покарання за порушення вказаних норм накладалися і на представників міської аристократії: наприклад, у Болоньї за несанкціоноване носіння зброї 1335 р. суд виніс смертний вирок молодому дворянину, чия поведінка була особливо зухвалою [4, с. 23]. Можна припустити, що суддівський вирок, винесений представникові привілейованої верстви, задовольнив природне почуття справедливості містян, виховуючи в них довір'я та повагу до права.

Однак, незважаючи на посилену увагу до превенції вуличних безпорядків і намагання правозастосовців дотримуватися соціальної справедливості, соціальні протиріччя нерідко знаходили вихід в озброєних протестах міських ремісників проти утисків адміністрації. Так, 1369 р. у Кельні проти бюргерської верхівки виступили ткачі, які запідозрили, що міська рада хоче їх ошукати, сховавши в тюрмі особу, яку ткачі, очевидно, небез-

підставно, вважати грабіжником. Злякавшись озброєного натовпу, рада видала їм ув'язненого, над яким ткачі вчинили самосуд [12, с. 120–121]. У 1384 р. у Любеку виступили м'ясники, обурені поборами та повинностями, що їх хотіли накласти на цех радці. Озброєні м'ясники вийшли на вулицю, однак потрапили до рук радців, що ув'язнили їх і не відпустили, доки ті не погодилися послати своїх представників до повсталих із пропозицією розійтися. «Примирення» на умовах, висунутих радою, відбулося на соборній площі, після чого натовп розійшовся «з Божим миром» [13, с. 139]. Соціальні заворушення, що виливалися в масові безпорядки, часто були викликані протистоянням політичних угруповань всередині міської общини. Широко відомі конфлікти у Флоренції між гібелінами та гвельфами, що точилися впродовж XIII – XIV ст. У Любеку 1408 р. виступила підтримувана озброєними прихильниками група бюргерів, які вимагали надання їм права обирати членів ради; під страхом розправи з боку натовпу, який намагався зламати двері ратуші та вдертися всередину, рада задовольнила вимоги [13, с. 144–145]. Напади на ратушу, що відбувалися практично під час всіх конфліктів, змусили міські ради подбати про власну безпеку. Так, у Вероні заборонено було з'являтися до будівлі ради зі зброєю; якщо під час безпорядків було помічено, що з будинків, розташованих поблизу ради, кидали каміння, то такі будинки підлягали зруйнуванню. 1382 р. флорентійська рада ухвалила рішення про відшкодування збитків із міської казни тим членам міської адміністрації, чиї будинки постраждали під час народних заворушень [4, с. 25]; тож, відбудова зруйнованих будинків мала здійснюватися за рахунок збільшення міських податків. Водночас радці намагалися запобігти подальшим збройним сутичкам шляхом переведення конфлікту в правову площину. 1396 р. представники від всіх суспільних сил общини Кельна уклали договір з метою припинення збройних протистоянь у місті. Нормами договору, зокрема, встановлювалося покарання за підбурювання містян до збройних протестів; конфлікти мали розглядатися «у суді за звичаєвим правом міста Кельна, а не шляхом збройних сутичок» [14, с. 133]. За правом Страсбурга 1214 р., під час збройних конфліктів (*ira et contentio*, «гніву та розбрату») у місті магістр із консулами мали наказати припинити масові безпорядки й укласти перемир'я. Порушники такої заборони каралися: посадові особи – консули або скабіни – відсторонялися від посади, а інші особи штрафувалися та виганялися з міста на рік [9, с. 112]. Отже, всередині міської спільноти поступово формувалося переконання в необхідності пошуків соціального компромісу, вироблення норм, прийнятних для всієї спільноти.

Не варто вважати, що процес укорінення в суспільну й індивідуальну правосвідомість понять і уявлень про переваги правомірних способів вирішення конфліктів проходив без перешкод. Нелінійність цього процесу певною мірою зумовлювалася приватноправо-

вим сприйняттям злочинів середньовічною правовою доктриною. Підтримання правопорядку ускладнювалося, наприклад, тим, що в деяких містах покарання злочинця залежало від волі потерпілого: у Падуї містяни могли поранити один одного в бійці, але якщо вони мирилися після бійки, їх не притягували до юридичної відповідальності [4, с. 20]; за правом міста Мюнстер, звільнялися від покарання особи, що побилися не на вулиці, а в корчмі, тобто не на очах у загалу, і після бійки самі примирилися [15, с. 150]. Але водночас у свідомості містян закріплювалося переконання, що суспільно небезпечним діянням є не тільки безпосередні дії, спрямовані на порушення суспільного миру, а й словесні заклики до вчинення безпорядків. За правом Мюнстера, особа, яка закликала до зброї, не будучи сама пораненою або пограбованою, підлягала штрафу, побиттю батогами та вигоненню голови (з метою зсоромлення злочинця) [15, с. 151].

Зауважимо, що практика вирішення конфлікту інтересів правовими засобами існувала і в українських середньовічних містах. Наприклад, у Києві ремісники шевського, кушнірського, ковальського і кравецького цехів 1627 р. звернулися до міської ради із проханням вирішити їхню суперечку щодо розподілу місць для торгівлі на ринку. Міські урядники «шнуром вимеряли и тые ряди деревом будованя дахов над тыми местцами приготоваными обложили и означили, а потом тые помероные местцы роздават почели ремесником <...>» [цит. за: 2, с. 187]. Тож, правосвідомість українських містян віддавала перевагу суспільно прийнятним способам розв'язання суперечок всередині громади.

Охорона суспільного порядку та громадської безпеки передбачала низку заходів, серед яких важливе місце відводилося підтриманню спокою вночі. Міські ворота на ніч зачинялися для запобігання проникненню в місто ворогів або кримінального елемента, стіни та ворота охоронялися сторожею. За давнім правом міста Страсбург (1189 р.), на міських ковалів покладався обов'язок виготовлення замків і ланцюгів для запирання міських воріт; витрати на матеріали покладалася на міську громаду [16, с. 105]. Пошкодження стін або рову навколо міста каралося штрафом на користь бургомістра [16, с. 103]. Оскільки штраф являв собою значну суму (40 солідів), то, вірогідно, ремонт пошкоджених укріплень здійснювався коштом міста.

У шведських містах двічі на добу – вранці й увечері – міський дзвін подавав сигнал, що настала або закінчилася ніч. У нічний час містяни повинні були «дотримуватися тиші», тобто їхні справи, що вимагали перебування поза межами своєї домівки, відкладалися до ранку. Нічна варта пильнувала, щоб мешканці міста припиняли всі справи і вкладалися спати. За Стадслагом, особа, що запалила вогонь після сигналу про настання ночі або до сигналу про настання ранку, мала сплатити штраф розміром три ере (гл. 41) [5, с. 95].

У деяких містах існувала презумпція винуватості міщан, які виходили з дому після

настання темряви та подачі сигналу про заборону полишати свої домівки. Право Страбурга 1214 р. встановило, що кожна особа, яка була затримана вночі з ножом або іншою зброєю, мала бути покарана як така, що підозрюється у скоєнні злочину, якщо тільки вона не могла навести поважну причину свого вчинку і тим самим виправдатися (ст. 28) [9, с. 110]. Влада міст вживала й інших заходів для перешкоди пересуванню нічними вулицями. Так, вулиці Аахена, Марселя, Парижа, Регенсбурга, Сієни вночі перегороджувалися ланцюгами [4, с. 16].

Проте влада деяких великих міст, зокрема тих, що були значними торговими центрами, лояльно ставилася до перебування осіб на вулицях і в закладах міста в нічний час. Можемо припустити, що причиною цього було те, що в містах перебували іноземці, здебільшого купці та дрібні дворяни, чиї гроші, витрачені в нічних закладах, поповнювали міський бюджет. Однак для пізніх відвідувачів трактирів та ігорних домів встановлювалися певні обмеження. Після нічного дзвону в більшості міст заборонялося подавати відвідувачам спиртні напої. Таке правило було настільки поширеним, що нічний дзвін у німецьких містах дістав назви "Trink Glocke" («Дзвін пиятики»), "Bier Glocke" («Пивний дзвін»), "Wien Glocke" («Винний дзвін») [4, с. 17]. У Регенсбурзі нічних дебоширів, що порушували тишу та порядок у місті, до ранку ув'язнювали в «Будинку дурнів» ("Narrenhduschen") – спеціально обшитій дошками клітці з отворами, щоб ззовні можна було бачити ув'язненого [4, с. 18]. Варто підкреслити, що такому покаранню, яке мало на меті осоромлення правопорушника, піддавали містян незалежно від соціального походження. Отже, у даному разі покарання виконувало функцію як загальної, так і спеціальної превенції, викликаючи в загалу глузування над правопорушником, а в нього самого – сором за свою поведінку.

Якщо право окремих міст не було занадто суворим щодо перебування містян поза стінами власної домівки в нічний час, то воно все ж таки встановлювало заходи щодо збереження порядку на нічних вулицях, коли панувала темрява і для кримінального елемента наставляв час виходити на пошуки здобичі. Освітлення вулиць в європейських середньовічних містах з'явилося в XVI ст.; винятком був Лондон, де вуличні ліхтарі було встановлено 1415 р. [4, с. 16]. Міські статути Марселя, Болоньї, Падуї, Мілана, Регенсбурга, Нюрнберга, Кельна й інших міст забороняли виходити вночі на вулицю після третього удару дзвона без ліхтаря. Якщо містяни змушені були пересуватися вночі містом для невідкладних

потреб, вони мали об'єднуватися в групи; на всю групу дозволялося мати один ліхтар.

Висновки. Отже, середньовічне європейське міське право приділяло значну увагу питанням охорони суспільного порядку та громадської безпеки в містах, оскільки справедливо вважало суспільний мир та злагоду запорукою існування та нормального функціонування міста. Із цією метою вживалися заходи, здебільшого заборонного характеру, як загальної, так і спеціальної превенції. Крім превентивної, ці заходи виконували також і виховну функцію, формуючи в мешканців середньовічних міст повагу до права, готовність вирішувати конфлікти не насильством, а правовими способами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белов Г. фон. Городской строй и городская жизнь средневековой Германии. Пер. с нем. Е. Петрушевской. М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1912. 292 с.
2. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 360 с.
3. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с.
4. Гюльманн К. Общественная и частная жизнь в европейских городах средних веков. Пер. с нем. СПб.: тип. Н. Греча, 1839. 296 с.
5. Калашникова Н. Право и правосудие в шведском городе XIII в. Средние века. Вып. 61. М.: Наука, 2000. С. 79–98.
6. Сванидзе А. Из истории городского строя Швеции XIII в. Средние века. Вып. 28. М.: Наука, 1965. С. 80–94.
7. Городское право города Вены. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 154–163.
8. Из установлений епископа Буркхарда. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – С. 25–28.
9. Право города Страсбурга. Второе городское право. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 108–114.
10. Городское право города Берна. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 129–141.
11. Право г. Фрайбурга (в Брейсгау). Средневековый город. Вып. 4. 1977. С. 39–49.
12. Рассказ Кельгофской хроники. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 120–124.
13. Рассказ хроники Детмара. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 135–139.
14. Союзный договор 14 сентября 1396 г. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 129–134.
15. Городское право города Мюнстера. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 149–154.
16. Право города Страсбурга. Древнейшее городское право. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 96–108.

УДК 340.13

ТЕРМІНОЛОГІЧНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ КАТЕГОРІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЄ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ, ЯКЕ ВІДПОВІДАЄ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Макарова Л.Р., аспірант
кафедри теорії та історії держави і права
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Автор на основі проведеного логіко-семантичного аналізу слів «суд», «судові», «акти», «рішення», «постанови», «правовий», «правосуддя» спробував подолати термінологічну невизначеність загально-теоретичної категорії, що відображає волевиявлення органів судової влади та ґрунтується на принципі справедливості. За результатами дослідження наведено аргументи на користь вживання в правовій доктрині й національному процесуальному законодавстві юридичного терміна «правовий акт органу судової влади».

Ключові слова: акт судової влади, судове рішення, постанова суду, акт правосуддя, правовий акт органу судової влади.

Автор на основе проведённого логико-семантического анализа слов «суд», «судебные», «акты», «решение», «постановления», «правовой», «правосудие» попытался преодолеть терминологическую неопределенность общетеоретической категории, которая отражает волеизъявление органов судебной власти, основанное на принципе справедливости. По результатам исследования приведены аргументы в пользу употребления в правовой доктрине и национальном процессуальном законодательстве юридического термина «правовой акт органа судебной власти».

Ключевые слова: акт судебной власти, судебное решение, постановление суда, акт правосудия, правовой акт органа судебной власти.

Makarova L.R. TERMINOLOGICAL UNCERTAINTY OF THE CATEGORY WHICH EXPLORE VOLUNTARY BODIES OF THE COURT AUTHORITY WHICH COMES WITH THE PRINCIPLE OF JURISDICTION

In this article, the author, on the basis of the logical-semantic analysis of the words “court”, “acts”, “decision”, “ruling”, “legal”, “justice” tried to overcome the terminological uncertainty of the general theoretical category, which reflects the will of the judicial authorities and is based on the principle of justice. According to the results of the study, arguments are put forward in favor of the use in the legal doctrine and national procedural legislation of the legal term “legal act of the court authority”, since other terms do not indicate the connection of the will of the court authorities and its results with the principle of justice.

Key words: act of court power, court decision, court ruling, act of justice, legal act of court authority.

Постановка проблеми. Необхідною передумовою розвитку загальнотеоретичної юридичної науки є визначеність її термінологічного ряду, що складається зі словесних символів понятійно-категоріального апарату науки. Огляд джерел за темою дослідження свідчить про те, що одним з елементів цього ряду, який до того ж характеризується певною невизначеністю, є спеціальний юридичний термін як словесне позначення поняття, яке відображає волевиявлення органів судової влади, що відповідає принципу справедливості.

Стан дослідження. Проблема визначення родового для всіх існуючих актів судової влади поняття не нова для сучасної правової доктрини. Вагомий внесок у її розроблення зробили І.В. Андронов, В.В. Джура, М.В. Єрошкін, С.К. Загайнова, І.О. Колотілова, О.В. Кот, Ю.В. Самолук, Г.В. Фазікош, С.В. Шевчук, О.М. Шиманович та інші дослідники. Водночас питання термінологічної визначеності категорії, яка відображає волевиявлення органів судової влади на засадах справедливості, дотепер у теорії права становить своєрідну прогалину.

Метою статті є спроба автора подолати термінологічну невизначеність категорії,

якою відображається волевиявлення органів судової влади, здійснюване на засадах справедливості, а також навести аргументи щодо коректності вживання в сучасній правовій доктрині та процесуальному законодавстві терміна «правовий акт органів судової влади».

Для досягнення визначеної дослідницької мети автор скористався пізнавальними можливостями методу логіко-семантичного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Огляд наукової й навчальної юридичної літератури з досліджуваної проблематики, а також чинних законодавчих актів, які містять норми процесуального права, що регулюють суспільні відносини, учасниками яких є органи судової влади, свідчить про те, що вчені та законодавець вживають різні терміни для словесного позначення категорії, якою відображається волевиявлення органів судової влади. До цих словосполучень учені, зокрема, відносять такі: «правові акти судової влади», «акти судової влади», «судові акти», «судові рішення», «постанова суду», «рішення суду», «акти правосуддя».

Їх необхідними складниками є термін «суд» та похідні від нього слова «судові» й «правосуддя». Складником більшості з наведених

термінів є слово «акти», а складниками лише окремих із них – «рішення» та «постанови». З'ясуємо смислове навантаження кожного із цих слів і словосполучень.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за редакцією В.Т. Бусела наведено п'ять значень слова «суд». У контексті питання, що розглядається, лише два з них є допустимими в плані подальшого наукового аналізу, а саме такі: а) державний орган, що розглядає цивільні, кримінальні та деякі адміністративні справи; б) розгляд цивільної або кримінальної справи; судовий процес [1, с. 1212]. Аналогічне трактування слова «суд» міститься у «Великому енциклопедичному юридичному словнику» за редакцією Ю.С. Шемшученка [2, с. 862–863].

Термін «судовий» як прикметник до слова «суд» у значенні державного органу має такі трактування: 1) судовий вирок; 2) призначений для ведення суду; 3) яким відповідає суд; 4) який служить у суді. В аспекті судочинства слово «судовий» вживається в значенні судової експертизи та в складі назв низки дисциплін, які відіграють допоміжну роль у судовому процесі та слідстві (наприклад, судово хімія) [1, с. 1213].

Отже, термін «судовий» у контексті предмета дослідження означає, що волевиявлення та результат цього волевиявлення походять від державного органу, якому відводиться провідна роль у юридичному процесі під час вирішення цивільних, кримінальних, адміністративних та інших юридичних справ.

Слово «акт» як складова частина термінів, смислове навантаження яких з'ясовується, у «Багатомовному юридичному словнику-довіднику» інтерпретується таким чином: 1) дія, вчинок громадянина чи посадової (службової) особи; 2) документ, що видається державним органом, органом місцевого самоврядування, посадовою особою або громадською організацією в межах їх компетенції: закон, постанова, наказ, розпорядження тощо. До актів належать протоколи та інші документи, що засвідчують юридичні факти [3, с. 24–25].

Більш багатозначним у плані трактування цього терміна є вищезгаданий «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за редакцією В.Т. Бусела, що містить такі його значення: 1) окремих прояв якої-небудь діяльності: дія, подія, вчинок; 2) закріплена частина театральної вистави, драматичного твору, дія; 3) писаний указ, грамота, постанова державного, суспільного значення, офіційний документ, протокол, запис про який-небудь факт; 4) урочисті збори в шкільних закладах у зв'язку із закінченням навчального року [1, с. 11–12].

Ще більш багатозначним у плані трактування цього терміна є «Сучасний словник іншомовних слів» за редакцією О.І. Скопненко та Т.В. Цимбалюк. У ньому містяться такі значення слова «акт» (лат. *actus* – дія): 1) протокол, у якому фіксують певний факт; 2) одиночна дія, вчинок; 3) офіційний документ, що має юридичну силу; 4) закінчена частина драматичного твору, театральної вистави; 5) статевий акт – злягання, статева близькість; 6) фі-

лософська категорія Арістотеля, яку прийняв томізм; діяльність, енергія, дійове здійснення чого-небудь разом із потенцією – силою, здатною на таке здійснення [4, с. 35].

Узагальнення наведених трактувань терміна «акт» дає змогу дійти висновку про те, що лише два з них можуть бути використані в межах цього дослідження: 1) дія, у тому числі дія посадової (службової) особи; 2) офіційний документ, що видається державним органом, має юридичну силу (як, наприклад, постанова, що має державне й суспільне значення; документ (протокол), що фіксує (засвідчує) юридично-значущий факт).

Отже, у контексті досліджуваної проблематики термін «акт» означає дію органу судової влади, а також результат цієї дії, об'єктивований в офіційному юридичному документі, що зумовлює юридичні наслідки.

Термін «рішення» у «Великому енциклопедичному юридичному словнику» вживається у вузькому та широкому значенні. У найзагальнішому соціально-психологічному плані це свідомий і вольовий акт особи, який передбачає вибір між альтернативними варіантами поведінки в процесі досягнення певної мети. У вузькому розумінні, у межах діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, рішення являють собою правові акти, які встановлюють нові, змінюють чи скасовують чинні правові норми. Рішення мають різну правову форму залежно від суб'єкта прийняття та його правового статусу. Так, форма рішень органів державної влади, місцевого самоврядування в Україні визначається Конституцією України та актами законодавства. Зокрема, рішення судових органів оформлюються ухвалами, постановами, вироками [2, с. 781].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за редакцією В.Т. Бусела містяться чотири трактування цього терміна: 1) дія за значеннями рішення, рішення, результат цієї дії; 2) вирок суду, постанова, розпорядження якої-небудь організації, зборів тощо; 3) продуманий намір зробити що-небудь, якимось чином; 4) спосіб вирішення, зображення, подання, розв'язання чого-небудь [1, с. 1036].

З огляду на певну аналогію термінів «акти судової влади» й «акти Верховної Ради України» та «рішення органів судової влади» («судові рішення») і «рішення Верховної Ради України» в аспекті питання, що розглядається нами, не можна залишити поза увагою також Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ч. 2 ст. 84, п. 34 ч. 1 ст. 85, ч. 1 ст. 86, ст. 91 Конституції України, ч. ч. 2, 3, 4 ст. 15 Закону України «Про статус народного депутата України» від 14 жовтня 2003 р. № 16-рп/2003.

У його резолютивній частині зазначається, що під терміном «рішення Верховної Ради України», який вживається в ч. 2 ст. 84 Конституції України, варто розуміти результати волевиявлення парламенту України з питань, віднесених до його компетенції. Під терміном «акти», що вживається в ст. 91 Конституції

України, необхідно розуміти рішення Верховної Ради України у формі законів, постанов тощо, які приймаються Верховною Радою України визначеною Конституцією України кількістю голосів народних депутатів України. З положень ч. 2 ст. 84, ст. 91 Конституції України постає, що терміни «рішення» та «акти» Верховної Ради України – це взаємопов'язані правові категорії, які співвідносяться між собою як зміст і форма [5].

Аналіз наведених тлумачень терміна «рішення» дає підстави для таких умовиводів, що мають методологічне значення: по-перше, під час його трактування вчені як визначальне вживають слово «акт», а тому ці терміни в аспекті досліджуваної проблематики вважаємо синонімами; по-друге, принаймні два з наведених значень термінів «рішення» й «акт» (свідомий і вольовий акт органу судової влади, що передбачає вибір між альтернативними варіантами поведінки в процесі здійснення правосуддя; правові акти-документи, що мають різну юридичну форму та зумовлюють юридичні наслідки) збігаються.

Як уже було зазначено, однією з можливих юридичних форм волевиявлення органів державної влади є постанова. Підтвердженням цього є різні трактування цього терміна, що знайшли своє відображення в довідкових виданнях. Зокрема, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за редакцією В.Т. Бусела наведені такі значення слова «постанова»: а) розпорядження, акт органів державної влади, директива керівного адміністративного органу, судове рішення, пов'язане з розглядом кримінальної справи; б) колективне рішення, ухвала, взагалі рішення, прийняте ким-небудь; в) сценічне оформлення драматичного твору [1, с. 1083].

О.Л. Львова під час з'ясування смислового навантаження терміна «постанова» також акцентує увагу на юридичній формі, причому не лише індивідуально-правового акта як найбільш поширеного у сфері судочинства, а й нормативно-правового [2, с. 663].

Спеціальний юридичний термін «постанова суду», одним зі складників якого є слово «постанова», В.Т. Маляренко трактує як процесуальний акт у судовій справі, що виноситься суддею одноособово, а також акт, який ухвалюється пленумами Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів і президіями Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів та апеляційних судів. У формі постанови адміністративний суд викладає судове рішення, яким вирішує спір по суті [2, с. 663–664].

У вільній енциклопедії «Вікіпедія» вказаний термін тлумачиться як письмове судове рішення, у якому справа вирішується по суті. За своїм процесуальним статусом постанова суду загалом рівнозначна рішенням [6].

Аналогічне трактування цього терміна знайшло своє відображення в правовій позиції Вищого адміністративного суду України, сформульованій у постанові пленуму цього органу судової влади від 20 травня 2013 р. № 7, у якій, зокрема, зазначається: «Найважливішим результатом здійснення правосуддя адміністративними судами є ухвалення

судового рішення. Залежно від кола питань, вирішених через ухвалений акт, судові рішення поділяються на постанови та ухвали» [7].

Таким чином, термін «постанова» в контексті результатів здійснення правосуддя означає саме юридичну форму волевиявлення органів судової влади.

Принагідно зазначимо, що положення чинного конституційного законодавства (ст. 150 Конституції України, ст. ст. 83–84 Закону України «Про Конституційний Суд України») та практика конституційного судочинства доводять, що зміст акта органу судової влади може збігатись із його юридичною формою. Зокрема, ідеться про рішення Конституційного Суду України в справах про конституційність (вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим), а також офіційне тлумачення Конституції України.

Термін «правовий» походить від латинського слова «*jure*», що означає «справедливий». І за змістом, і за етимологією коренем слова «справедливість» (лат. *justitia*) є слово «право» (лат. *ius*). Тобто категорія «справедливість» сама по собі вміщує правове начало. Справедливість – це самовираз і самооцінка права та водночас правова оцінка всього позаправового [8, с. 41].

Тому термін «правовий акт органу судової влади» має трактуватись як справедливе (тобто таке, що відповідає загальноновизнаним у суспільстві моральним принципам) волевиявлення органу судової влади та його результат.

Термін «правосуддя», що має у своєму складі корінь «право», характеризується полісемічністю. Про це свідчать такі його трактування: 1) суд, судова діяльність держави, юстиція; установи, які здійснюють судову діяльність держави; 2) розгляд судових справ, судочинство; 3) справедливий суд [1, с. 917]. Одне з наведених трактувань слова «правосуддя» дає підстави для визнання його синонімом до терміна «судочинство», із чим, на нашу думку, повною мірою погодитись не можна.

Як обґрунтовано наголошує В.А. Бігун, слова «правосуддя» та «судочинство» є відмінними за специфічним змістом юридичними термінами. Їх вживання як синонімічних є недоцільним і має бути обґрунтоване. Розуміння суті правосуддя можна сформулювати так: функціональне розуміння правосуддя ототожнює його із судочинством, судовим розглядом справ, тоді як друге змістове розуміння акцентує на внутрішніх характеристиках судової діяльності. Якщо перше акцентує на функціях і суб'єктному складі діяльності, то друге – на змісті судового процесу та його меті, зокрема, справедливості. Не випадково англійським відповідником терміна «правосуддя» є слово «*justice*», що перекладається як «справедливість, юстиція, правосуддя». Тому закономірним є розуміння правосуддя як справедливості в значенні мети судочинства як судової діяльності [9].

Таку позицію підтримує також Б.В. Малишев, який зазначає, що правосуддям є лише та діяльність суду з вирішення спору, яка відповідає вимогам не тільки закону, а й справедливості, рівності, свободи та гуманізму [10, с. 26–28].

Таким чином, термін «акт правосуддя» покликаний акцентувати увагу дослідників на змістовому й цільовому аспектах судового процесу, що має здійснюватись насамперед на засадах рівності учасників процесу, справедливості та гуманізму.

Висновки. Проведений логіко-семантичний аналіз слів «суд», «судові», «акти», «рішення», «постанови», «правосуддя» дає підстави для таких суджень про смислове навантаження юридичних термінів, наведених нижче:

1) акт судової влади – це волевиявлення (дія) органу судової влади, а також її результат, що може бути об'єктивований в офіційному юридичному документі та зумовлює юридичні наслідки;

2) судовий акт, судові рішення (рішення суду) несуть у собі смислове навантаження, аналогічне терміну «акт судової влади»;

3) постанова суду – це об'єктивоване в юридичному документі (визначеній юридичній формі правового акта) волевиявлення органу судової влади та його результат;

4) правовий акт органу судової влади – це справедливе (тобто таке, що відповідає загальноновизнаним у суспільстві моральним принципам) волевиявлення органу судової влади та його результат;

5) термін «акт правосуддя» в значенні волевиявлення органу судової влади та його результату є синонімом до терміна «правовий акт органу судової влади».

Оскільки наведені судження про поняття «акт судової влади», «судовий акт», «судове рішення» («рішення суду»), «судова постанова» не вказують на зв'язок волевиявлення органів судової влади та його результатів із

таким принципом суспільної моралі, як справедливість, найбільш методологічно коректним для словесного позначення поняття, що відображає волевиявлення органів судової влади, яке відповідає вказаній моральній засаді, є терміни «правовий акт органів судової влади» та «акт правосуддя», що правда, останній є більш багатозначним. Тому в подальшому ми будемо послуговуватись терміном «правовий акт органів судової влади».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками і доповненнями) / гол. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. К., 2007. 992 с.
3. Голубовська І.О. та ін. Багатомовний юридичний словник-довідник. К., 2012. 543 с.
4. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк та ін. К., 2006. 789 с.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини другої статті 84, пункту 34 частини першої статті 85, частини першої статті 86, статті 91 Конституції України, частин другої, третьої, четвертої статті 15 Закону України «Про статус народного депутата України» від 14 жовтня 2003 р. № 16-рп/2003. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-03>.
6. Постанова суду. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
7. Про судові рішення в адміністративній справі: Постанова Вищого адміністративного суду України від 20 травня 2013 р. № 7. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13>.
8. Петровіч С.І. Сучасне праворозуміння як наукова основа дослідження законності. Держава і право: збірник наукових праць. К., 2001. Вип. 13. С. 38–47.
9. Бігун В.А. Філософсько-правове осмислення правосуддя (щодо розмежування понять «судочинство» і «правосуддя»). Радник: український юридичний портал. URL: <http://radnik.info/statti/249-tiogiua-gov/15391-2011-01-23-02-33-55.html>.
10. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії: монографія. К.: Праксис, 2008. 344 с.

УДК 340.1

ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Ніколенко Л.М., д. ю. н., професор,
професор кафедри господарсько-правових дисциплін
Донецький юридичний інститут МВС України

Ошкадеров І.Г., директор
Товариство з обмеженою відповідальністю «МЖКБУД»

Стаття присвячена дослідженню культурних прав людини та громадянина в умовах правової модернізації, визначенню їх особливостей і змісту, обґрунтуванню можливих напрямів розвитку й удосконалення.

Ключові слова: права, культурні права, культура, права людини та громадянина, система прав, правова модернізація.

Статья посвящена исследованию культурных прав человека и гражданина в условиях правовой модернизации, определению их особенностей и содержания, обоснованию возможных направлений развития и совершенствования.

Ключевые слова: права, культурные права, культура, права человека и гражданина, система прав, правовая модернизация.

Nikolenko L.M., Oshkaderov I.G. CHARACTERISTICS OF CULTURAL HUMAN RIGHTS AND CITIZENS IN MODERNIZATION OF THE LEGAL SYSTEM

The article is devoted to the study of cultural rights of man and citizen in conditions of legal modernization, definition of their features and content, justification of possible directions of development and improvement.

Key words: rights, cultural rights, culture, human rights and citizen, system of rights, legal modernization.

Постановка проблеми. За роки існування незалежної України, на жаль, питання культурних прав людини та громадянина практично завжди були на другорядному плані. А.М. Колодій підкреслював, що культура особистості й правова держава – це поняття, що взаємодоповнюють одне одного. Дійсні цілі правової держави не можуть обмежуватись тільки сферою економіки та політики. Держава має піклуватись про задоволення нематеріальних (духовних) інтересів людини, у тому числі про формування правової свідомості й культури, і на цій основі про підвищення загальної юридичної грамотності, подолання правового нігілізму та конформістського ставлення до права [1, с. 127].

В умовах розвитку глобалізаційних процесів для будь-якої країни вкрай важливо зберегти свою національну ідентичність. Збереження поваги до культурних прав має виключне значення для розвитку соціальної взаємодії між громадами в умовах мультикультурного світу. Тому в сучасних умовах питання розвитку культурних прав є дуже важливими. Як підкреслюють учені, у сучасний український культурний простір активно втручається ліберальна цивілізація, широко використовуючи глобальні медіаінформаційні та загальнокультурні ресурси. Ось чому важливо зберегти свою ідентичність, не відгородившись при цьому від процесів, які відбуваються у світі [2, с. 34]. Запорукою вказаного є повноцінне забезпечення вільного й усебічного розвитку особистості, що лежить в основі культурних прав людини та громадянина, гарантованих чинною Конституцією України. Розв'язання цієї проблеми неможливо без осмислення поняття культурних прав і

свобод людини та громадянина, тим більше що в юридичній літературі воно висвітлено недостатньо [3, с. 28].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання культурних прав людини та громадянина були предметом дослідження таких учених, як М.М. Мацькевич, П.М. Рабінович, О.Ф. Мельничук, Б.А. Пережняк, С.Л. Лисенков, Ю.Л. Юринець, А.М. Колодій, Н.В. Волкова й інші науковці.

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні та аналізі культурних прав людини та громадянина в умовах правової модернізації, визначенні їх особливостей і змісту, обґрунтуванні можливих напрямів розвитку й удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Культурні права людини та громадянина в умовах набуття Україною рис демократичної, соціальної, правової держави є не лише засобом задоволення культурних (інтелектуальних) інтересів і потреб, а й становить один із елементів механізму правового регулювання суспільних відносин загалом. Ці властивості є формами прояву особистісної й соціальної цінності прав і свобод людини та громадянина [4]. Як свідчить світовий досвід, існує така закономірність, якщо нижча соціальна культура, то вищий рівень корупції. Тож марними є сподівання на прогресивну роль так званого громадянського суспільства [5, с. 25–27].

Міжнародно-правові акти закріплюють обов'язок держав заохочувати й розвивати ефективно здійснення культурних та інших прав і свобод, які випливають із гідності, властивості людській особистості, і є суттєвими для вільного й повного розвитку [6].

Визначення поняття культурних прав в енциклопедичній і науковій літературі надається за різними підставами. Так, в енциклопедичних словниках культурні права визначені як особливий комплекс гарантованих конституцією, всім законодавством прав і свобод людини у сфері культурного й наукового життя [7, с. 174]; прав і свобод людини та громадянина, спрямованих на забезпечення культурних і духовних потреб особи [8, с. 431].

П.М. Рабінович тлумачив культурні (гуманітарні) права як можливості збереження та розвитку своєї етнічно-національної самобутності, доступу до здобутків духовної й матеріальної культури нації, народу, людства, їх засвоєння, використання та участі в подальшому їх збагаченні [9, с. 10].

С.Л. Лисенков зазначав, що культурні права – це сукупність конституційних прав і свобод громадян, які покликані забезпечувати їм можливість задоволення та розвитку їхніх інтелектуальних потреб, здібностей, а також активну участь у духовному житті суспільства [10, с. 64].

А.М. Колодій наголошував, що культурні права і свободи людини та громадянина – це можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) і всього людства [11, с. 174, 199].

Деякі вчені зазначають, що культурні права пов'язані з широким колом таких питань, як самовираження і творчість, включаючи різні матеріальні й нематеріальні види мистецтва; інформація й комунікація; мова, самобутність і належність до різних громад; формування особливих уявлень про міру та ведення певного способу життя; освіта і професійна підготовка; доступ, сприяння й участь у культурному житті; проведення культурних стратегій і доступність до матеріальної та нематеріальної культурної спадщини [12, с. 213].

Відповідно до Конституції України, перелік культурних прав людини та громадянина в Україні включає право на освіту (ст. 53), свободу літературної, художньої, наукової й технічної творчості (ст. 54), право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54), на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35) тощо.

Стаття 53 Конституції України визначає право на освіту, яке охоплює право практично на всі основні види освіти. Норма Конституції щодо права на освіту кореспондується зі ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, що проголошує право кожної людини на освіту. Право на освіту має свої ознаки, які можна класифікувати на дві групи: 1) загальні, які притаманні всім категоріям прав людини; 2) спеціальні, які розкривають особливість права на освіту в системі прав людини. До загальних ознак належать природний характер права на освіту; невід'ємність від людини; воно є загальним і рівним для кожного; необхідним для повноцінного, гармонійного розвитку людини, суспільства, держави; забезпечується державою та соціальним середовищем загалом. До спеціальних ознак права на освіту належать такі: а) спрямованість на задоволення культурних, духовних потреб та інтере-

сів конкретної особи, суспільства й держави безпосередньо, а також соціально-економічних – опосередковано; б) його здійснення не завжди залежить від волі конкретного суб'єкта; в) суб'єкт права на освіту не завжди збігається з носієм його обов'язку; г) двоїста природа об'єкта (нематеріальний його характер, який має свою майново-грошову цінність); д) реалізація права через освітні правовідносини та шляхом самоосвіти [13, с. 126–127].

Право на освіту має свої особливості:

– по-перше, це право конституційне, воно визначено в Конституції України. При чому варто зазначити, що це право визначено в конституціях усіх демократичних і правових держав;

– по-друге, це право загальне й доступне, причому не тільки для громадян України, а й для іноземних громадян та осіб без громадянства. Що до доступності, то варто зазначити, в умовах скорочення фінансування освіти та збільшення кількості осіб, які бажають отримати вищу освіту, спостерігається посилення нерівності доступу до освіти;

– по-третє, це право асиміляційне. Воно може бути зараховано не тільки до культурних прав людини та громадянина, а також до громадянських і соціальних. Право на освіту можна зарахувати до громадянських прав, тому що це право реалізується людиною самостійно, на свій розсуд (за допомогою батьків або законних представників) з метою виконання громадянського обов'язку отримати загальну середню освіту. У подальшому людина вже сама приймає рішення щодо отримання вищої освіти, але Конституція гарантує можливість вибору незалежно від статі, національності, соціального походження, здібностей. Право на освіту можна зарахувати й до соціальних прав, тому що освіта є однією з галузей (зі сфер) суспільства, передбачає створення системи державних гарантій щодо отримання освіти кожною людиною. Право на освіту є культурним правом, бо за допомогою освіти людина долучається до різних аспектів культури суспільства, не тільки національної, а й загальної. Освіта є вирішальним напрямом у визначенні особистої політичної, громадянської, правової, моральної культури.

Стаття 54 Конституції України зазначає, що громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової й технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Свобода літературної, художньої, наукової й технічної творчості охоплює, зокрема, право людини індивідуально або колективно вільно діяти, займатися культурною творчістю чи діяльністю, освоювати культурні знання, обмінюватися культурними знаннями з іншими. Ця норма певною мірою відповідає положенням ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права.

Свобода творчості – це право людини створювати літературні, художні, наукові й інші твори, проводити наукові дослідження, втілювати власні творчі ідеї та задуми. Свобода творчості юридично гарантується всім,

хто займається творчою працею, тобто кожна людина має право на всі види творчої діяльності відповідно до своїх інтересів і здібностей. Сутність цього права полягає у визначенні обов'язку держави всіма законними засобами забезпечувати правовий захист свободи творчості людини, без втручання в її творчу діяльність, за винятком, коли така діяльність призводить до пропаганди війни, насильства, жорстокості, расової, національної, релігійної нетерпимості.

У переліку культурних прав людини та громадянина відсутнє право на доступ до культурних цінностей. Доступність включає право кожної людини шукати, вивчати, отримувати й поширювати інформацію щодо культурних цінностей будь-якою мовою. Людина повинна мати право доступу до культурних цінностей, тобто культура повинна бути доступна як для людини, так і для суспільства без будь-якої дискримінації [14]. Це право має бути дотримано під час надання можливості доступу до цих благ будь-якої людини, у тому числі для літніх осіб та інвалідів. Держава повинна забезпечувати людині вільний доступ до творів мистецтва. Варто визнати, що натеper соціально незахищені верстви населення не мають доступу до культурних цінностей (високі ціни на книги, квитки в театри, музеї), відповідно, вони втрачають право обирати подальший шлях свого духовного розвитку. Тому необхідно втілювати в життя соціальні програми, спрямовані на реалізацію права на доступ до культурних цінностей. Можна зазначити, що в деяких музеях є дні вільного відвідування або пільгові квитки в кіно для певних соціальних груп, використовуються Інтернет-ресурси для поширення можливості доступу, але всі ці заходи повинні спиратися на державну підтримку. В умовах розвитку соціальної та правової держави повинні бути задіяні всі можливості, які підвищують рівень толерантності в суспільстві. До того ж Конституція 1978 р. містила право на користування досягненнями культури, що є елементом права на доступ.

Свобода літературної, художньої, наукової й технічної творчості, що визначена ст. 54 Конституції України, є підставою для втілення на практиці права на доступ до культурних цінностей. Право на доступ до культурних цінностей міститься в універсальних міжнародних і регіональних правових стандартах: ст. 27 Загальної декларації прав людини, ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права.

Стаття 35 Конституції України визначає право кожної людини та громадянина на свободу світогляду й віросповідання. Ця норма також відповідає міжнародним нормативним актам: ст. 18 Загальної декларації прав людини і статті 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, де зазначено, що кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії.

Стаття 35 Конституції України наголошує, що це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культури і ритуальні об-

ряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква та релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Важливим питанням під час реалізації культурних права людини та громадянина є недопущення дискримінації. У пункті 2 ст. 2 і ст. 3 Пакту про економічні, соціальні та культурні права забороняється будь-яка дискримінація в здійсненні права кожної людини на участь у культурному житті за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального становища, майнового стану, народження або за іншою ознакою. Тобто людина не може бути дискримінована за зроблений нею вибір на користь належності чи неналежності до цієї або іншої культурної громади чи здійснення або нездійснення конкретної культурної діяльності. Аналогічним чином ніхто не може бути позбавлений доступу до культурної діяльності, об'єктів і предметів, а також послуг культурного призначення.

На особливу увагу заслуговують права національних меншин на свою етнічну культуру. Право на національну культуру закріплено не тільки в документах ООН і Ради Європи, а й практично в усіх документах НБСЄ/ОБСЄ. Особи, які належать до національних меншин, мають право вільно висловлювати, зберігати й розвивати свою культуру без будь-якої дискримінації та в умовах повної рівності перед законом. Міжнародні інститути, акти міжнародного права також визнають властиву корінним народам гідність і їхній унікальний внесок у розвиток суспільства, забезпечення плюралізму й рішуче підтверджують прихильність міжнародного співтовариства їхньому економічному, соціальному й культурному добробуту та забезпечення для них можливості користуватися плодами сталого розвитку. Держави повинні забезпечувати повну й безперешкодну участь корінних народів у всіх аспектах життя суспільства, зокрема в питаннях, які зачіпають їхні інтереси. З огляду на важливість заохочення та захисту прав корінних народів і внесок такого заохочення й захисту в політичну та соціальну стабільність держав, у яких такі народи мешкають, державам потрібно, відповідно до міжнародного права, приймати узгоджені позитивні кроки щодо забезпечення поваги всіх прав людини й основних свобод корінних народів на основі рівності й недискримінації та визнавати значення й різноманіття їхньої самобутності, культури та громадської організації [15].

Висновок з проведеного дослідження. На підставі зазначеного можна резюмувати, що культурні права людини та громадянина є невід'ємною частиною всієї системи прав людини. Їх значимість підкреслюється тим, що вони належать до основних і невідчужуваних прав людини та регулюються значною кількістю міжнародних нормативних актів.

Для ефективної реалізації культурних прав людини їх перелік треба доповнити правом на доступ до культурних цінностей. Право на доступ до культурних цінностей варто розуміти як визначену в міжнародних і національних законодавчих актах можливість людини безперешкодно користуватися об'єктами культурної спадщини, що забезпечують її культурний розвиток, а також обов'язок держави створити відповідні умови для реалізації цього права, гарантувати та захищати це право.

Культурні права людини та громадянина спрямовані на гармонійний і духовний розвиток людини й допомагають кожному громадянину стати корисним учасником у політичній, економічній, соціальній і культурній сферах. Культурні права мають свої особливості: вони становлять групу прав людини та громадянина, яка є базисною для розвитку інших прав; відображають духовні та правові закономірності розвитку держави й громадянського суспільства; визначають зміст і рівень гуманізму українського законодавства та його відповідність міжнародним соціальним стандартам; забезпечують духовний розвиток людини й визначають його вплив і роль на розвиток політичної, економічної, духовної, соціальної та культурної сфер держави й суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Колодій А.М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
2. Мацькевич М.М. Поняття та особливості конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Актуальні проблеми вдосконалення чинного

законодавства України: зб. наук. ст. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 32. С. 43–53.

3. Соколенко Ю. Поняття культурних прав і свобод людини та громадянина. Право України. 2005. № 2. С. 27–32.
4. Мацькевич М. Культурні права та свободи людини і громадянина: питання регламентації змісту та реалізації. Віче. 2011. № 20. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2758/>.
5. Костенко О. Про підвищення ролі суспільних наук у модернізації України. Віче. 2010. № 13. С. 25–27.
6. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, подписан в г. Хельсинки 01.08.1975. Сб. действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XXXI. Москва: [Б. и.], 1977. С. 544–589.
7. Корінний М.М., Шевченко В.Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. Київ: Україна, 2003. 384 с.
8. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. 792 с.
9. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
10. Лисенков С.Л. Соціальна та особистісна цінність культурних прав і свобод громадян. Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ: зб. наук. праць. Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1995. С. 62–66.
11. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ: Правова єдність, 2008. 350 с.
12. Кукин Е.А. Культурные права как неотъемлемая часть системы прав человека. Вестник РУДН. Серия «Юридические науки». 2011. № 4. С. 210–218.
13. Мельничук О.Ф. Ознаки права людини на освіту: загальнотеоретичний аналіз. Юридичний вісник. 2011. № 2(19). С. 124–127.
14. Волкова Н.В. Защита культурных прав человека в международном праве: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10. Москва, 2013. 209 с.
15. Венская декларация и программа действий, принята в г. Вене 25.06.1993 на 2-й Всемирной конференции по правам человека. Дипломатический вестник. 1994. № 3–4. С. 45–63.

УДК 340.12:1

ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ У ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

Серебро М.В., к.ю.н., асистент
кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена постановці проблематики викривленого перенесення деяких загальнофілософських категорій у теорію держави. Аналізується проблема викривленого розуміння категорій «сутність» та «зміст» держави. Пропонується розглядати категорію сутності держави як її статичну характеристику, що проявляється в інституціоналізації складеного нормативного порядку, визначає державу як явище та є характерною для всіх періодів її існування. Категорію змісту держави варто розглядати як динамічний параметр, покликаний описувати мінливі складові частини держави різних епох: належність влади, забезпечення інтересів різного рівня узагальнення, функціональне навантаження держави тощо.

Ключові слова: сутність держави, зміст держави, статика держави, динаміка держави, інституціоналізація нормативного порядку.

Статья посвящена постановке проблематики искаженного переноса некоторых общеправовых категорий в теорию государства. Анализируется проблема искаженного понимания категорий «сущность» и «содержание» государства. Предлагается рассматривать категорию сущности государства как ее статическую характеристику, которая проявляется в институционализации сложившегося нормативного порядка, определяет государство как явление и является характерной для всех периодов его существования. Категорию содержания государства следует рассматривать как динамический параметр, призванный описывать меняющиеся составляющие государства разных эпох: принадлежность власти, обеспечение интересов разного уровня обобщения, функциональную нагрузку государства и т. п.

Ключевые слова: сущность государства, содержание государства, статика государства, динамика государства, институционализация нормативного правового порядка.

Serebro M.V. GENERAL PHILOSOPHICAL CATEGORIES IN THEORY OF THE STATE

The article is devoted to the problem of distorted transfer of some general philosophical categories to the theory of the state. The problem of distorted understanding of the categories of «essence» and «content» of the state is analyzed. It is proposed to consider the category of the essence of the state as its static characteristic, which manifests itself in the institutionalization of the established normative order, defines the state as a phenomenon and is characteristic of all periods of its existence. The category of state content should be considered as a dynamic parameter, which is intended to describe the changing characteristics of states of different epochs: the power of affiliation, the provision of interests of various levels of generalization, the functional load of the state, etc.

Key words: essence of the state, content of the state, state statics, state dynamics, institutionalization of normative order.

Постановка проблеми. Наукове пізнання є складним специфічним процесом, який, з одного боку, тягнє до фрагментації, а з іншого – до уніфікації. В першому випадку йдеться про становлення окремих сфер знань (наук) із концентрацією та заглибленням у певну частину пізнаваного явища. Кожна наука прагне до окреслення своєї території (предметної області) та до формування власного методологічного інструментарію, складовою частиною якого є понятійний апарат. У другому випадку йдеться про тяжіння до єдності та системності людських знань шляхом об'єднання окремих наук у групи різних рівнів аж до формування цілісної наукомірної картини світу. Важливе місце у такому процесі займає філософія, яка формує метамову будь-якого окремо-наукового пізнання, саме тому необхідним є належне використання її категоріального апарату. Особливо актуальною така проблема є для загальнотеоретичної юриспруденції, яка в рамках юридичної науки покликана виконувати методологічну функцію. Та часто саме в рамках теорії держави, що входить до складу загальнотеоретичної юриспруденції, такі філософські категорії,

як сутність та зміст, набувають невинновідно специфічних характеристик.

Так, наприклад, Л.А. Давидова та А.О. Шанін бачать основні проблеми позначеного напрямку в їх вибіркового використанні. У більшості сучасних підручників детально розглядаються сутність та форма держави, але зовсім не згадується поняття «зміст держави». Іноді з усіх названих категорій використовується тільки «форма держави». Нерідко поняття сутності, змісту та форми піддаються у державно-правових дослідженнях досить вільній інтерпретації. До термінологічного апарату вводяться такі невідомі філософії явища, як формальна та змістова сторона сутності. Державний режим, який є функціональною, динамічною характеристикою держави, розглядають як елемент форми, хоча з погляду філософії його варто було б зарахувати до змісту держави [2, с. 57].

Ступінь розробленості проблеми. Наразі проблематика змісту та сутності держави відійшла на задній план. Більшість науковців вважають, що це питання повністю було описане у рамках марксистської теорії держави і повернення до нього є не більше, ніж банальною спекуляцією. Але та ж більшість, як пра-

вило, визнає і зміни, що відбуваються у сучасній державі, концентруючи дослідження на її функціях і механізмі. Порушені вище питання співвідносності будь-якого наукового знання з філософським цілком виправдано наводять на проблематику виявлення глибинних причин подібних перетворень, які можуть бути пояснені внутрішніми характеристиками такого явища, як держава, і лише потім, як наслідок, зовнішніми його проявами. Поштовхом до формулювання ідей, висвітлених у даному дослідженні, стали роботи Л.А. Давидової, І.О. Ільїна, Д.А. Керимова, А.В. Малько, Л.С. Мамута, М.М. Марченка, М.І. Матузова, Ю.М. Оборотова, В.С. Петрова, П.М. Рабіновича, А.О. Шаніна, Л.М. Шипілова та ін.

Метою статі є акцент на потребі використання категорій «сутність» та «зміст» щодо держави зі збереженням їх вихідного загальнофілософського наповнення, а також пошук сутнісного та змістовного наповнення держави як явища.

Виклад основного матеріалу. Одними з базових категорій, покликаними відображати у найпростішому їх розумінні зовнішні та внутрішні характеристики у пізнанні, є парні категорії: «явище» та «сутність», «форма» і «зміст». Важливість для наукового пізнання цих конструктів чи не найяскравіше виражена у такому твердженні: «якби форма прояву і сутність речей безпосередньо збігалися, то всіляка наука була б взагалі зайвою» [11, с. 321].

Найяскравіше серед сучасних вітчизняних дослідників позицію щодо необхідності пізнання сутності право-державних явищ відстоює П.М. Рабінович, який вказує на те, що осягнення сутності тих феноменів, які становлять предмет відповідної науки, є її найголовнішою, домінуючою функцією. Науковець зазначає, що теорія чи концепція, яка саме цієї функції не виконує, навряд чи може заслуговувати на статус наукової [16, с. 7].

Традиційно сутність держави розглядають через категорію «інтерес», який держава покликана захищати та реалізовувати: класовий та/або загальносоціальний. У цьому дискурсі робиться ремарка щодо формальної та змістовної сторони сутності держави. Так, М.І. Матузов та О.В. Малько підкреслюють, що головне у сутності держави – її змістовна сторона, те, чий інтерес насамперед ця організація політичної влади реалізовує, які пріоритети встановлює у своїй діяльності [12, с. 44].

Із таким висновком, беззаперечно, варто погодитися. Але часто у подібних твердженнях дещо розмито використовуються згадані нами вище категорії сутності та змісту, які не є тотожними. Для кращого розуміння поставленої проблеми варто звернути увагу на самі витоки «специфічного» розуміння сутності в теорії держави, де особливе місце займає класовий елемент.

Класова сутність держави розглядається як продукт саме марксистсько-ленінського вчення. В.І. Ленін визначав класи як великі групи людей, що розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх ставленням (здебіль-

шого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їхньою роллю в громадській організації праці, а отже, за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють; визначальною рисою таких груп людей є те, що одна може собі привласнювати результати праці іншої завдяки розбіжності їхнього місця у певному укладі суспільного господарства, а також наявність постійного антагонізму між ними [8, с. 15].

Загалом марксизм пройшов довгий шлях свого розвитку від тотальної універсалізації своїх ідей, які на його основі мали пояснити усю без винятків політико-правову дійсність, до повного нехтування, у т. ч., як вбачається, абсолютно раціональними і практичними його положеннями. Але нічого дивного у цьому немає, заміна однієї наукової моделі на іншу – це закономірний процес, який досить яскраво відображений у рамках філософії та історії науки, наприклад, роботами І. Лакадоса, Т. Куна та ін.

Повертаючись до порушеного вище питання про класову природу держави, далі вбачаємо за необхідне констатацію, по-перше, обмеженості саме цих положень щодо пояснення сучасної держави, по-друге, проблемного описання цих характеристик саме через категорію «сутність».

Виявляється, що зараз майже неможливо виокремити чіткі класи саме у їх традиційному розумінні. У сучасних державах джерелом матеріального благополуччя або неблагополуччя є вже не стільки матеріальна, скільки інтелектуальна власність, виробництво починає витіснятися усе невиробничою сферою (надання послуг) і якраз остання повністю опосередковує першу. Ставлення до засобів виробництва як ключової ознаки диференціації класів нині абсолютно не пояснює практики державно-правового життя загалом та сучасної держави зокрема. Постіндустріалізація абсолютно інакше розставила акценти: володіння кваліфікацією та інформацією приносить більші статус і владу, ніж володіння предметними засобами виробництва, та й самих власників таких засобів наразі все важче виокремити.

До класу, що сформувався, на думку цілого ряду західних дослідників (Р. Бендикс, Дж. Бернхем, Г. Гейгера, Д. Локвуда, Ч. Міллса), у нових соціально-економічних умовах розвитку суспільства ХХ ст., що викликали зміни у структурі зайнятості, зазвичай зараховують високооплачуваних представників професій неручної праці та малого бізнесу. Останні, у контексті міркувань К. Маркса, у підсумку можуть бути або власниками капіталу, або власниками однієї тільки робочої сили (як би високо вона не оплачувалася). Виходячи із цього, вищезгадані представники професій неручної праці та малого бізнесу (і становлять) різні соціальні групи, що розрізняються за величиною доходів, статусом, доступом до владних повноважень, але не можуть перебувати над антагонізмом між капіталістами і найманими робітниками і, відповідно, не можуть сприяти подоланню класових протиріч між останніми [3, с. 42].

Крім цього, вбачається, що розтиражована ідея т. зв. середнього класу зараз жодним чином не стосується класів, як мінімум у тому розумінні, в якому їм надавалося вище аутентичне тлумачення як таких. Трактують цього явища (середнього класу) чимало, але переважуюча більшість із них позначає цим поняттям певний рівень споживчих здатностей та матеріального достатку і становить більший інтерес для економічної, а не юридичної теорії.

Якщо ж відходити від розуміння класів у марксизмі та інтерпретувати їх із суто категоріальних позицій, то йтиметься про певну групу явищ, об'єднаних на основі спільності певних ознак та властивостей. Звичайно, у суспільстві завжди буде диференціація інтересів у різних індивідів та їх різноманітних груп. Регулювання цих інтересів і є сферою юридичного, держава як політико-правова організація усього суспільства також завжди братиме участь у цьому процесі. Але сучасні форми їх прояву якісно відрізняються відсутністю антагонізму, який був однією з основ відокремлення класів у марксизмі. Конфліктність нині переноситься більше у сферу приватноправових відносин, що зумовлено індивідуалізацією правового життя.

Варто зазначити, що класове пояснення сутності держави до певного моменту, дійсно, досить логічно та практично пояснювало державно-правову дійсність, але минулого, а не сучасності. Евристичність такого підходу було зумовлено, дійсно, великою роллю саме економічних параметрів, співставленням та явно нерівномірним співвідношенням класових і загальносоціальних інтересів.

Однак наукове товариство тепер погоджується з тим, що класовий підхід до сутності держави нині все одно має місце, але у більшості випадків йдеться про необхідність дуалістичного розуміння сутності держави, в якій мають бути враховані як класові, так і загальносоціальні моменти. Така констатація повністю обмежується рамками теорії держави, і не робляться ніякі спроби її співвідношення із загальнофілософськими, базовими установками. У кращому разі порушується питання розкриття або розгортання сутності держави від класових її основ до загальносоціальних.

Подібні твердження щодо констатації зміни сутності держави відштовхуються від емпіричних показників її зовнішнього перетворення, що дає можливість робити такі висновки. Але у такому разі необхідно констатувати динамічність категорії сутності як внутрішньої характеристики явища, де даний процес представлений шляхом «розгортання» сутності, що, як правило, пов'язують із процесом пізнання, який заглиблюється у свій об'єкт. Спробуємо зрозуміти, як саме описують цей процес науковці, які дотримуються таких позицій, і в надалі дати оцінку та власне бачення цієї проблеми.

Аргументом у таких випадках, як правило, є кантівський поділ на «річ у собі» (ноумен), яка вона є сама по собі, так би мовити, відповідає своїй сутності, та «річ для нас» (феномен), якою вона постає перед нами, що не завжди може відповідати реальній сутності.

Сутність держави розвивається у міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави; розвиваючись, держава проходить стадію становлення, а потім послідовно стає явищем «у собі», «для себе», «для інших» [5, с. 237].

Жодним чином не принижуючи високоевристичності подібного бачення якісної еволюції держави до сучасних форм її прояву, варто зробити деякі методологічні уточнення. Виявляється, що у хрестоматійній трактовці сутності є ряд суперечливих моментів, які, ймовірно, зумовлені дещо поверховим, неточним осмисленням цієї філософської категорії, нерозумінням того, що «немає і не може бути галузевої специфіки, що відміння або змінює загальнофілософські закони» [2, с. 56].

Сутність покликана характеризувати саме стійке, інваріантне, на відміну від мінливого та варіативного. Сутність – це внутрішня характеристика предмета, що має вираження у стійкій єдності усіх багатоманітних та суперечливих форм його буття, явище – те чи інше виявлення предмета, зовнішніх форм його існування. У мисленні ці дві категорії виражають перехід від багатоманітності мінливих форм предмета до його єдності [13, с. 682].

Саме сутність повинна бути основою для описання будь-якого явища у поняттях. Головна ідея тут полягає у тому, що сутність може змінитися, але тоді і явище перестає бути тотожним самому собі, і від того з'являється якісно інше, яке вже не може бути охоплено попереднім поняттям. У цьому аспекті досить влучно підібране тлумачення сутності у широко використовуваному підручнику для студентів, що вивчають загальнотеоретичну юриспруденцію: «сутність як філософська категорія, що характеризує те головне в явищі, що визначає його природу, що робить явище самим собою: при зміні сутності об'єкт перестає бути тим, чим він є і стає іншим явищем» [14, с. 34]. Але надалі автори не відходять від класичного, суто юридизованого змішання сутності держави з її змістом, говорячи не про класовий і загальносоціальний зміст держави, а про класовий і загальносоціальний зміст сутності.

Сутність і зміст виражають різну площину розгляду всезагальних властивостей та сторін явища, вони стосуються сфери внутрішнього, явище та форма – сфери зовнішнього, але сутність – це більш загальна та водночас більш глибока характеристика. Зміст є більш конкретним і багатшим за сутність, він є менш абстрактним і відображає об'єктивний бік даного предмета у певній історичній обстановці. Сутність – це стійке, те, що залишається і є загальним у речі, зміст же плинний, нестійкий, постійно мінливий, такий, що весь час оновлюється. Зміст – це завжди індивідуальне, містить у собі як загальне, так і одичне; сутність є необхідною в речі, зміст – єдність необхідного та випадкового [15, с. 64].

Виникає закономірне запитання: як так могло статися, що таке двояке використання філософської категорії некритично було перенесено в юридичну сферу? Відповідь тут

досить проста: панування довгий час марксизму та його певною мірою чітку і логічно упорядковану картину світу потім було зруйновано, збереженню ж підлягали дуже часто лише вирвані із контексту положення, у цьому разі і про сутність держави.

Із цього приводу Л.С. Мамут зазначає, що Марксове вчення про державу, безумовно, є внутрішньо логічним і впорядкованим та таким, що володіє здатністю комплексного знання, але абсолютно інше питання, як дійсний зміст, структура, зовнішні форми та інші ознаки цього вчення використовуються [10, с. 100].

Розвиваючи думку, відзначимо аналогічне наукове бачення поділу сутності та змісту уже саме держави як явища, їх впорядковане та чітке розмежування, хоч і в рамках Марксового вчення (задача тут показати саму логіку розвитку цих двох категорій): «якщо сутність держави глибше, повніше виражає природу і характер держави, то її зміст є багатшим, багатоманітнішим та рухливішим, він більш широко і гнучко відображає мінливу розстановку класових сил на певних етапах розвитку суспільства» [7, с. 345].

Такий підхід зумовлено тим, що радянська юридична наука оперувала поняттями «сутність» та «зміст» держави для окреслення історичного типу держави, позначення періодів «розвитку диктатури класу в межах однієї сутності, органічно пов'язаної з характером даної соціально-економічної формації» [6, с. 13]. У межах загальної сутності держави (диктатури панівного класу) визначався більш конкретний зміст – влада рабовласників, феодалів, буржуазії тощо; і далі, шляхом від загального до конкретного, у межах менш загальної сутності буржуазної держави виокремлюється ще більш конкретний зміст – влада домонополістичного або монополістичного капіталу тощо [19, с. 586].

У марксизмі все було якраз-таки логічним, сутність держави – класовий антагонізм, зміст – конкретно-історичний його прояв. Якщо повністю зникають антагоністичні класи, то змінюється і сутність, яка веде до виникнення якісно іншого, нового явища, яке не може називатися державою, чого, власне, і прагнули досягти. Звичайно, це виявилось утопією, і марксистичні не надавали чіткої відповіді на запитання, чим буде така організація і яким поняттям вона буде позначатися.

Тут йдеться не про апологування даних ідеологічних установок, ми намагаємося співвіднести сутність та зміст держави, правильність їх визначення. Звичайно, навіть останній етап розвитку суспільства, згідно з марксизмом, не міг не бути оформлений у державу, але іншу за змістом, і проблема полягала тут уже дещо в іншому – у тому, що класовий антагонізм був важливою характеристикою держави, але не сутністю, адже соціалістична держава все одно залишалася державою.

Дуалістичність сутності нині виявилася не стільки розв'язанням конкретної наукової проблеми, скільки компромісом між різними концепціями її пояснення, спільним знаменником між минулим і сучасністю, який мав би звести воедино різні прояви держави. На-

лежність влади, яка є динамічною якістю, краще розглядати як змістовну характеристику, а не як сутнісну. Саме так вчиняє А.Ф. Черданцев, називаючи відповідний розділ підручника «Класові та загальносоціальні елементи у змісті держави» [18, с. 90].

Екстраполюючи такий хід думок на нашу проблематику, прибічникам позиції щодо історично варіативної сутності держави варто пояснювати нове поняття про нове явище, яке вже не може бути позначене як держава. На практиці ж виявляється, що йдеться про державу, але наповнену новим змістом, тож використовуються такі поняття: «постіндустріальна», «інформаційна», «торгова», «регіональна», в решті-решт, «сучасна», але все одно «держава». Ось тут уже спільність промахи як марксизму, так і багатьох сучасних наукових розробок цієї проблематики.

Враховуючи, що у цьому дослідженні обрано загальнофілософську позицію щодо статичності сутності та динамічності змісту держави, необхідним є акцент на сутнісному ядрі такого явища, як держава, що зберігся і досі, незважаючи на зміну її змісту (класового та/або загальносоціального). У такій ситуації варто дати відповідь на, з одного боку, банальне, а, з іншого, складне запитання: яка характеристика робить державу державою, тобто яка є її сутнісною, незмінною характеристикою, як у минулому, так і нині? Потрібно зазначити, що задекларована статика сутності явища не повинна розглядатися як така, що заперечує ще одну важливу філософську категорію – «розвиток». Саме сутність підкреслює концептуальну характеристику явища, але таке явище у різних умовах може проявляти себе по-різному.

Переважаюча більшість трактувань держави як поняття зводиться до складання її основних ознак. Ніхто не зможе посперечатися з тим, що держава: 1) політична організація – об'єднання людей, організоване на владних началах; 2) немислима без території, тобто є частиною Землі у певних кордонах, на які поширюється державна юрисдикція. Тому вже достатньо давно склався доктринальний консенсус про обов'язкові елементи держави: 1) населення; 2) відособленої території; 3) публічної влади, якій підпорядковується це населення, та яка поширюється на цю територію, власне, це – державна влада, простіше кажучи, держава є сукупністю населення, території і публічної влади [4, с. 4]. Дискусійним, але найбільш часто використовуваним є саме такий підхід. І, до речі, він є єдино нормативно закріпленим і закладеним в основу Конвенції Монтевідео 1933 р.

Але питання стоїть значно глибше: чи дійсно це суть держави, чи це саме ті частини її сутнісного ядра, що роблять державу самою собою? На перший погляд, заданий вектор на пошук того незмінного, постійного та статичного приводить до перелічених характеристик, але це не так, швидше можна говорити, що вищеописані параметри є суттєвими для визначення та емпіризації конкретної держави, але навряд сутнісними.

Т.О. Бутирська стверджує, що поняття «ознаки держави» є ситуативним, тобто ці ознаки

не викликані необхідністю, стосовно держави вони є привхідними. Звідси випливає, що ознаки держави жодним чином не належать до її сутнісної природи. Дійсно, народи, як відомо з історичних джерел, що збереглися донині (у т. ч. зі Старого заповіту), існували задовго до появи держави, мали територію і владу, проте наявність цих ознак не була визначальною при появі держави. Авторка додає, що навіть навпаки, держава Александра Македонського не мала ніяких географічних або етнічних меж. У неї не було апріорі столиці, не було фіксованого владного ядра, покликаного панувати за традиційною схемою «центр – периферія». Це нове утворення не визначалося ні територією (у нього не було наперед заданих меж), ні владою (не було відносин на зразок володаря та підпорядкованого), ні народом (не мало жорстко заданої етнічної опори), і все ж воно було державою у значенні її універсальності. У чому ж полягала її універсальність? Вона полягала в тому, що ця держава була вираженням не якогось одного народу, а філософського підходу, згідно з яким люди могли стати громадянами однієї держави як такі, що мають одну й ту ж (універсальну та єдину) сутність. Таким чином, на думку Т.О. Бутирської, універсальна держава – це держава, що бере універсальність людської сутності за основу свого існування [1, с. 14].

Усе вищевикладене сприяло формуванню різних, нерідко абсолютно протилежних поглядів на сутнісну природу держави. У більш пізні часи, аж до сучасності, ця відмінність поглядів не тільки зберігається, але й усе більше посилюється. Тому необхідно визнати, що наявні уявлення про державу не містять повного її визначення, це пов'язано з тим, що держава не розглядалася як суще, а тільки в загальній сукупності суджень. Усвідомлення цього факту вимагає, перш за все, найретельнішого розгляду поняття «держава» і причин її появи [1, с. 16].

Досить поширеною у вітчизняному науковому середовищі є позиція представників Львівської школи права щодо визначення сутності як можливості задоволення потреб право-державними явищами. Так, Ю.П. Лобода у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що соціальна сутність держави – це її специфічна властивість, яка полягає у здатності держави забезпечувати у процесі свого функціонування та розвитку задоволення основних потреб усього суспільства, а також створювати умови для можливого, за наявних конкретно-історичних умов, задоволення потреб та інтересів окремих індивідів та їх спільнот (національних, соціально-економічних, демографічних, релігійних тощо) [9, с. 130].

Але варто зазначити, що, на наше переконання, потребовий підхід може пояснити необхідність виникнення держави, частково навіть проаналізувати її цінність (та лише в інструментальному її аспекті), але все одно не дає відповіді на питання, так що ж є сутністю держави, тим вихідним началом, що є основою її буття. Адже окуляри – також інструмент задоволення потреб, але саме ж

задоволення потреби не є їх сутністю. Тут варто заглибитися далі, сутністю окулярів є необхідність у задоволенні якоїсь конкретної потреби – корекції зору. Щоб визначити сутність держави як явища, ми повинні ставити питання про конкретні потреби, які опосередковують виникнення держави і є завжди незмінними. Тут можна припустити, що держава виникає як реакція на потребу колективності людей в організаційній інституціоналізації певного порядку, закріпленого та колективно визнаного за посередництвом норм права (спочатку звичаєвого, потім більш складними його формами). Коли цей порядок матеріалізується, тоді і з'являється держава, уже не просто як частина сутності людини чи ідея, а як конкретне їх втілення – з населенням, територією, владою та іншими суттєвими ознаками.

Висновки. Отже, категорію сутності держави варто розглядати як її статичну характеристику, що проявляється в інституціоналізації складеного нормативного порядку, визначає державу як явище та є характерною для всіх періодів її існування. Категорію змісту держави, в свою чергу, необхідно розглядати як динамічний параметр, покликаний описувати мінливі складові частини держави різних епох: належність влади, забезпечення інтересів різного рівня узагальнення, функціональне навантаження держави тощо. Сутність дає більш глибоке та повне уявлення про природу та характер держави, зміст ширше та більш різноманітно відображає соціальну структуру влади, яка склалася історично.

Важливого значення тематика дослідження сутності та змісту держави має для аксіологічних розвідок у державознавстві, де дані категорії прямо опосередковують такий ціннісний дискурс: сутність – абсолютну сторону цінності держави, зміст – відносний (інструментальний) бік такої цінності [17].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бутирська Т.О. Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні. К.: Вид-во НАДУ, 2007. 484 с.
2. Давыдова Л.А., Шанин А.А. Категории «сущность», «содержание» и «форма» государства как научная основа построения учебного курса общей теории государства. Право и образование. 2008. № 1. С. 56–65.
3. Денисенко И.Д. Неомарксизм и теория социального конфликта. Гуманитарный часопис. 2006. № 3. С. 41–47.
4. Иванов В. К критике современной теории государства. М.: Территория будущего, 2008. 160 с.
5. Ильин И.А. Теория государства и права. М.: Зерцало, 2003. 591 с.
6. Кузьмин Э.Л. Демократия: некоторые вопросы теории, методологии и практики. М.: Юрид. лит., 1986. 240 с.
7. Лашин А.Г. Возникновение и развитие форм социалистического государства. М.: Изд-во МГУ, 1965. 417 с.
8. Ленин В.И. Полное собрание сочинений: Т. 39. М.: Изд-во полит. лит., 1970. 461 с.
9. Лобода Ю.П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; ОНЮА. Львів, 2001. 205 с.
10. Мамут Л.С. Учение Маркса о государстве требует переосмысления. Общественные науки и современность. 1991. № 5. С. 100–108.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения: В 3 т. М.: Политиздат, 1970. Т. 2. 384 с.

12. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. М.: Юристъ, 2004. 245 с.

13. Новая философская энциклопедия: в 4 т. Т. 3 / науч.-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов и др. М.: Мысль, 2000. 692 с.

14. Оборотов Ю.Н., Крестовская Н.Н., Крыжановский А.Ф., Матвеева Л.Г. Теория государства и права. Государственный экзамен. Х.: Одиссей, 2013. 256 с.

15. Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. Ленинград: Наука, 1971. 165 с.

16. Рабінович П.М. Виявлення соціальної сутності правових і державних явищ – головне завдання юридичної науки. Юридична наука. 2011. № 7. С. 7–13.

17. Серебро М.В. Сучасна держава як цінність: загально-теоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.01. Одеса, 2017. 200 с.

18. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник. М.: Юрайт-М, 2002. 432 с.

19. Шипілов Л.М. До питання про сутність, зміст та форму демократичної держави. Форум права. 2009. № 1. С. 585–591.

УДК 336.1.07

ФІСКАЛЬНІ ОРГАНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ДЕРЖАВИ (НА ПРИКЛАДІ ФРАНЦІЇ)

Форостянко Д.В., здобувач

НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України

Стаття присвячена з'ясуванню загальних закономірностей формування і розвитку фіскальних органів в епоху Середньовіччя, а також загальнотеоретичній характеристиці місця й ролі названих органів у механізмі феодальних держав на прикладі Франції.

Ключові слова: *фіскальна функція держави, фіскальні органи, державний апарат, середньовічна Франція.*

Стаття посвящена выяснению общих закономерностей формирования и развития фискальных органов в эпоху Средневековья, а также общетеоретической характеристике места и роли названных органов в механизме феодальных государств на примере Франции.

Ключевые слова: *фискальная функция государства, фискальные органы, государственный аппарат, средневековая Франция.*

Forostanko D.V. FISCAL BODIES OF THE MIDDLE-EAST STATE (AT THE EXAMPLE OF FRANCE)

The article is devoted to the elucidation of the general laws governing the formation and development of fiscal bodies in the Middle Ages, as well as the general theoretical description of the place and role of these bodies in the mechanism of feudal states on the example of France.

Key words: *fiscal function of the state, fiscal bodies, state apparatus, medieval France.*

З'ясування загальних закономірностей становлення і розвитку фіскальних органів вимагає чіткого розуміння особливостей кожного з його етапів. Утім, специфіка системно-структурної організації, правового статусу, форм і методів діяльності фіскальних органів епохи Середньовіччя досі не була предметом самостійного дослідження. Згадки про інституційно-функціональну організацію тогочасної фіскальної служби мають уривчастий, побіжний характер і не дають змоги сформулювати цілісне уявлення про цей державно-правовий феномен.

Метою статті є спроба виявити загальні закономірності формування і розвитку фіскальних органів в епоху Середньовіччя, а також надати загальнотеоретичну характеристику місця й ролі названих органів у механізмі феодальних держав. Прикладом взято середньовічну Францію, котра може вважатися зразком розвитку феодалізму в континентальній Європі. Досягненню означеної мети має сприяти поєднання, передусім, історико-правового, системно-структурного та структурно-функціонального методів дослідження.

Пристаючи до викладення теми, зазначимо, що в Середні віки (V ст. н. е. – XVIII ст. н. е.), коли на зміну рабовласництву прийшли феодальні відносини, податкові системи залишались слабкими і вкрай заплутаними. Фіскальні механізми переплітаються, а іноді набувають форми інших джерел державних доходів, яким надається перевага. До них належали, передусім, домени – доходи государя від розпорядження власним майном (ліси, землі, інші види майна). При цьому практично отожднювалися доходи самого государя (фіск) і доходи держави, а публічно-правовий і приватно-правовий характер цих надходжень не розмежовувались. Суттєву роль починають відігравати так звані регалії –

виключне володіння казною певними видами майна чи діяльності з метою отримання доходів для забезпечення державних потреб [1, с. 18–21]. Натомість простий люд обкладався даниною – обов'язком сплачувати правителю в натуральній чи грошовій формі, на кшталт того, що накладался на переможених у війні. Деякі автори називають таку державу доменальною [2, с. 21], втім, з огляду на структуру джерел існування тогочасної держави її варто називати доменально-податною.

Видатний російський історик права Ф.В. Тарановський зазначає: «Для військових потреб, що становили головну турботу влади, оскільки військова сила сама себе не годувала здобиччю, необхідні були кошти, і ці кошти доставлялися стягненням данини (податку, безумовно, військового походження) і зборів від суду. Таким чином, до воеводства і суду додавалося нескладне фінансове управління» [3, с. 389]. Справді, необхідність постійного ведення воєн породжувала суттєві зміни в структурі державного апарату, зокрема спонукала правителів до створення фіскальних органів. «Створенням збройних сил, – слушно зауважує з цього приводу американський історик і соціолог Ч. Тіллі, – правитель формував стійку структуру держави, як тому що армія ставала важливим елементом державної структури, так і тому, що будівництво і утримання армії викликало до життя інші обслуговуючі установи: фінансові органи, бюджетні відомства забезпечення поставок, апарати набору до армії, податкові тощо» [4, с. 114].

Так, у Франкському королівстві ресурси короля склалися головним чином із доходів фіску та податей, що стягувалися з переможених. Від римської фіскальної системи меровінгські королі зберегли лише деякі непрямі податки – передусім, мита, що надходили

з митних застав на дорогах, мостах і річках, де було достатньо лише кількох посадових осіб, які приймали гроші. Натомість прями податки, пов'язані з веденням земельних кадастрів, діяльністю спеціальних органів і службовців, зникли [5, с. 15].

Хранителем казни був камерарій (*camerarius, chambrier*). У його віданні перебували державні фінанси, королівські регалії й коштовності, а також житлові приміщення королівської родини, меблі, постіль і білизна; крім того, камерарій піклувався про прийом гостей і послів. Із початку правління Меровінгів і згодом, аж до середини XII ст., усе це було тісно взаємопов'язано, адже король зберігав свою казну в зачиненій кімнаті, яка первісно називалася *camera*, поряд зі своєю спальнею. Головним помічником камерарія був економ (*dispensator, depensier*). У першоджерелах того часу згадується також посада келаря (*sacellarius*), який, скоріше за все, був підлеглим камерарія і безпосередньо відповідав за збереження казни; він же займався складанням розпису доходів і видатків, а також податними списками. В Англії відповідна посада мала назву «*master chamberlain*».

На самому початку XIII ст. від посади камерарія була відмежована посада скарбничого (*thesaurarius, tresorier*), у віданні якого зосередилася казна і регалії, що перемістилися з таємної кімнатки поряд із королівською спальнею в окреме спеціалізоване сховище. Близько 1187 р. казна була перенесена в Тампль, а в 1200 р. – у вежу Лувра. До речі, в Англії основна частина казни була перенесена з королівських покоїв до незалежної від двору скарбниці у Вінчестері після сходження на престол Генріха I у 1100 р.

Першим скарбничим Франції був фінансовий радник Філіпа Августа, лицар-тамплієр Емар (1220–1222), який мав ключі від усіх семи королівських сундуків зі скарбами; і ще сім скарбників зберігали по одному ключу. У самому палаці залишалися тільки спеціальні ящики-каси з готівкою для поточних видатків, які були сховані у різних таємних місцях. У 1295 р. Філіп IV забрав казну у тамплієрів і довірив її світському фінансовому агенту – хранителю казни (*garde du Tresor*). Спочатку хранитель був один, і в 1299 р. його жалування становило 600 ліврів на рік; на початку XIV ст. їх стало кілька [5, с. 63]. У руках скарбничих концентрувалися всі державні фінанси, вони вели рахунки і зводили доходи з видатками.

Уособленням влади короля на місцях був граф (у VI ст. на півдні держави франків він ще називався префектом (*praefectus*) або ректором провінції (*rector provinciae*). Граф поєднував у своїй особі юридичні, адміністративні та військові функції, зокрема, здійснював нагляд за надходженням доходів від королівського фіску, стягненням мит, податків і штрафів. Серед «працівників» графського апарату найкраще відомі найбільш ненависні для населення фігури – збирачі податків (*exactor fisci; exacteur*), які відповідали за стягнення податків і в разі недоїмок те, що не змогли стягти з податного населення, мали внести до казни зі свого майна [1, с. 36].

Сходження на королівський престол Гуго Капета (987 р.) стало віхою, яка офіційно позначила розпад Західно-Франкського королівства на незалежні територіальні володіння – принципати, на чолі яких стояли герцоги і графи, котрі давно перетворили посадові земельні пожалування на спадкову власність. Королівський фіск стиснувся до розмірів домена, основу якого близько 1000 р. н. е. утворювали два графства – Паризьке й Орлеанське. У XI – XII ст. основними агентами короля на місцях були прево (*praepositus, prevot*), які стояли на чолі королівських помість. Фактично прево був доменіальною посадовою особою, одним із головних обов'язків якої було збирання доходів із дорученої їй частини домену. У підпорядкуванні прево перебували мери (*major, maire*), котрі іноді навіть були залежними людьми, що збирали податки й мита в окремих селах. До 1191 р. прево підпорядковувалися королівському сенешалу, який кілька разів на рік здійснював інспекторські поїздки по домену, приймав від прево королівську частину доходів, вислуховував скарги на дії прево та від імені короля проводив засідання апеляційного суду на місцях. Посадовими особами на митних заставах, уповноваженими стягувати шляхові та інші мита, були митарі.

Становище бальї та сенешалів набуло остаточного вигляду у другій половині XIII ст. До 1230 р. службові поїздки бальї проводилися групами і довільно, потім вони були поміщені у більш жорсткі рамки. Після 1260 р., коли прево були позбавлені частини своїх посадових повноважень, бальї перетворилися на «осілу» адміністрацію на місцях, що відбилося в появі бальяжів як адміністративних округів та у зміні назви самої посади: тепер замість «бальї Монсеньора короля» (*bailli de Monseigneur le Roi*) вони титулувалися за місцем своєї резиденції – «бальї Ам'єна», «бальї Вермандуа» тощо. Бальї та сенешалі одночасно виконували чотири основних функції: адміністративну, юридичну, фінансову (контроль за доходами, що стягуються через прево, і передача їх до казни) і, зрештою, військову. За нових економічних умов як винагороду за службу бальї вже отримували не лен, а жалування, і доволі значне за мірками XIII ст. На чолі одного й того самого округу чиновник перебував 2–3 роки; якщо ж на нього надходило занадто багато скарг, король наказував перевірити їх і направляв до бальяжу особливого емісара – «обслідувача-реформатора» (*reformatior partiae generalis, commissarius pro reformation patriae et correctae curialium deputatus, enqueteur-reformateur, visiteur*).

У XIII ст. починається зростання і зміцнення французької держави як монархії, вчиняються активні дії щодо створення відповідного апарату управління. Саме король стає тим центром, навколо якого формується монархічна держава, в якій домен і королівство мають злитися до купи. Успіхи централізації влади вже наприкінці XIII ст. призводять до розширення апарату державного управління і, як наслідок, до поступового оформлення шару професійного чиновництва.

Вихідним моментом виникнення фіскального апарату, який пройшов тривалій і складній шлях розвитку, став процес спеціалізації апарату управління загалом. Саме фінансове відомство виникає і структурується одночасно із судовим апаратом.

Поступове зміцнення королівської влади у XII ст. і особливо у XIII ст. збільшило авторитет королівської курії. У Франції наприкінці XIII ст. вона розділилася на три окремих органи: власне Королівську раду, Суд перів і Парламент. До речі, мала курія англійського короля являла собою, по суті, дві установи: вищу судову (Королівську курію – *Curia Regis*) і вищу фінансову (Палату шахової дошки – *Court of the Exchequer*, лат. *Curia Regis ad Scaccarium*) інстанції. Але вже в середині XI ст. при дворі існувало одразу три фінансових підрозділи Королівської палати – особисті палати короля (лат. *Camera regis*), Палата курії (лат. *Camera curie*) і Скарбниця (англ. *Treasury*; лат. *Thesaurus*).

У віданні французької Королівської ради, зокрема, перебував і нагляд за фінансовою діяльністю, яка вельми розширилася й ускладнилася до кінця XIII ст. Зрозуміло, що її главою завжди був король – спочатку разом із курією, потім разом із Радою, що виокремилася з курії, бо фінансові проблеми часто були тісно пов'язані із загальними проблемами управління, і Королівська рада не могла залишатися осторонь. У другій половині XIII ст. король оточив себе знавцями фінансових питань, яким доручив перевіряти рахунки своїх посадових осіб. З того часу в курії почали проводитись спеціальні засідання, на яких займалися рахунками, – саме вони називалися «курією в рахунковій функції» (*curia in comptas, la Cour en fonction de comptes*). На цих засіданнях домінували професіонали – банкіри, міняли. Приватні орендарі королівських монетних дворів, які отримали назву «магістри» або «контролери рахунків» (*magistri curiae qui in comptis, magistri comptorum, maitres des comptes*). Поступово вони утворили в курії особливу секцію, яка почала називатися Рахунковою палатою (*Camera comptorum regiorum; Chambre des compes le roy*). Своє остаточне юридичне оформлення вона отримала з прийняттям статуту в 1320 р.

Натомість в Англії наприкінці XIII ст. при королівському дворі існувало одразу чотири головних фінансових департаменти: Палата, Гардероб, а також Великий і Приватний гардероби. На відміну від них, Казначейство (англ. *Exchequer*, лат. *Scaccarium*), що виникло при Генріху I, було державною фінансовою інституцією.

Рахункова палата у Франції виконувала дві основних функції [5, с. 56]. Спочатку вона тільки перевіряла рахунки. З часів Філіпа IV (1285–1314) збиральники в бальяхах двічі на рік – у червні та грудні – мали подавати свої фінансові звіти. Вони клали їх на стіл, покритий грубою і товстою шерстяною тканиною (*bure*), яка і надала цьому столу назву «бюро» (*bureau*), згодом так само почала називатися й кімната, в якій знаходився цей стіл. «Контролери рахунків» звіряли рахунки, отримані від

збірників у бальяхах, із рахунками, представленими казначеями, а також рахунки генералів фінансів (*general des finances*), які відповідали за екстраординарні податки, посада яких була запроваджена у той самий час. Відомості про різні надходження до казни мали збігатися із заявленими в рахунках сумами. «Контролери рахунків» також проводили остаточний розрахунок і закриття рахунку. Вони могли винести рішення стосовно того, хто цей рахунок вів, але самі ніколи не вели фіскальних тяжб.

Другою функцією Рахункової палати був контроль за доменом. Вона здійснювала нагляд за дотриманням невідчужуваності доменальних володінь, реєструвала патентні грамоти (*lettres patentes*) щодо домену, особливо грамоти, що наділяли апанажами (частиною спадкових земельних володінь чи грошовим утриманням) некоронованих членів королівської сім'ї.

Філіп IV став першим французьким монархом, який ототожнив себе з державою. Посилити фіскальний гніт, у 1293 р. він зібрав зі свого домену суму, еквівалент якої в золоті важив 61,5 т. Прибутки королівської скарбниці, порівняно з часами Людовіка IX, зросли у 10 разів – з 250 тисяч до 2,5 мільйона турських ліврів щороку. Після кризи доби пізнього Середньовіччя французька монархія змогла досягти такого рівня надходжень до бюджету тільки у XV ст. [6, с. 134].

На початку XIV ст. Рахункова палата отримала подальший зовнішній розвиток, адже з неї було виокремлено три нових органи: Монетна курія (*Cour des monnaies*), Курія з екстраординарних податків (*Cour des aides*) та Казначейська палата (*Chambre du tresor*); до компетенції останньої увійшли тяжби з фінансових спорів. Рахункова палата як фіскальний орган став вершиною фінансової адміністрації королівства, але загалом, всупереч задуму Філіпа IV, не стала таким самим великим фінансовим органом, яким у сфері правосуддя став Парламент. Рішенням Генеральних штатів у 1314 р. вперше був задекларований принцип, згідно з яким нові податки вводяться не королівським наказом, а парламентським законом.

Поступово відбувалося оформлення Рахункової палати як органу вищого контролю над усіма особами, що мають відношення до королівських фінансів. Після цього створюється посада суперінтенданта фінансів, який ієрархічно був поставлений вище двох скарбників. Згідно з ордонансом 1320 р., запроваджувалася також посада секретарів. У 1330-ті роки склад палати збільшується – секретарів налічувалося від 12 до 19. Чиновницькі штати розростаються у зв'язку зі Столітньою війною, коли палаті передаються додаткові повноваження.

У період 1309–1320 рр. утворюється штат фінансових чиновників. Річ у тім, що на місцях бальї і сенешали вже не могли впоратися з величезною кількістю податків, тож близько 1292–1295 рр. на допомогу їм у кожному бальяхі й сенешальстві була створена посада особливо фінансового агента короля – збиральника (*receptor; collector, receveur*).

Ця дата не є випадковою – вона збігається з конфліктом щодо десятини і першими помітними погіршеннями якості монети, вжитими Філіпом IV для поповнення казни. Спочатку роль збиральника полягала в отриманні королівських доходів, але вже з 1315 р. він став відповідальним за них. Ще небагато часу потому саме він займається продажем із торгів податків, що віддавалися на відкуп, контролює відкупників цих податків, щорічно перевіряє відповідність відкупних сум обсягу тих податків, що збираються. Функції збиральника збільшуються кількісно, ускладнюються і розвиваються таким чином, що він практично виходить із-під влади бал'ї і стає підпорядкованим безпосередньо Рахунковій палаті.

До середини 50-х років XIV ст. з'явилися особливі чиновники, які отримали право контролювати збір і витрачання податків, що були схвалені Генеральними штатами, – комісари, або контролери фінансів (*general des finances*), та їхні помічники (елю). У 1390 р. відбувається нова реорганізація: створюється Казначейська палата (*Chamber des tresoriers*). Вона складалася зі скарбників (3–4 особи), до функцій яких входили інкасація та здійснення платежів королівського домену. Водночас контролери отримують статус державних радників і сфера їхніх обов'язків також чітко регламентується – збір надзвичайних податків. Ті з них, хто раніше керував збиранням податків (контролери-адміністратори), утворили Палату непрямих зборів (*Chambre des aides*).

Крім того, був створений новий орган для здійснення контролю за фінансами (*Cour des aides*). Останній здійснював юстицію з усіх питань, пов'язаних із системою надзвичайних податків, і курирував діяльність місцевих чиновників щодо стягнення податків – елю (*elue*). Вищим органом юстиції у сфері фінансів вважався особливий суд (*Cour des tresor*), який підпорядковувався парламенту. Хоча робилися спроби ліквідувати ці інститути (у 1462 р. Людовік XI на два роки перериває функціонування суду), їхнє збереження диктувалося перманентним зростанням державних податків.

Наприкінці XIV ст. була проведена реорганізація збирання податків на місцях, виникли нові фінансові підрозділи – податкові (податні) округи (*election*). У XV ст. спостерігається зростання їх кількості: так, у Середні віки їх було 52, а до 1461 р. – вже 75. Це сприяло створенню більших утворень в інтересах фіску (*gouvernements*), а потім – фінансових округів (*generalites*). Фінансовий округ об'єднував кілька податкових округів і мав свій штат на чолі з генеральними збиральниками, або контролерами. Новий податковий розподіл, таким чином, поступово витісняв старий поділ країни. Фінансові округи зберігалися протягом тривалого часу: вже за часів Людовіка XIV вони створювалися у приєднаних областях (Франш-Конте). Генеральний збиральник (*receveur general*, згодом – *general des finances*) вважався найзначнішим чиновником після президента Парламенту. Характерною є еволюція призначення на ці посади: первісно

вони були виборними – їх обирав Парламент; згодом уряд перетворив їх на державних радників. Це призвело до того, що державна фінансова адміністрація ускладнилася, так само як посилювався державний фінансовий контроль. Оскільки фінансові зловживання – фактор постійний, то й статус чиновників змінюється: вже у 1517 р. корона забороняє чиновникам самим призначати збиральників і рекоментує населенню використовувати виборних осіб.

Після переможного завершення Столітньої війни значення Генеральних штатів падає. Підкоряючись королівському тиску, Генеральні штати дали змогу королю стягувати податки на власний розсуд. Як наслідок, однією з реформ Карла VII (1439 р.) запроваджувався прямий постійний податок, що стягувався без згоди штатів, – талья [7, с. 161]. За правління Людовіка XI (1461–1483 рр.) назавжди було покинчено з феодальною роздробленістю: королівські податі й суди були поширені без винятків на всю територію країни.

Протягом XVI – XVII ст. фіскальні інститути та їхні повноваження у Франції зазнають більш значних змін порівняно з попереднім періодом. Це було пов'язано з реорганізацією середньовічної системи і створенням нових адміністративних органів і бюрократії. Саме в цей час створюється та державна машина, яка потім керувала країною майже триста років. При цьому процес формування абсолютної монархії у Франції був досить тривалим і йшов із перемінним успіхом.

На чолі управління фінансами стояв король як абсолютний монарх, який встановлював за власним розсудом податки і здійснював видатки. Центр тяжіння в управлінні в цей період переноситься до двору, точніше, до безпосереднього оточення короля. Саме з нього рекрутувалися члени державних органів нового типу – різноманітних рад. «Король у своїй Раді», як видно з королівських указів, став законодавчою, виконавчою і вищою судовою інстанцією. За часів Франциска I (1515–1547) було створено Ділову раду, котра згодом почала іменуватися Державною радою. Згідно з рішенням Карла IX (1563 р.) створено також Раду з фінансів. Формально жоден новий податок не міг бути запроваджений без попереднього обговорення в Державній і Фінансовій радах.

Королівська Рада з фінансів (*Conseil royal des finances*) мала спеціалізований персонал і володіла правом регулювати всю фінансову політику корони, слідкувати за стягненням податей, головним чином розверсткою тал'ї. Оскільки управління фінансами перебувало в руках суперінтенданта фінансів, то фінансові питання аж до часів Сюллі (сюрінтендант у 1599–1610 рр.) вирішувалися в раді паралельно або із суперінтендантом, або без нього. Після відновлення посади суперінтенданта Рада фінансів зберіглася, але змінила свій характер, отримавши назву «Рада у справах держави і фінансів» (*Le Conseil d'Etat et des finances*) з відповідними функціями. Ієрархічно вона стояла вище Ділової ради. Після відставки Сюллі була заснована директорія з трьох державних радників, яким і передору-

чалось все, що раніше входило до компетенції суперінтенданта. Однак незабаром посаду суперінтенданта було відновлено і створено (у 1615 р.) Раду з управління фінансами, яка й керувала фінансовою політикою. Ця Рада набувала в період правління Людовіка XIII і малолітства Людовіка XIV дедалі більшого значення, оскільки розширювалася сфера її компетенції – вона відала всім, що стосувалося податкової й бюджетної політики, королівських доходів, підвищення податків тощо.

У XVI ст. була створена фінансова ієрархічна структура. У 1522–1523 рр. канцлер Дюпра провів реформу центральної фінансової адміністрації. Крім інших нововведень, були створені Ощадне казначейство (*Tresoriere d'Epargne*) під керівництвом чотирьох скарбничих (казначейів) Франції (*Tresoriers de France*), у віданні яких перебували доходи від державних земель, і чотирьох державних казначейів (*Tresoriers generaux des finances*), які займалися іншими надходженнями. Ці чиновники призначалися з великих банкірів і ділових людей. Крім того, було створено три рахункових палати, чотири палати непрямих податків (*cour des Aides*) тощо.

У 1561 р. запроваджується посада суперінтенданта фінансів, до обов'язків якого входило за участі Королівської ради формування свого роду бюджету, де враховувалися б державні видатки і доходи. Для збирання прямого податку (талі) прийшлося змінити адміністративний поділ країни. В основі фінансової адміністрації лежали створені у другій половині XVI ст. фінансові бюро казначейів Франції. У 1577 р. було створено 16 (потім їх кількість збільшилася до 19) фінансових бюро, до кожного з яких входив один із казначейів Франції, відповідальних за збір талі та податку на мости і дороги. Крім того, до складу фінансових бюро входили державний казначей, який відповідав за збір решти податків, а також генеральний збиральник із середовища великих фінансистів.

Згодом перші дві посади були зведені в одну – генерального казначея (*Grand Tresorier*). Території, де вони виконували свої обов'язки, почали називати фінансовими округами – генералітетами (*generalite*), де займалися розверсткою прямого податку – талі. Вони стали основою нового адміністративного устрою країни, який згодом ще раз зміниться в результаті запровадження інституту інтендантів.

Нижче фінансових округів знаходились безпосередні центри збирання податків – податні округи, або малі фінансові округи (*election*). У податних округах чиновники, яких називали «елю» (*elu*, дослівно – «обрані»), розподіляли талю між приходами, потім жителі обирали збиральників, відповідальних за збирання податку, котрі, своєю чергою, передавали зібране приймальнику талі.

Крім того, процес стягнення податків та оподаткування контролювався королівськими парламентами. В їх складі існували столичні й провінційні рахункові палати з перевірки фінансової документації і палати непрямих зборів, які також відали питаннями оподаткування. Саме у зв'язку з фінансовими пробле-

мами в XVII ст. отримує поширення інститут інтендантів і створюється розгалужена мережа посадових осіб, покликаних забезпечувати надходження податків з провінцій до казни. При Рішельє цей інститут відтіснив на другий план попередні судово-фінансові палати, губернаторів тощо. Ще у 1522 р. король Франциск I запровадив продаж державних посад із фіскальною метою. При розвинутій системі відкупів податків природним наслідком цього процесу було, як зазначала свого часу А.Д. Люблінська, «зрощуванням відкупщиків із фінансовим державним апаратом» [8, с. 246].

Фінансовий інтендант (*Intendant des finances*) – службовець фінансового управління у Франції в епоху абсолютизму. Ця посада виникла у 1552 р., коли було створено комісію для керівництва субсидіями у зв'язку з військовими походами. У 1556 р. ці комісари почали іменуватися фінансовими інтендантами. Інтенданти входили до складу фінансового відомства, але доволі часто один із них отримував більш високий статус: його почали називати суперінтендантом фінансів. Кількість інтендантів змінювалася: у середині XVI ст. від трьох до шести, через століття їх налічувалося до 12, у 1661 р. їх кількість знову скоротилася до трьох. Кожен із них відповідав за певний регіон, до того ж ніс відповідальність за мости, дороги, а іноді й за збирання прямих податків. Зазвичай інтенданти з фінансів обиралися з доповідачів, і майже всі ставали державними радниками. Вони користувалися широкими правами, за своїм рангом наближалися до державних секретарів інших відомств. Однак, на відміну від генерального контролера, вони не мали права безпосередньо працювати з королем.

Суперінтендант фінансів, сюрінтендант фінансів (*Surintendant des finances*) – глава фінансового відомства, до обов'язків якого належало впорядкування і розпорядження видатками держави. Назва посади остаточно регламентується в 1561 р. Сама вона з'явилася внаслідок розвитку посади інтенданта фінансів, створеної в 1552 р. Генріхом II. Із трьох інтендантів, призначених тоді, один брав участь у роботі Приватної ради і тим самим в ієрархії виявлявся вище за інших. На відміну від посад державних секретарів, місце сюрінтенданта фінансів не можна було купити – король сам призначав цього урядовця, тож мав право будь-коли його звільнити.

Значення суперінтенданта зростає з другої половини XVI ст. У 1561 р. було одразу двоє суперінтендантів. Регламент передбачав не тільки регулярні засідання Королівської ради з питань фінансів (щотижня), але й присутність на ньому суперінтендантів фінансів та інших посадових осіб фінансового відомства.

Періодично посада суперінтенданта скасовувалася, але потім відновлювалася. У принципі, її зміцнювало постійне ведення війни, оскільки війна вимагала грошей і суперінтендант мав організувати позики у фінансистів.

У 1604 р. була реорганізована система відкупів. Усі дрібні відкупи були об'єднані і створено систему крупних відкупів, що призвело

до появи шару фінансистів, які займалися виключно стягненням податків. Відкупник міг просто купити будь-яку посаду – казначея (скарбничого), збиральника, контролера, оскільки в договорі, як правило, визначався строк відкупу (6–9 років). Відкупник очолював групу більш дрібних відкупників, котрі на практиці збирали податки і мито (див.: Додаток В). Відкупники у столиці й на місцях зазвичай через низку обставин були і казначеями. Фінансові органи управління розподілялися на власне фінансові й судово-фінансові. До перших належало, наприклад, Головне казначейство, Бюро зі збирання «разових податків», до інших – Рахункова палата і Палата непрямої податків. Продаж посад і призводила до запровадження відкупників до фінансового апарату держави. Саме тому посади у фінансовому відомстві були найбільш дорогими. Характерним є те, що керівники фінансового відомства і суперінтенданти фінансів завжди визначали неможливість повного контролю за Головним казначейством.

За часів Людовика XIII у 1611–1630 рр. було прийнято приблизно 25 документів, що стосувалися реорганізації рад. Характерно, що при цих реорганізаціях особлива увага відводилася управлінню фінансами. У 1615 р. поряд із Радою з фінансів з'являється Рада справ і депеш. У 1661 р. при остаточному скасуванні посади суперінтенданта фінансів Людовік XIV створив Королівську раду з фінансових справ на чолі з королем і в складі доповідача (Кольбер) і трьох радників. Рада у справах фінансів первісно збиралася тричі на тиждень, потім двічі. Однак із часом значення усіх вищезазначених рад було зведено нанівець і фактично управління перейшло до Верховної Ради, що створювалася при королі. Запроваджується суворий контроль за видатками, зароджується прообраз державного бюджету.

У січні 1629 р. було видано першу систематизовану збірку ухвал різних Генеральних штатів і шляхетських асамблей – так званий «Кодекс Мішо» (кодекс канцлера Мішеля де Маріяка). Кодекс забороняв губернаторам і чиновникам із власної ініціативи визначати розміри податків. Водночас, користуючись чинним у роки війни правом стягнення надзвичайних податків і визначення їх розмірів без згоди провінційних органів влади, у тому ж році монарх заснував інститут королівських фінансових комісарів, до обов'язків яких належало наглядати за вчасністю та повнотою сплати податків, що їх встановила Корона.

В основі розподілу податків лежав поділ провінцій на завойовані і приєднані. У середині року уряд оголошував казначеям, яку суму мають доставити генералітети наступного року. Казначей розподіляли цю суму по дільницях, в останній вона подрібнювалася по приходах, де й збиралася ассеєрами (збірниками). Найвища юрисдикція щодо податків зосереджувалася в Парламенті й Палаті Допомог, що мали значення адміністративних судів, хоч і вони поступово втратили своє значення.

У 1635 р. усю територію Франції поділили на генеральні округи (*generalites*), на чолі

яких поставили королівських інтендантів. Іntenданти мали майже такі самі повноваження, якими свого часу влада наділила королівських комісарів при губернаторах провінцій. Нові посадовці наглядали за фінансовими справами, а також за здійсненням судочинства і дотриманням норм юридичних актів Корони.

У вересні 1661 р. було видано новий королівський фінансовий регламент. Згідно із цим документом, у державі скасували посаду сюрінтенданта фінансів, а королівській скарбниці дозволили виплачувати кошти тільки за підписом короля. Натомість запровадили посаду генерального контролера фінансів (ним став тогочасний інтендант фінансів Кольбер), якому доручили контроль над суспільно-політичною ситуацією державним бюджетом (нагляд за стягненням податків і виплатою коштів).

Сама посада генерального контролера фінансів (*Controleur general des finances*) була створена ще у квітні 1547 р., і цю роль виконували дві особи, до обов'язків яких належала перевірка видатків і доходів. Зазвичай на це місце обиралися особи з числа інтендантів фінансів або доповідачів. Посада генерального контролера первісно не мала відношення до управління (що залишалося прерогативою фінансових інтендантів або суперінтендантів), і обов'язки генерального контролера були пов'язані тільки з перевіркою. Однак після ліквідації посади суперінтенданта фінансів функції генерального контролера фінансів виявилися безпосередньо пов'язаними з державним управлінням, а обов'язки її носія були найширшими серед адміністративних осіб. Він керував фінансами, сільським господарством, індустрією, торгівлею, а також станом мостів і доріг.

Генеральний контролер завжди був членом Приватної ради (де, правда, з'являвся рідко), Ради депеш, Королівської ради з фінансових справ, а згодом – і Королівської ради у справах торгівлі. Він зазвичай ставав державним міністром і в цій якості входив до Верховної ради. Крім фінансових питань (управління казначейством, збирання податків, чеканка монети тощо), він фактично контролював економічний розвиток країни загалом і значною мірою управління на місцях у провінціях. Більшість провінційних інтендантів призначалися за його пропозицією. Він же вів список доходів і видатків і через інтендантів, котрі діяли в провінціях, управляв усіма фінансами. При цьому провінціям належало завідування прямими і непрямими податками, котрі вони брали ніби у відкуп.

Організація відомства генерального контролера істотно відрізнялася від інших. Воно було розділене на кілька бюро, генеральний контролер керував тільки головним (казначейством); всі інші перебували під керівництвом фінансових інтендантів. Крім того, у генерального контролера були й помічники в особі інтендантів із торгівлі (4–5 осіб).

Недосконалість фіскальної системи і зловживання з боку фіскальних органів викликали обґрунтоване обурення серед населення і завдавали непоправної шкоди економіці французької держави. Д. Юм зазначав із

цього приводу: «Найбільші зловживання, що виникають у Франції, <...> відбуваються не від кількості чи величини податків <...>, а від дорогого, нерівного, довільного й заплутаного способу обкладення ними» [9, с. 200].

Тож не дивно, що саме фіскальними проблемами значною мірою була зумовлена руйнація «старого порядку» у Франції. Достатньо нагадати, що король Людовік XVI був змушений скликати у 1789 р. (вперше за 150 років) Генеральні штати, аби провести реформи у податковій сфері та вирішити проблему бюджетного дефіциту. Усе завершилося Великою французькою революцією, яка здійснила переворот як в організації державної влади, так і в її відносінах із населенням, у т.ч. у фіскальній сфері. Старовинні провінції були скасовані, замість історичних територій країна була поділена на 83 штучних одиниці – департаменти, які управлялися генеральною радою і директорією. Повноваження органів місцевого самоврядування були досить великими: вони формували місцевий бюджет, відповідали за збирання податків, утримання доріг, громадську охорону здоров'я, освіту тощо. Відкупники викликали такої сили народну ненависть, що всі вони були страчені під час революції, а відкупна система скасована [10, с. 116].

Проведене дослідження дає змогу зробити такі **висновки**:

Із точки зору джерельної бази свого існування феодальні держави можуть бути кваліфіковані як доменально-податні, тобто такі, що існували коштом прибутків від домену і стягнення податей із простого люду. При цьому загарбницькі війни продовжуються, але вже втрачають роль одного з головних джерел поповнення казни.

Разом зі зміною джерельної бази існування держави відбувалась еволюція фіскальних органів. У цьому контексті Середньовіччя ста-

ло етапом фіскального дуалізму – початком інституційного оформлення фіскальних органів як органів спеціальної компетенції.

Епоха Середньовіччя стала останнім етапом в історії функціонування відкупництва. Збирання податків та інших обов'язкових платежів до бюджету з того часу стає прерогативою органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

З'ясування еволюції фіскальних органів на подальших етапах розвитку державності, зокрема в Новий та Новітній час, є перспективним напрямом подальших досліджень у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Основы налогового права / под ред. С.Г. Пепеляева. Москва: Инвест Фонд, 1995. 496 с.
2. Податкові системи зарубіжних держав: навчальний посібник / Андрущенко В.Л., Варналій З.С., Прокопенко І.А., Тучак Т.В.; за заг. ред. П.В. Мельника. Київ: Кондор, 2012. 222 с.
3. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права. 3-е изд. Санкт-Петербург: Лань, 2001. 560 с.
4. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / пер. с англ. Т.Б. Менской. Москва: Изд. дом «Территория будущего», 2009. 360 с.
5. Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время: монография / отв. ред. Т.П. Гусарова. Москва: КДУ, 2011. 600 с.
6. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2002. 412 с.
7. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права: учебник. Москва: Юрист, 1996. 576 с.
8. Люблинская А.Д. Французский абсолютизм в начале XVII века. Москва-Ленинград: Наука, 1965. 370 с.
9. Юм Д. О гражданской свободе. Правовая мысль: Антология / авт.-сост. В.П. Малахов. Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. С. 200.
10. Андрущенко В.Л., Данілов О.Д. Податкові системи зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: Комп'ютер прес, 2004. 300 с.

СЕКЦІЯ 2

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.991

ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ, ЩО МІСТЯТЬСЯ В ПОСТАНОВАХ ВЕРХОВНОГО СУДУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Андронов І.В., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри цивільного процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню обов'язковості правових висновків щодо застосування норм права, які містяться в постановах Верховного Суду в цивільному процесі. Здійснено порівняння юридичної сили правових висновків Верховного Суду до та після проведення судової реформи.

Ключові слова: цивільний процес, постанова, обов'язковість, правовий висновок, Верховний Суд.

Статья посвящена исследованию обязательности правовых заключений относительно применения норм права, которые содержатся в постановлениях Верховного Суда в гражданском процессе. Осуществлено сравнение юридической силы правовых заключений Верховного Суда до и после проведения судебной реформы.

Ключевые слова: гражданский процесс, постановление, обязательность, правовое заключение, Верховный Суд.

Andronov I.V. OBLIGATORINESS OF LEGAL CONCLUSIONS THAT IS CONTAINED IN RESOLUTIONS OF SUPREME COURT IN CIVIL PROCEDURE

The article deals with the research of obligatoriness of legal conclusions in relation to the law of administrations that is contained in resolutions of Supreme Court in civil procedure. Comparison of legal force of legal conclusions of Supreme Court is carried out to and after realization of judicial reform.

Key words: civil procedure, resolution, obligatoriness, legal conclusion, Supreme Court.

Постановка проблеми. Кожне судові рішення, незалежно від форми його викладення, кінцевою метою має забезпечення реалізації основного завдання цивільного судочинства, визначеного у ч. 1 ст. 2 ЦПК України – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Водночас на різних стадіях судового розгляду цивільної справи вказане завдання вирішується по-різному, з урахуванням специфіки тієї найближчої процесуальної мети, що вирішується судом на відповідній стадії, та повноважень судів тієї чи іншої інстанції. Верховний Суд як найвища судова інстанція в країні своїми постановами не лише вносить правову визначеність у конкретні матеріальні правовідносини сторін, а й забезпечує єдність судової практики через формулювання правових висновків щодо правильного застосування судами норм права.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі аспекти процесуальної діяльності Верховного Суду, зокрема і проблематики юридичної сили правових висновків, що містяться в постановах Верховного Суду, висвітлювалися у працях таких вчених, як: І.С. Апалькова, М.І. Козюбра, В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, Р.М. Мінченко, П.П. Пилипчук, Д.П. Письмен-

ний, М.А. Погорецький, О.І. Попов, С.В. Прилуцький, Я.М. Романюк, Л.В. Сапейко, М.І. Сірий, О.С. Ткачук та ін.

Однак набрання чинності Законом України № 2147-VIII від 3 жовтня 2017 року «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» призвело до необхідності додаткового аналізу характеру впливу правових висновків Верховного Суду на судову практику в цивільних справах.

Метою даної статті є характеристика обов'язковості правових висновків щодо застосування норм права, які містяться в постановах Верховного Суду в цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. На відміну від обов'язковості рішення суду, що набрало законної сили, обов'язковість постанов Верховного Суду діє в більшій кількості напрямів:

1. Внутрішня обов'язковість – поширюється на сторони спору, оскільки остаточно закріплює їх взаємні права та обов'язки, вносить правову визначеність у спірні матеріальні правовідносини, що були предметом судового розгляду.

2. Зовнішня обов'язковість – загальнообов'язковість приписів постанови Верховного Суду (ст. 18 ЦПК України). Означає необхідність кожного органу державної влади та

місцевого самоврядування, фізичної та юридичної особи визнавати обов'язковість приписів, що містяться в постанові, яка набрала законної сили.

3. Процедурна обов'язковість – стосується лише постанов Верховного Суду, якими скасовані судові рішення судів попередніх інстанцій, а справа направлена на новий розгляд. Така постанова містить вказівки щодо вчинення певних процесуальних дій, обов'язкові для врахування судом нижчестоящої інстанції в разі нового розгляду справи.

Такі положення, звичайно, певною мірою обмежують розсуд нижчестоящего суду. Однак відповідне обмеження є доцільним, оскільки вказівки суду касаційної інстанції стосуються лише тих процесуальних дій, які повинен вчинити суд нижчестоящої інстанції, та не обмежують висновків цього суду, які він може зробити з результатів таких процесуальних дій. Суд касаційної інстанції не вправі надавати вказівок стосовно того, як саме справа має бути вирішена по суті.

4. Обов'язковість для правозастосування – стосується тієї частини постанови, що містить правові висновки щодо правильного застосування норми права, які є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень і які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, а також враховуються іншими судами під час застосування таких норм права (ч. ч. 5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). На відміну від трьох попередніх напрямів дії обов'язковості постанови Верховного Суду, які визначають суб'єктивні межі дії, даний напрям стосується об'єктивних її меж.

Саме останній напрям дії обов'язковості постанови Верховного Суду є найбільш дискусійним в юридичній науці.

Наприклад, Є.В. Васьковський, погоджуючись з тим, що на суди третьої інстанції покладається керівництво всією судовою практикою в державі шляхом роз'яснення істинного сенсу законів, категорично заперечував обов'язковість роз'яснень суду третьої інстанції для інших судів у разі розгляду аналогічних справ. «Надані судом третьої інстанції в якій-небудь справі роз'яснення сенсу законів, – писав Є.В. Васьковський, – не мають обов'язкового значення для судів під час вирішення інших справ, а можуть слугувати для них лише взірцем та прикладом і з цією метою повинні бути опубліковані. Зробити роз'яснення третьої інстанції обов'язковими для всіх судів у всіх однорідних справах означало б надати їм силу законів та вручити третій інстанції законодавчу владу» [1, с. 202, 212].

Неможливість надання роз'ясненням суду третьої інстанції обов'язкової сили Є.В. Васьковський пояснював тим, що це суперечить принципу правової визначеності в тому сенсі, що допускає зворотню дію матеріальної правової норми. Так, якщо суд третьої інстанції змінює свою правову позицію стосовно певного питання, то нове правове положення застосовуватиметься не лише до нових правовідносин, які виникли після цього, а й

торкнеться справ, які вже знаходяться в провадженні судів різних інстанцій, а отже, поширить дію й на матеріальні правовідносини, які виникли до надання роз'яснення (тобто коли учасники правовідносин корегували свою поведінку відповідно до старого роз'яснення цього ж суду). Громадяни можуть понести збитки через те, що суд змінив свій погляд, а це позбавляє їх впевненості в законно набутих правах [1, с. 213].

Наведена точка зору має сенс, однак науковець не врахував, що протилежна ситуація, коли суди не зв'язані позиціями найвищої судової інстанції, є ще гіршою, оскільки за таких умов судова практика стає ще менш прогнозованою, а впевненість громадян у судовому захисті своїх прав – ще меншою. Краще зміни напряму судової практики буде робити єдина найвища судова інстанція, ніж кожний з тисяч суддів та сотень судів української судової системи. Адже загально визнано, що *nihil in lege intolerabilis est, eandem rem diverso jure conseri* (лат. «ніщо не є більш нестерпним у праві, ніж те, коли одне й те ж питання вирішується судом по-різному»).

Виходячи зі змісту ст. 7 (п. с) Рекомендації R (95) 5 від 07.02.1995 року Комітету міністрів державам-членам відносно введення в дію і поліпшення функціонування систем і процедур оскарження в цивільних і торгових справах, функціями суду касаційної (третьої) інстанції під час перегляду судових рішень у касаційній інстанції є розвиток права, забезпечення однакового тлумачення закону, вирішення питань права, що мають значення для всього суспільства в цілому.

Останнім часом науковці та юристи-практики все більше уваги приділяють ролі найвищої судової установи (в Україні – це Верховний Суд) в дотриманні принципу правової визначеності та забезпеченні однакового застосування норм права всіма судами, що входять до судової системи України [2, с. 118; 3, с. 164; 4, с. 251–255].

Як відзначається в юридичній літературі, в сучасних умовах завдяки загальному процесам зближення правових систем найвищі судові органи все більше стають органами «узагальнення» права і забезпечення його одноманітності, як це історично було властиво країнам континентальної Європи. При цьому, незважаючи на безперечний публічний інтерес (в першу чергу, інтерес держави) до забезпечення одноманітності судової практики, визначальною для формування останньої є воля сторін судового спору до оскарження судових рішень [5, с. 67].

Тобто в постановах суду касаційної інстанції найбільшою мірою проявляється тенденція до поєднання приватного інтересу учасників справи до перевірки законності судових рішень в їхніх справах та публічного інтересу держави до забезпечення єдності судової практики. Одні автори наполягають на пріоритетності в цьому дуалізмі саме публічних інтересів [6, с. 52], інші відстоюють першість інтересів приватних [7, с. 15]. Насправді забезпечення публічного інтересу не йде в даному випадку на шкоду захисту інтересу приватного, а отже, їх не варто протистав-

ляти. Шляхом забезпечення єдності судової практики, Верховний Суд тим самим створює умови для більш ефективного захисту конституційних прав та охоронюваних законом інтересів учасників справи, а отже, ці два інтереси нерозривно пов'язані та не конкурують між собою.

І.С. Апалькова називає наступні правові засоби забезпечення судами найвищої інстанції єдності судової практики: 1) безпосереднє формування судової практики у процесі перегляду рішень судів нижчестоящих інстанцій, як правило, в касаційному порядку; 2) ухвалення прецедентних рішень у конкретних справах, що є обов'язковими для застосування нижчестоящими судами під час розгляду аналогічних справ; 3) на підставі узагальнення судової практики формулювання правових позицій рекомендаційного або обов'язкового характеру щодо вирішення конкретних питань правозастосування; 4) опублікування судової практики (чи найбільш важливих її джерел) для широкого доступу в збірках судової практики та мережі Інтернет [8, с. 108].

На сьогоднішній день в Україні Верховний Суд діє у всіх наведених вище напрямках, і перші два з них реалізуються шляхом ухвалення судових постанов у конкретних справах. Так, відповідно до ч. 4 ст. 263 ЦПК України, під час вибору і застосування норми права до спірних правовідносин суд ураховує висновки щодо застосування відповідних норм права, які викладені в постановях Верховного Суду. На жаль, законодавець у даному питанні не є послідовним та не визначає постанови або практику Верховного Суду серед офіційних джерел, відповідно до яких суд вирішує справи (ст. 10 ЦПК України), на відміну від практики Європейського суду з прав людини, яку суди повинні застосовувати як джерело права. Тому пропонуємо доповнити ч. 3 ст. 10 ЦПК України абзацом другим наступного змісту: «Під час вибору і застосування норми права до спірних правовідносин суд ураховує висновки щодо застосування відповідних норм права, які викладені в постановях Верховного Суду».

Також недоліком правового регулювання є відсутність у положеннях нової редакції ЦПК України чіткої відповіді на питання про те, які саме постанови Верховного Суду повинні містити висновки, обов'язкові для врахування нижчестоящими судами під час вирішення аналогічних справ, воно вирішується дещо інакше, ніж у попередній редакції ЦПК України.

Наприклад, у ч. 5 ст. 360-4 ЦПК України в редакції Закону України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд» зазначалося, що в постанові Верховного Суду України, прийнятій за результатами розгляду заяви про перегляд судового рішення з підстав неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції норм матеріального та процесуального права, має міститися висновок про те, як саме повинна застосовуватися норма права, що була неоднаково застосована. Отже, процесуальний закон чітко визначає категорії справ, в яких постанова Верховно-

го Суду повинна була містити обов'язкові для інших судів правові висновки.

У зв'язку з відсутністю в чинній редакції ЦПК України аналогічних підстав перегляду судових рішень Верховним Судом, постає логічне питання про те, чи кожна постанова Верховного Суду повинна містити такі висновки, а якщо ні, то в яких випадках постанова Верховного Суду повинна містити правові висновки щодо порядку застосування норм матеріального чи процесуального права, обов'язкові для інших судів під час розгляду ними аналогічних справ. Відповідь на це питання прямо не міститься в процесуальному законі, його можна надати лише в результаті аналізу цілої низки положень чинного ЦПК України.

Так, зі змісту ч. 1 ст. 403 ЦПК України вбачається, що висновок щодо застосування норми права в подібних правовідносинах може міститися в постанові Верховного Суду, ухваленій за результатами розгляду справи в будь-якому складі, зокрема й у складі колегії Верховного Суду. Втім, було б невиправданим з точки зору процесуальної економії вимагати, щоб Верховний Суд постійно відтворював у кожній своїй постанові в тій чи іншій категорії справ ідентичні правові висновки. Такі висновки потрібні та корисні лише у складних випадках правозастосування, коли в певній категорії справ щодо певного питання правова позиція ще не була вироблена. У зв'язку з цим вбачається за доцільне здійснення Верховним Судом посилання у своїх постановках на власні правові висновки, надані в попередніх постановках, ухвалених під час розгляду аналогічних справ, за зразком рішень Європейського суду з прав людини. Це сприятиме формуванню єдиного підходу до правозастосування під час вирішення аналогічних справ Верховним Судом та сприйматиметься учасниками справи як додаткове підтвердження послідовності в рішеннях Верховного Суду. Послідовність та розумна передбачуваність судових рішень – важлива ознака їхньої справедливості та неупередженості суддів, що їх ухвалюють.

Виконуючи функцію контролю за законністю рішень судів попередніх інстанцій, Верховний Суд, встановивши неправильне застосування судами попередніх інстанцій норм матеріального чи процесуального права, повинен виправити дану помилку, надавши при цьому роз'яснення щодо правильного застосування даної норми для запобігання таким помилкам у майбутньому. Таким чином, будь-яка постанова у справі, в якій Верховний Суд встановив неправильне застосування судом (судами) попередніх інстанцій норми права, повинна містити правовий висновок щодо правильного її застосування. Водночас і постанова, якою Верховний Суд залишив касаційну скаргу без задоволення, а судові рішення – без змін, може містити правовий висновок, який підтверджує правильність застосування судами попередніх інстанцій певної норми права та роз'яснює для скажника й одночасно для всіх наступних подібних справ порядок застосування даної правової норми.

Відповідно до положень ч. 2 ст. 416 ЦПК України, в постанові палати, об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду має міститися висновок про те, як саме повинна застосовуватися норма права, із застосуванням якої не погодилася колегія суддів, палата, об'єднана палата, що передала справу на розгляд палати, об'єднаної палати, Великої Палати.

Положення ст. 403 ЦПК України свідчать про те, що справа передається на розгляд палати, об'єднаної палати чи Великої Палати у випадках, якщо вбачається необхідність відступити від висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду. Справа передається на розгляд Великої Палати Верховного Суду також у випадку, якщо Верховний Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії або палати, дійде висновку, що справа містить виключну правову проблему, і така передача необхідна для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовної практики, а також коли учасник справи оскаржує судові рішення з підстав порушення правил предметної чи суб'єктної юрисдикції.

Тобто колегія Верховного Суду зв'язана власними висновками щодо застосування норми права в подібних правовідносинах та висновками, наданими іншою судовою колегією Верховного Суду, а також Верховним Судом у складі вищого рівня. Аналогічна ситуація існує й щодо палат та об'єднаних палат Верховного Суду. Тобто прецедентна дія постанов Верховного Суду має не лише вертикальний, а й горизонтальний характер.

Відійти від раніше наданого правового висновку та тим самим змінити напрям судової практики має право лише Верховний Суд у складі вищого рівня. І лише Велика Палата Верховного Суду не зв'язана своїми власними висновками. Однак в будь-якому разі відхід Верховного Суду від раніше наданого висновку не повинен бути звичайним явищем. Якщо кожне наступне рішення Верховного Суду в певній категорії справ буде змінювати встановлений ним самим підхід до правозастосування, це не сприятиме єдності судової практики та не відповідатиме принципу правової визначеності.

Цікаво порівняти юридичну силу постанов Верховного Суду, що ухвалюються на підставі норм чинної редакції ЦПК України, та постанов Верховного Суду України, ухвалених за дії положень ЦПК України в редакції Закону України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд».

В. Веремко правильно зазначає, що за новою редакцією ЦПК України для судів є обов'язковими лише позиції нового Верховного Суду. Однак у перехідних положеннях зазначається, що правові висновки попередників обов'язкові для касаційної інстанції. Якщо Касаційний цивільний суд хоче від них відійти, то має направити справу до Великої Палати [9].

Отже, з однієї сторони, суди першої та апеляційної інстанції формально не зв'язані правовими висновками, наданими в поста-

новах Верховного Суду України до 15 грудня 2017 року, з іншої – такими висновками зв'язаний суд касаційної інстанції, причому відійти від положень даних висновків Верховний Суд може лише у своєму найвищому складі – складі Великої Палати, що надає таким висновкам особливого значення порівняно з висновками колегій та навіть палат діючого Верховного Суду.

Судова практика показує, що правовим висновкам, наданим у постановах Верховного Суду України до 15 грудня 2017 року, продовжують слідувати як Верховний Суд [10; 11], так і суди нижчестоящих інстанцій [12; 13]. І це, без сумніву, позитивне явище.

Спадковість у правозастосовній практиці – це також прояв принципу правової визначеності. Після «перезавантаження» судової системи формування судової практики не повинно починатися «з чистого аркуша». Ті позитивні напрацювання, які були зроблені Верховним Судом України за допомогою провідних науковців у складі Науково-консультативної ради при Верховному Суді України, повинні бути збережені.

В абз. 2 ч. 1 ст. 360-7 ЦПК України та ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції Закону України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд» було передбачене право суду відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів. Чинне законодавство не містить подібного права судів, а отже, на сьогодні суди більш жорстко зв'язані правовими позиціями Верховного Суду.

Висновки. Таким чином, правовий висновок про правильне застосування норми права:

1) повинен обов'язково міститися в постановах Верховного Суду, ухвалених у складі палати, об'єднаної палати або Великої Палати, оскільки справа була передана на їх розгляд у зв'язку з незгодою колегії суддів, палати, об'єднаної палати, що передала справу, з існуючим висновком щодо порядку застосування даної правової норми;

2) може міститися в постанові колегії Верховного Суду в будь-якій справі, в якій Верховний Суд вважав за необхідне роз'яснити порядок застосування певної правової норми в конкретних правовідносинах, зокрема і в постановах, якими Верховний Суд залишив касаційну скаргу без задоволення, а судові рішення – без змін. Такий висновок є необхідним, якщо Верховний Суд у результаті перегляду рішень судів попередніх інстанцій встановив істотне порушення (неправильне застосування) норм матеріального та/або процесуального права;

3) може повністю не відтворюватися в постановах колегії Верховного Суду в аналогічних справах, що часто повторюються. В таких випадках вбачається доцільним та достатнім, щоб Верховний Суд посилався на власні правові висновки, викладені ним у судових постановах у попередніх аналогічних справах.

Правові висновки, що містяться в постановах Верховного Суду України, можуть і

повинні враховуватися судами під час розгляду аналогічних справ, поки Велика Палата Верховного Суду не висловила іншої правової позиції з відповідного питання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васьковський Е.В. Курс гражданского процесса: учебник. Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. М.: Издание Бр. Башмаковых, 1913. Т. 1. 704 с.
2. Письменний Д.П. Верховний Суд України: питання вдосконалення діяльності. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 3. С. 117–124.
3. Потильчак О.І. Реалізація принципу верховенства права у рішеннях Верховного Суду України. Вісник Академії адвокатури України. 2013. № 2 (27). С. 162–164.
4. Цілінко І.С. Значення перегляду судових рішень Верховним Судом України в забезпеченні єдності судової практики. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Вип. 5. С. 251–255.
5. Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) / кол. авторов; под. ред. Т.Г. Морщаковой. М.: Мысль, 2012. 584 с.
6. Попов О.І. Верховний Суд України в системі інстанційності цивільних судів. Юрист України. 2012. № 4 (21). С. 48–52.
7. Пересмотр судебных актов в гражданском, арбитражном и уголовном процессе: учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / Т.Г. Морщакова [и др.] ; под общ. ред. Т.Г. Морщаковой. – 4–е изд., испр. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2016. 366 с.
8. Апалькова І.С. Перегляд судових рішень Верховним Судом України: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 200 с.
9. Веремко В. Нова філософія процесу. Закон і Бізнес. 2018. 01. 20 №3. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/CCC88508D1B3696EC225822100317621?OpenDocument&year=2018&month=01&](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/CCC88508D1B3696EC225822100317621?OpenDocument&year=2018&month=01&) (дата звернення: 19.02.2018 р.).
10. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 16 січня 2018 року у справі № 501/2693/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71750077> (дата звернення: 19.02.2018 р.).
11. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30 січня 2018 року у справі № 755/15234/15–ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71919492> (дата звернення: 19.02.2018 р.).
12. Постанова колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Одеської області від 11.01.2018 року у справі № 518/1187/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71587805> (дата звернення: 19.02.2018 р.).
13. Постанова колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Одеської області від 10.01.2018 року у справі № 523/19047/15–ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71614845> (дата звернення: 19.02.2018 р.).

УДК 347.132.6

ПОНЯТТЯ РЕСТИТУЦІЇ ТА ЇЇ ВИДИ

Бахаєва А.С., здобувач
кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу недійсних правочинів, визначенню понятійного апарату реституції та її видів. Автор обґрунтовує, що реституція залишається найбільш прийнятним та дієвим засобом захисту майнових прав.

Ключові слова: юридичний факт, правочин, недійсний правочин, учасник правочину, наслідки правочину, реституція, захист майнових прав.

Статья посвящена анализу недействительных сделок, определению понятийного аппарата реституции и ее видов. Автор обосновывает, что реституция остается наиболее приемлемым и действенным средством защиты имущественных прав.

Ключевые слова: юридический факт, сделка, недействительная сделка, участник сделки, последствия сделки, реституция, защита имущественных прав.

Bakhaeva A.S. THE CONCEPT OF RESTITUTION AND ITS TYPES

The article is devoted to the analysis of invalid transactions, the definition of the conceptual apparatus of restitution and its types. The author argues that restitution remains the most acceptable and effective means of protecting property rights.

Key words: legal fact, transaction, invalid transaction, participant in the transaction, consequences of the transaction, restitution, protection of property rights.

Постановка проблеми. Існує постійний інтерес науковців до проблем недійсних правочинів та їх наслідків. На сьогодні виникає чимало теоретичних та практичних питань навколо правочинів, укладених із порушенням вимог законодавства. Серед суддів та науковців досі не розроблено єдиної позиції щодо юридичної природи недійсних правочинів, їх місця в системі юридичних фактів та наслідків їх вчинення, оскільки в доктрині приватного права склалися наступні підходи щодо правової природи недійсного правочину: такий правочин юридичних наслідків за собою не тягне, тому він не є юридичним фактом приватного права; недійсний правочин – це правопорушення (в деяких випадках – публічне); недійсний правочин – це юридичний факт, але він не є правочиною або правопорушенням, являючи собою «особливий неправомірний юридичний факт» [1].

Ступінь розробленості проблеми. Інтерес науковців до дослідження проблематики недійсних правочинів та їх наслідків не припинявся в жодний період розвитку українського права. У сучасній Україні цій тематиці присвячені праці таких правників, як: Н.С. Хатнюк «Заперечні угоди та їх правові наслідки» (2003 р.), В.О. Кучер «Нікчемні правочини» (2004 р.), В.І. Жеков «Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України» (2006 р.), О.В. Перова «Недійсність правочину, який порушує публічний порядок» (2010 р.) О.В. Семушина «Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності» (2010 р.) К.О. Єременко «Цивільно-правові наслідки недотримання вимог щодо форми правочину» (2014 р.) та ін.

Дослідження сучасних науковців гуртуються на роботах ще з радянського та царського періодів нашої правової історії. Започатковані вони були монографією Н. Растеряєва

«Недействительность юридических сделок по русскому праву» (1901 р.) [2]. Після цього вже в радянський період значний внесок у дослідження недійсних правочинів внесла своєю працею Н.В. Рабінович «Недействительность сделок и ее последствия» (1960 р.) [3]. Свій подальший розвиток проблем недійсних правочинів отримали в роботах В.П. Шахматова «Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия» (1967 р.) [4], Ф.С. Хейфеца «Недействительность сделок по советскому гражданскому праву» (1972 р.) [5], К.Л. Разумова «Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация» (1978 р.) [6]. Але використовувати їх треба, незважаючи на період їх прийняття та застосування.

Мета статті з урахуванням диференціювання недійсних правочинів – зробити науково обґрунтовані висновки щодо поняття реституції та її видів.

Виклад основного матеріалу. Для застосування наслідків доктрина приватного права традиційно поділяла недійсні правочини на правочини нікчемні (абсолютно недійсні) або правочини оспорювані (відносно недійсні). Але навіть підстави такого поділу довгий час відносились до наукових, тому йменувалися по-різному.

Основні наукові підстави поділу наступні:

– по-перше, залежно від того, чи визнаються вони недійсними в силу самого факту невідповідності їх закону чи за заявою заінтересованих осіб [7, с. 226];

– по-друге, чи потребується для визнання правочину рішенням суду, коли правочин вважається недійсним незалежно від такого рішення [8, с. 307–308.];

– по-третє, за ступенем недійсності [9, 201].

Незалежно від перерахованих підстав для визнання правочину недійсним (навіть не судового), застосування наслідків недійсності правочину передбачено виключно в судовому порядку. Так п. 5 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначається, що відповідно до ст. ст. 215 та 216 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України) суди розглядають справи за позовами про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. Особливо зазначено, що вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Але позивач може пред'являти такий позов окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. Як наслідок таких дій, в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому. Вимога позивача про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі нікчемності правочину та наявності рішення суду про визнання правочину недійсним. Для сторін провадження наслідком визнання правочину (договору) недійсним не може бути його розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги.

Як підкреслює судова практика, головним наслідком визнання правочинів недійсними полягає в тому, що реально (фактично) вчинені правочини не створюють для учасників легальних юридичних наслідків (виникнення, зміну або припинення правовідносин), на встановлення яких були спрямовані. Визнання правочину недійсним для учасників пов'язано з наслідками у вигляді позбавлення тих правових цілей, які вони прагнули отримати в результаті його виконання. Недійсні правочини не породжують юридичні наслідки, зокрема пов'язані з їх недійсністю. Узагальнюючи позиції науковців, наслідки визнання правочинів недійсними треба класифікувати наступним чином: основні (головні), додаткові (субсидіарні); спеціальні (особливі).

Основні (головні) наслідки полягають у тому, що кожен учасник під час здійснення недійсного правочину зобов'язаний повернути іншій стороні все, що він отримав у разі виконання цього правочину в натурі, а у випадку неможливості такого повернення – відшкодувати вартість того, що було отримано (за вартістю, яка існує на момент відшкодування, а не на час здійснення правочину). Зокрема, це стосується випадків, коли отримане полягає в користуванні чужими речами, у виконанні роботи конкретним суб'єктом, наданні особистої послуги. Такий наслідок традиційно іменується двосторонньою реституцією.

Додаткові (субсидіарні) наслідки законодавець передбачив для випадків, коли скоєнню недійсного правочину сприяла активна протиправна поведінка одного з учасників по відношенню до іншого. У наведеному випадку двостороння реституція за ініціативою сторо-

ни, яка діяла правомірно, може супроводжуватися додатковими майновими позбавленнями, які покладаються на винну сторону. Якщо під час вчинення недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Крім цього, можна вимагати відшкодування й витрат на вчинення (оформлення) самого правочину.

Спеціальні (особливі) наслідки застосовуються поряд з основними та додатковими наслідками недійсності правочину. Така строга санкція, зрозуміло, застосовується лише у виняткових випадках, лише за наявності навмисної вини на укладення протиправного правочину одного з учасників. Типовий приклад такого наслідку міститься у ч. 2 ст. 230 ЦК України: сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки в подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку із вчиненням цього правочину.

Незалежно від наявності провини кожного учасника правочину все ж таки основним наслідком недійсності правочину, який був здійснений сторонами, полягає в тому, що сторони повертаються в первісне становище, яке існувало до моменту здійснення правочину, і котре отримало назву – двостороння реституція. Тобто виникає обов'язок для сторін повернути одна одній усе отримане за недійсним правочиною. Ст. 216 ЦК України прямо передбачає, що в разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Отже, загальним наслідком недійсності правочину є двостороння реституція.

Реституція як спосіб захисту цивільних прав застосовується в разі наявності між учасниками (сторонами, тобто повинно бути більше двох суб'єктів – контрагентів) укладеного та хоча б частково виконаного договору (нікчемного чи який визнано недійсним). Логічно передбачити, що вимога про повернення майна, переданого під час виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину.

В деяких випадках реституцію розглядають як специфічний спосіб захисту права власності. Виходячи зі змісту та цивільно-правового механізму реституції в зобов'язально-правових відносинах у разі захисту права власності, її метою повинно бути поновлення того майнового становища сторін, яке існувало до вчинення недійсного правочину. Передбачаючи за мету поновлення первісного майнового становища сторін, реституція покликана виконувати, в першу чергу, функцію правовідновлення. Але в доктрині цивільного права зазначену функцію захисту права власності виконує не тільки реституція, але й цивільно-правова відповідальність [10, с. 220]. Це один з низки засобів захисту права

власності, який настає у випадку порушення права власності власника, якому завдані негативні наслідки майнового характеру, аналогічно наслідкам недійсного правочину. Відновлювальний характер порушеного становища обох явищ обумовлює необхідність визначити, чи належить реституція до мір цивільно-правової відповідальності, а якщо ні – визначити її місце в системі правоохоронних відносин власності. Незважаючи на однакову мету, яку покликані виконувати реституція та цивільно-правова відповідальність, вони є зовсім різними юридичними явищами. Тому, на думку О.Б. Гупиаловської, не можна погодитися з пропозиціями про те, що для реституції створюється якийсь особливий, виключний режим, не властивий для приватноправових способів захисту. Реституція є найбільш прийнятним засобом захисту права власності за недійсним правочином, який відповідає і приватноправовим засадам, і справедливості [11].

Незважаючи на легальне згадування в законодавстві, науковці традиційно виділяють два види реституції: повна (двостороння) і одностороння.

Як вже згадувалось, загальним правилом майнових наслідків недійсності правочинів виступає двостороння реституція. У разі недійсності правочину кожен з учасників зобов'язаний повернути контрагенту в натурі все, що він отримав від виконання недійсного правочину. У разі неможливості повернути все отримане в натурі внаслідок вживання, використання майна, виконання роботи або з інших причин повинна відшкодуватися його вартість грошима, за цінами, які існують на момент відшкодування, якщо інші особливі умови або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів не встановлені законом. Тобто за двосторонньої реституції сторонами повертається все виконане ними відповідно до правочину [12, с. 199].

Аналізуючи діюче законодавство, констатуємо, що двостороння реституція застосовується в наступних випадках: 1) правочин визнаний недійсним внаслідок недодержання письмової форми правочину у випадках, встановлених законом (ч. 1 ст. 218, ч. 2 ст. 547 ЦК України); 2) правочин не відповідає вимогам закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину (ст. 219 ЦК України); 3) правочин не відповідає вимогам закону про нотаріальне посвідчення договору (ст. 220 ЦК України); 4) правочин вчинений недієздатною особою або ж особою з обмеженою дієздатністю за межами її цивільної дієздатності, а також якщо особа не могла в момент його вчинення усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними (ст. 226, ст. 223, ст. 225 ЦК України); 5) правочин вчинений малолітньою особою, яка не досягла 14 років, та неповнолітньою особою віком від 14 до 18 років, за межами їхньої цивільної дієздатності (ст. 221, ст. 222 ЦК України); 6) правочин вчинений юридичною особою, яка не мала права його вчиняти (ст. 227 ЦК України); 7) правочин визнаний недійсним внаслідок помилки, обману, насильства та тяжкої обставини (ст. 229, ст. 230, ст. 231,

ст. 233 ЦК України); 8) правочин вчинений з порушенням публічного порядку та без дозволу органу опіки та піклування (ч. ч. 1, 2 ст. 228, ст. 224 ЦК України); 9) правочин визнаний недійсним, як такий, що вчинений у результаті зловмисної домовленості однієї сторони з іншою (ст. 232 ЦК України); 10) правочин визнаний судом фіктивним (ст. 234 ЦК України).

Як додаткові наслідки недійсності правочину під час застосування двосторонньої реституції можуть застосовуватися правила про відшкодування набувачем потерпілому неододержаних доходів. У випадку двосторонньої реституції щодо відшкодування неододержаних доходів кожна сторона недійсного правочину буде одночасно і набувачем, і потерпілим [12, с. 201].

У свою чергу, ч. 1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як самостійна підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Також не підлягає задоволенню позов власників майна щодо відчуження майна, яке було вчинено після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання виндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача, – з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України (п. 10 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»).

Іншим (спеціальним) різновидом реституції виступає одностороння реституція. Ч. 3 ст. 228 ЦК України передбачає, що в разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності умислу в обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за правочином, а в разі виконання правочину однією стороною, з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї – першій стороні на відшкодування одержаного. За наявності умислу лише в одній зі сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Наведена вище норма визначає наслідки вчинення правочинів, що порушують публічний порядок (так звані «антисоціальні правочини»), які слід розглядати як серйозні порушення законодавства, що носять антисоціальний характер і посягають на істотні інтереси як особисті, так і суспільні. Ч. 1 ст. 228 ЦК України перераховує ознаки такого правочину шляхом вказівки на цивільні права, які можуть бути порушені його вчиненням. До них належать конституційні права і свободи людини і громадянина, майно фізич-

ної або юридичної особи, держави, АРК, територіальної громади. При цьому коли щодо конституційних прав і свобод людини і громадянина йдеться про порушення взагалі, то стосовно майна фізичної або юридичної особи, держави, АРК, територіальної громади характер правочину конкретизовано: тут йдеться про антисоціальність знищення, пошкодження майна або незаконне заволодіння ним. У тексті цієї норми безпосередньо не вказується на провину як кваліфікуючу ознаку такого правочину. Проте з формулювання: «правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення <...>» можна зробити висновок, що має бути врахована і провина особи, яка вчиняє такий правочин. Це впливає з того, що правочин є дією вольовою, спрямованою на досягнення певного результату, і той, хто його вчиняє, має усвідомлювати характер своїх дій.

Таким чином, на підставі дослідження можна зробити наступні **ВИСНОВКИ**:

1) Реституція залишається найбільш прийнятним та дієвим засобом захисту права власності за недійсними правочинами, оскільки повністю відповідає принципам захисту права власності.

2) Застосування двосторонньої реституції дозволяє застосовувати й інші додаткові наслідки недійсності правочину, зокрема правила про відшкодування набувачем потерпілому неодержаних доходів.

3) Одностороння реституція виступає наслідком вчинення правочинів антисоціальних правочинів, які слід розглядати як серйозні порушення законодавства, що носять характер проступку та посягають на істотні інтереси як особисті, так і держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахаєва А.С. Юридична природа недійсного правочину. База даних «електронна бібліотека юридичної літератури». URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/50985/%D0%90#chapter>.
2. Растеряев Н. Недействительность юридических сделок по русскому праву. Часть общая и особенная. СПб., 1900. 373 с.
3. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. 171 с.
4. Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967. 311 с.
5. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по советскому гражданскому праву: автореф. дис. ... на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Моск. ин-т нар. хоз-ва им. Г.П. Плеханова. М., 1972. 16 с.
6. Разумов К.Л. Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация: дис. ... на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. М., 1978. 191 с.
7. Гражданское право Украины: учебник для вузов системы МВД Украины: в 2-х частях. Ч. I. / А.А. Пушкін, В.М. Самойленко, Р.Б. Шишка и др.; Под ред. проф. А.А. Пушкіна, доц. В.М. Самойленко. Х.: Ун-т внутр. дел, Основа, 1996. 440 с.
8. Гражданское право: учебник. 6-е изд., перераб. и доп. / под ред. А.С. Сергеева, Ю.К. Толстого. М.: Велби, 2002. Т. 1. 848 с.
9. Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. К.: Юрінком Інтер, 1999. 864 с.
10. Сучасні проблеми цивільного права та процесу: навч. посіб. / С.О. Сліпченко, О.В. Синегубов, В.А. Кройтор та ін.; за ред. Ю.М. Жорнокуя та Л.В. Красицької. Харків: Право, 2017. 808 с.
11. Гупаловська О.Б. Реституція як наслідок недійсних правочинів у зобов'язально-правових засобах захисту права власності. URL: <http://library.tneu.edu.ua/index.php/uk/home/45-resursy-biblioteki/pratsi-vykladachiv-tneu/h/3293-hnativ-oksana-bohdanivna>
12. Цивільне право України. Загальна Частина: підручник. 2-ге вид., змін. та доп. / За ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. К.: КНТ. 2008. 480 с.

УДК 347.1

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Гуйван О.П., здобувач
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню питань юридичної відповідальності за інформаційні правопорушення. Проаналізовано комплексний характер охоронних відносин у даній сфері. Встановлено роль та місце цивільно-правових засобів захисту. Визначено їхню спрямованість на захист приватного інформаційного права конкретної особи. Надані відповідні пропозиції до законодавства.

Ключові слова: інформаційне порушення, цивільно-правовий захист.

Статья посвящена исследованию вопросов юридической ответственности за информационные правонарушения. Проанализирован комплексный характер охранительных отношений в данной сфере. Установлена роль и место гражданско-правовых средств защиты. Определена их направленность на защиту частного информационного права конкретного лица. Предоставлены соответствующие предложения в законодательство.

Ключевые слова: информационные нарушения, гражданско-правовая защита.

Guyvan O.P. WAYS OF PROTECTING INFORMATION: CIVIL-LAW ASPECT

The work is devoted to the investigation of questions of legal responsibility for information offenses. The complex character of protective relations in this sphere is analyzed. The role and place of civil remedies have been established. Their orientation is determined to protect the private information law of a particular person. The relevant proposals were submitted to the legislation.

Key words: information violation, civil-law protection.

Постановка проблеми. На всіх етапах людського розвитку інформація була об'єктом прагнення. Вважалося: хто має інформацію, той володіє світом. Дійсно, чим більшими інформаційними можливостями наділена особа, тим більших стратегічних переваг вона досягає в політиці, бізнесі, суспільній діяльності. Тож, стає цілком зрозуміло, чому багато держав розглядають інформацію як стратегічний ресурс [1, с. 47]. Бурхливий технічний прогрес в інформаційній сфері ставить суспільство, юридичну науку та законодавця перед необхідністю ефективного правового впорядкування соціальних взаємин у цьому середовищі.

Право на інформацію є невід'ємним для особи носія, надає можливість вільно володіти, користуватися та розпоряджатися нею, тобто має всі ознаки права власності, що значною мірою виділяє його з-поміж інших особистих немайнових прав. Крім того, будь-яка особа має право на доступ, тобто на користування інформацією як об'єктом матеріального обігу, який перебуває у власності чи володінні інших осіб. На дані інформаційні права можуть бути спрямовані протиправні посягання. Приміром, шляхом несанкціонованого доступу порушується право на окремі види інформації, зокрема комерційну таємницю, авторські чи патентні права. В іншому випадку розпорядник інформації може відмовити в доступі до інформації, неправомірно кваліфікувавши її як таку, що має обмеження в доступі. Також умови поширення інформації можуть бути порушені користувачем, коли вони визначені в договорі про надання інформаційних послуг, яким сторони беруть на себе відповідні зобов'язання, в тому числі й щодо використання та поширення інформації про предмет правочину.

Інститут юридичної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері інформа-

ційних відносин є правовим механізмом, що покликаний забезпечувати ефективність та дієвість права. Це сьогодні вкрай необхідно для узгодженості та стабілізації взаємодій в повсякденному житті українського суспільства. Правопорушення в інформаційній сфері спрямовуються як на саму інформацію, так і на інформаційну інфраструктуру. Тож, окремі дослідники теоретично обґрунтовують необхідність вивчення відповідних захисних механізмів у межах єдиного поняття об'єкта посягання, сформулювавши його як «інформаційна система» або «об'єкт інформатизації» – це сукупність інформації, що міститься в базах даних та інформаційних технологій і технічних засобів, які забезпечують її обробку [2, с. 88]. Керуючись методологічними підходами, можемо підтримати дану тезу. Адже попри різну сутнісну природу інформації та засобів її зберігання, передачі та обробки, вони як об'єкти загрози можуть розглядатися спільно. Це гарантуватиме більшу узгодженість та злагодженість нормативних напрацювань у царині захисту інформаційних прав особи.

Взагалі, цивільно-правовий інструментарій охорони та захисту прав їхніх носіїв внаслідок правопорушень в інформаційній сфері, як і в інших сферах захисту, ґрунтується на приватноправових засадах взаємодії учасників відносин, заснованих на рівності сторін та диспозитивності побудови змісту взаємин. При цьому, керуючись основоположними принципами конструювання таких відносин, правова доктрина та відповідне законодавство виходять із засад неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини, неприпустимості позбавлення права власності, свободи договору та підприємницької діяльності, судового захисту цивільного права та інтересу тощо. Якщо абстрагуватися від загального принци-

пу побудови відповідних механізмів регулювання відносин, як у регулятивному, так і в охоронно-правовому контексті, і зосередитися виключно на захисному їх значенні, маємо вказати, що цивільний захист повинен здійснюватися в разі порушення приватних прав їхнього носія. Скажімо, цивільно-правова відповідальність як елемент негативних наслідків для правопорушника в інформаційній сфері настає внаслідок завдання матеріальної або моральної шкоди фізичним чи юридичним особам у разі порушення відповідних інформаційних прав і полягає в необхідності відшкодування завданих збитків.

У цьому сенсі ознакою цивільно-правової відповідальності є компенсаційно-відновлювальний характер, що проявляється в застосуванні до винної особи примусових заходів майнового характеру, спрямованих на відшкодування нанесених збитків потерпілій стороні. Але санкції цивільного захисту інформаційних прав особи не обмежуються лише їх компенсаційним складником. Юридичний захист може містити охоронно-правові вимоги, передбачені іншими пунктами статті 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), або спеціальними нормативними актами. Вибір каральних наслідків протиправних діянь часто обумовлюється не лише волевиявленням потерпілої особи, а й специфікою реалізації інформаційного права та особливостями посягання на нього, значенням негативних наслідків та сприйняттям такої загрози правоволодільцем.

Ступінь розробленості проблеми. Науковій розробці питань цивільно-правових способів захисту інформаційних прав присвячено праці таких вчених, як: М.І. Дімчогло, Л.П. Коваленко, Б.А. Кормич, В.А. Ліпкан, О.В. Логінов, Ю.Є. Максименко, О.В. Стоєцький, К.Г. Татарникова, О.О. Тихомиров, Л.С. Харченко, М.Я. Швець, Т.А. Шевцова, та інших. Разом з тим не завершено комплексний аналіз сутності цивільного правопорушення в інформаційній сфері та адекватності відповідних заходів захисту. Потребує додаткового дослідження проблематика класифікаційного об'єднання окремих протиправних діянь, пов'язаних з інформаційним середовищем та його елементами. Це б допомогло забезпечити чітке уявлення про природу таких порушень і, встановивши їхню специфіку та передумови, гарантувало б необхідне юридичне реагування.

Отже, **метою цієї статті** є вивчення поняття цивільно-правових санкцій за інформаційні правопорушення, визначення їхнього місця в системі заходів відповідальності в даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Сфера інформаційних правовідносин, як і будь-яка інша, для її належного та адекватного правового регулювання потребує глибокого вивчення, аналізу та усвідомлення сутності процесів, осмислення, вибору методів і засобів юридичного регулювання, постійного реагування на ситуацію, що досить динамічно змінюється, вдосконалення з урахуванням практичного поврозастосування. Серед інших питань, пов'язаних із впорядкуванням

вказаних правових категорій, істотне місце посідають ті, що регулюють відносини, які виникають у разі вчинення порушень в інформаційному середовищі. Отже, юридична відповідальність в інформаційній сфері в усіх її проявах наразі перебуває в центрі уваги як правової науки, так і нормотворців та практиків.

Слід відмітити, що згідно зі ст. 47 Закону України «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 року в разі порушення законодавства України про інформацію настає юридична відповідальність, а саме – дисциплінарна, цивільно-правова, адміністративна або кримінальна. Отже, караність за протиправні діяння в досліджуваній царині – застосування до особи, яка вчинила правопорушення, примусових заходів у встановленому законодавством процесуальному порядку – передбачена чинним законодавством у цивільній, адміністративній та кримінальній галузях права. При цьому однорідність відносин, які утворюють предметну сферу цих охоронних відносин, дуже умовна. Їх об'єднує лише те, що в якості об'єкта виступає інформація та/або похідні від неї продукти, наприклад, інформаційні ресурси [3, с. 41]. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері інформації передбачена в значній кількості статей Кримінального кодексу України (далі – ККУ). Так, статтею 132 ККУ передбачена така відповідальність за розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, а статтею 231 ККУ – за незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю.

У Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) також є окремі статті, що стосуються адміністративних проступків в інформаційній сфері. Скажімо, передбачається відповідальність за: порушення права на окремі види інформації (порушення правил реалізації, експлуатації радіоелектронних засобів та випромінювальних пристроїв, а також користування радіочастотним ресурсом України (ст. 146 КУпАП); порушення порядку та умов надання послуг зв'язку в мережах загального користування (ст. 148-2 КУпАП); відмову в наданні інформації, за надання неповної чи недостовірної інформації, втрату інформації у сфері захисту персональних даних (ст. 188-19 КУпАП); порушення законодавства про державну таємницю (ст. 212-2 КУпАП); порушення права на інформацію та права на звернення (ст. 212-3 КУпАП). Підставою для виникнення адміністративної відповідальності є здійснене суб'єктом (учасником) інформаційних правовідносин правопорушення в інформаційній сфері, тобто вчинення протиправного, винного діяння конкретним суб'єктом, що робить замах на встановлений інформаційний правопорядок і заподіює шкоду інформаційній сфері або створює реальну загрозу такого спричинення [4, с. 153]. Санкції за порушення інформаційних прав, що застосовуються в цивільному порядку, передбачені як у загаль-

ному акті – статті 16 ЦКУ, так і в цілій низці спеціальних законів.

У правовій науці слушно запропоновано провести відмежування правових підстав адміністративної, кримінальної та цивільної карності відповідних правопорушень та злочинів. Для цього були використані певні чинники, які дозволяють встановити їхні характерні відмінності. Головною обставиною є різні сфери посягань. Злочинні дії становлять загрозу суспільній безпеці, тоді як адміністративні правопорушення посягають на громадський порядок. Основною метою застосування адміністративної відповідальності до правопорушників є підтримання належного інформаційного правопорядку, заснованого на дотриманні більшістю суб'єктів інформаційних правовідносин встановлених матеріальних норм інформаційного законодавства, а не тільки покарання винного суб'єкта [5, с. 4]. Нарешті, цивільні правопорушення в інформаційних відносинах посягають на майнові та особисті немайнові права конкретної особи. Вони не загрожують громадському порядку, інформаційні взаємини мають горизонтальний приватноправовий характер, як у регулятивному, так і охоронному стані відносин у площині порушник – потерпілий. Інакше кажучи, цивільно-правова відповідальність за інформаційні правопорушення є засобом забезпечення захисту особистих немайнових прав потерпілої особи. Саме це й визначає способи цивільного захисту інформаційних прав особи.

Отже, сутність суб'єктивного цивільного права, на який відбувається посягання в разі скоєння інформаційного правопорушення, є ключовим чинником для конструювання відповідного охоронно-правового інструментарію. У Цивільному кодексі України дано визначення інформації як документованих або публічно оголошених відомостей про події та явища, що мали або мають місце в суспільстві, державі та навколишньому середовищі (ст. 200 ЦКУ). Фактично Кодекс надає значення інформації як об'єкту права, відносячи його до різновиду особистих немайнових прав, таких, як: право на здоров'я, життя, честь, гідність, ділову репутацію, ім'я чи найменування, авторство, свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості. У такій якості інформаційні права перебувають під охороною та захистом національного та міжнародного законодавства.

Втім, неважко помітити серйозні відмінності інформації як цивільно-правового об'єкта не лише від прав інтелектуальної власності, а й від нематеріальних благ. Поняття «інформація» вживається законодавцем у досить широкому розумінні, яке загалом не охоплюється дією положень про охорону норм авторського, патентного або іншого спеціального законодавства, адже межі вільного використання об'єктів інтелектуальної власності визначені законом. Приміром, спеціальний закон лише в окремих випадках передбачає вільне використання твору без згоди автора (ст. 21–25 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). За загальним же правилом, використання об'єк-

тів права інтелектуальної власності іншою особою можливе лише з дозволу суб'єкта, який має виключне право дозволяти їх використання. Водночас публічне поширення та використання інформації, як правило, не обмежується законодавством. Більш того, в інформаційному середовищі діє презумпція вільного доступу кожного до публічної інформації. Що стосується порівняння інформації з іншими нематеріальними благами, то особисті немайнові блага не можуть перебувати в матеріально-правовому обороті: вони є невідчужуваними і не можуть передаватися іншим особам ні за яких умов. Згідно з частинами 3 і 4 ст. 269 ЦКУ фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, не може бути їх позбавлена і володіє ними довічно. Натомість інформація може бути товаром (договір про надання інформаційних послуг), тож є відчужуваним об'єктом, її існування не припиняється зі смертю праволодильця, маються й інші істотні відмінності.

Інформація як нематеріальне благо має особливості, такі як фізична невідчужуваність, здатність до багаторазового використання, неможливість її знищення, а при передачі – можливість збереження в особі, яка її передала тощо. Серед особливих юридичних властивостей інформації в літературі відмічають відособленість, властивість інформаційної речі (інформаційного об'єкта), властивість тиражування (розповсюджваності), властивість організаційної форми, властивість екземплярності [6, с. 49–50]. Усі ці фактори обумовлюють специфіку правового регулювання обігу та захисту інформації, і це має враховуватися під час побудови відповідних юридичних механізмів. Саме цим керується законодавець, передбачаючи захист прав володільця інформаційних відомостей в цивільному порядку.

Аби почати конструювання цивільного охоронно-правового механізму, що забезпечує самі засади його існування та узгодження і координування окремих складників, в першу чергу, необхідно визначитися з питанням: що таке інформаційне правопорушення як протиправне діяння, яке загрожує суб'єктивним інформаційним правам. В українській цивілістиці формулювання даної дефініції було зроблене такими науковцями, як Ю.Є. Максименко та В.А. Ліпкан. Вони визначають інформаційне правопорушення як суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння, за вчинення якого деліктним законодавством у сфері інформації передбачено юридичну відповідальність, та яке фактично є суспільно небезпечним посяганням на інформаційні правовідносини, що охороняються нормами інформаційного законодавства, яким воно може заподіяти або заподіює шкоду. Власне кажучи, таке правопорушення є винним діянням суб'єкта, яке тягне інформаційно-правову відповідальність [7, с. 251]. Цілком погоджуючись з тим постулатом, що порушення інформаційних прав – це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи поведінка, яка посягає на врегульовані законом суспільні відносини, що виникають під час здійснення інформаційної діяльності (отримання,

використання, поширення та зберігання інформації) [8, с. 57], все ж не можемо підтримати позицію, згідно з якою цивільно-правове покарання за подібні правопорушення зводяться виключно до застосування заходів відповідальності.

Варіативність розуміння цивільно-правової відповідальності зумовлена тим, що вона є важливим, але не єдиним інструментом цивільного права, який забезпечує охорону приватних правовідносин, зокрема й інформаційних. Тож, відповідальність традиційно розглядається у взаємозв'язку і співвідношенні з іншими заходами (мірами) захисту цивільних прав [9, с. 38–39]. Захист порушених інформаційних прав особи може здійснюватися іншими способами із застосуванням санкцій, які не відносяться до відповідальності. Наприклад, у разі ненадання розпорядником інформації доступу до публічної інформації внаслідок незаконного рішення про обмеження доступу, таке рішення може бути визнане недійсним, або в разі відмови в наданні особі інформації про її персональні дані, що оброблюються, така інформація може бути витребувана примусово. Подібні охоронно-правові засоби захисту передбачені у ст. 16 ЦКУ (ч. 10 – визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльності органу влади чи ч. 5 – примусове виконання обов'язку в натурі), вони є цивільними захисними санкціями, але не мають статусу відповідальності, бо додатково не обтяжують неналежного боржника. Власне, застосування таких санкцій не звільняє останнього від обов'язку відшкодувати шкоду, якщо вона настає для праволодільця внаслідок правопорушення, тобто понести матеріальну відповідальність.

Із зазначеної причини ми також не можемо погодитися з тезою, що цивільно-правова караність діянь, які кваліфікуються як інформаційні порушення, настає лише згідно з нормами деліктного законодавства. Навряд чи є правильною позиція, за якою цивільно-правова відповідальність в інформаційній сфері настає внаслідок завдання матеріальної або моральної шкоди фізичним або юридичним особам під час порушення відповідних норм інформаційного права і полягає в необхідності відшкодування завданих збитків. Такий підхід не відтворює всіх передумов та правових наслідків стосовно виключності цивільно-правової відповідальності як компенсаційно-відновлювальних результатів, що проявляється в застосуванні до винної особи примусових заходів майнового характеру, спрямованих на відшкодування нанесених збитків потерпілій стороні.

Не можна обмежувати застосування санкцій, у тому числі – заходів відповідальності, тільки випадками, коли в результаті недотримання відповідних норм інформаційного права заподіюється шкода підприємствам, установам, організаціям і громадянам. Дійсно, за правилами, прописаними в деліктних нормах українських законів, зокрема у гл. 82 ЦКУ, ст. 22 ЗУ «Про захист прав споживачів», йдеться про необхідність відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями її заподіювача, включаючи шкоду внаслідок

ненадання чи надання недостовірної або неповної інформації. Але такий спосіб цивільного захисту є далеко не виключним. Скажімо, у ст. 659 ЦКУ передбачено, що покупець, якому не повідомили про права третіх осіб на куплену річ, вправі вимагати зменшення ціни, споживач, який не отримав належної інформації про товар, може вимагати розірвання договору (ст. 15 ЗУ «Про захист прав споживачів»), а в разі, коли в засобах масової інформації поширені відомості, які порочать честь, гідність або ділову репутацію громадянина, то вони мають бути спростовані в тих же засобах масової інформації (ст. 37 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні», ст. 277 ЦКУ).

Як ми вже зазначали, інформаційні права особи належать за своєю сутністю до особистих немайнових прав. Отже, для їх захисту можуть використовуватися далеко не всі правові засоби, передбачені законом у випадку порушення речових чи зобов'язальних прав учасників правовідносин. Приміром, виходячи із сутності права на інформацію, його носій не може захищатися за допомогою таких способів, як стягнення договірної неустойки, визнання права, поновлення положення, яке існувало до порушення тощо. Але все ж більшість правових захисних механізмів, що мають загальний характер, притаманні й охоронним відносинам у коментованій сфері. Так, суб'єкт вправі пред'явити вимогу до розпорядника інформації про надання йому інформації, яка має публічний характер. Ст. 19 спеціального Закону «Про доступ до публічної інформації» передбачає, що кожна особа має право звернутися до розпорядника інформації із запитом на інформацію незалежно від того, стосується ця інформація його особисто чи ні, без пояснення причини подання запиту. Якщо розпорядник у встановлений законом строк не виконає свій обов'язок щодо надання публічної інформації, особа, чий немайнові права порушені в такий спосіб, може пред'явити судову вимогу про зобов'язання відповідача надати йому запитувану інформацію. Винесення відповідного рішення правозастосовним органом по суті означитиме, що суд реалізував право позивача на захист його права шляхом примушування боржника виконати свій обов'язок у натурі (ч. 5 ст. 16 ЦКУ). Так, у справі № 2а/2470/508/12 постановою Чернівецького окружного адміністративного суду від 10.05.2012 р. у справі задоволено позов гр. Б. до УДАІ ГУМВС України в Одеській області та начальника Управління ДАІ ГУМВС України в Одеській області про визнання протиправними дій та бездіяльності щодо відмови в наданні публічної інформації [10].

Разом з тим все ж необхідно відмітити визначальну роль цивільно-правового захисту порушених інформаційних прав особи саме шляхом відшкодування збитків чи шкоди, що настали для потерпілого внаслідок неправомірних дій контрагента. Це єдиний варіант за діяння еквівалентно-компенсаційного механізму, тоді як переважна більшість посягань на інформаційні права особи можуть бути припинені або попереджені за

допомогою засобів реагування інших галузевих належностей. Водночас наявність шкоди є необхідною умовою для задіяння правового інструменту щодо відшкодування заподіяної шкоди. Механізм компенсації спрямований на те, щоб забезпечити найбільш повне відшкодування матеріальних наслідків порушення прав за рахунок особи, що спричинила шкоду, або інших осіб, на яких згідно із законодавством покладений обов'язок відшкодування шкоди.

Специфіка компенсаційної відповідальності за інформаційні правопорушення обумовлена особливостями об'єкта правопорушення, способами обчислення і доведення шкоди тощо. За принципом, застосування такої відповідальності полягає в покладенні на правопорушника обов'язку відшкодувати майнову або моральну шкоду, завдану внаслідок порушення норм інформаційного законодавства. При цьому важливою особливістю даного охоронно-правового відношення є його універсальність. Це означає, що особа може вдатися до нього в усіх випадках порушення суб'єктивних цивільних прав (як у відносних, так у в абсолютних правовідносинах), навіть попри відсутність прямої згадки про це у спеціальній нормі законодавства чи в договорі. Крім того, правоволоділець може поряд із відшкодуванням збитків, нанесених внаслідок порушення, також застосувати інші цивільні санкції. Отже, незважаючи на велику кількість заходів цивільно-правової відповідальності як засобу захисту цивільних прав в інформаційній сфері, відшкодування збитків відіграє роль провідного способу покарання правопорушника, і розмір такої санкції обчислюється у грошовому виразі.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що для регулювання інформаційних відносин, які відбуваються в суспільстві, задіюється комплексний правовий механізм із норм різних галузей права. Те ж можемо сказати і про юридичне опосередкування відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері. Акценти наразі робляться на адміністративно-правовому впливі на порушників, переважно – штрафного характеру. При цьому мета, яка переслідується – запобігання чи припинення посягань на громадський порядок. Цивільний захист,

який переслідує забезпечення охорони та відновлення приватних суб'єктивних прав конкретної особи, як ми вважаємо, здійснюється в недостатній мірі. Він переважно зводиться тільки до заходів компенсації матеріальної та моральної шкоди. Водночас практично не вживаються такі цивільно-правові санкції, як примусове виконання обов'язку, визнання рішення незаконним, стягнення з порушника на користь потерпілого штрафу. Для підвищення ефективності застосування цивільних охоронних засобів необхідно змінити правозастосовні підходи та нормативно встановити цивільно-правову штрафну відповідальність за інформаційні правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алиева М.Ф. Информационная безопасность как элемент информационной культуры. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: «Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология». 2012. № 4(108). С. 47–52. ВА
2. Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти: монографія; за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во Університету внутрішніх справ. 2000. 368 с.
3. Городов О.А. Основы информационного права России: учебное пособие. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 305 с.
4. Настюк В.Я., Белевцева В.В. Загальноправова характеристика адміністративної відповідальності за інформаційні правопорушення. Інформація і право. 2013. № 1(7). С. 151–157.
5. Бачило І.Л., Лопатин В.Н., Федотов М.А. Информационное право: учебник для вузов. СПб.: Юридический центр Пресс. 2005. 725 с.
6. Копылов В.А. Информационное право: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2003. 512 с.
7. Ліпкан В.А., Максименко Ю. С. Засади розвитку інформаційної деліктології. Право України. 2013. № 10. С. 249–256.
8. Писаренко Г.М. Юридична відповідальність в інформаційній сфері: окремі аспекти становлення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2016. Т. 2. С. 55–58.
9. Тихомиров О.О. Цивільно-правова відповідальність за інформаційні правопорушення: загальнотеоретичні аспекти. Порівняльно-аналітичне право [Електронне науково-фахове видання]. 2015. № 2. С. 37–40.
10. Вищий адміністративний суд України. Узагальнення практики розгляду та вирішення адміністративними судами справ, пов'язаних із застосуванням положень Закону України «Про доступ до публічної інформації». URL: www.vaas.gov.ua/files/jurisprudence/yzagalnenna/...vaas/1394_12_13_12.doc

УДК 340.134:061.ІЄС

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ЯКОСТІ НАДАВАНИХ ПОСЛУГ

Клейменова С.М., к. ю. н., доцент
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті розглядаються питання, що стосуються визначення критеріїв оцінки якості послуг. Аналізуються критерії, які можуть бути властиві окремим видам послуг (правові, медичні, освітні), а також критерії, які можуть бути властиві всім послугам.

Ключові слова: послуги, критерії якості, правові послуги, медичні послуги, освітні послуги, сумлінне, належне надання послуг.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся определения критериев оценки качества услуг. Анализируются критерии, которые могут быть присущи отдельным видам услуг (правовые, медицинские, образовательные), а также критерии, которые могут быть присущи всем услугам.

Ключевые слова: услуги, критерии качества, правовые услуги, медицинские услуги, образовательные услуги, добросовестное, надлежащее предоставление услуг.

Kleimenova S.N. TO THE ISSUE OF DETERMINING THE QUALITY OF SERVICES PROVIDED

The article discusses issues related to the definition of criteria for assessing the quality of services. Criteria are analyzed that can be inherent in certain types of services (legal, medical, educational), as well as criteria that can be inherent in all services.

Key words: services, quality criteria, legal services, medical services, educational services, bona fide, proper provision of services.

Постановка проблеми. Необхідність дослідження питань, пов'язаних із визначенням критеріїв якості надаваних послуг, викликана тим, що саме відповідність надаваних послуг, характерних для них критеріїв якості, можуть свідчити про належне виконання даної групи зобов'язальних відносин. Конкретне визначення критеріїв оцінки якості послуг дозволить сторонам договірних відносин із надання послуг зрозуміти, які вимоги можуть висуватися послугоотримувачем до послугонадавача щодо сумлінного й належного виконання.

Ступінь розробленості проблеми. Теоретичні питання, пов'язані з визначенням критеріїв якості послуг, були предметом досліджень таких учених, як: Е. Берліна, О. Жмакової, Н. Козлової, Н. Полякової, Н. Фролової та інших.

Метою статті є визначення критеріїв якості послуг на прикладі окремих видів послуг, а також визначення загальних критеріїв, які можуть бути властиві всім послугам.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі споживання послуг населенням зростає з кожним роком. Оскільки також зростають і вимоги до надаваних послуг, то необхідно звернутися до дослідження питань щодо якості послуг.

Філософське значення якості визначається в такий спосіб: якість – це наявність істотних ознак, властивостей, особливостей, що відрізняють один предмет або явище від інших і надають йому визначеності. Якість предмета або явища зазвичай не зводиться до окремих його властивостей. Воно пов'язане із предметом загалом, охоплює його цілком і невіддільне від нього. Тому поняття якості пов'язується з буттям (сутністю) предмета. Предмет не може, залишаючися самим собою, втратити свою якість. Лінгвістичне значення слова «якість» таке: якість – це сукупність властивостей продукції, що обумовлюють її придат-

ність задовольняти певні потреби, відповідно до її призначення.

Як видно з наведених визначень, значення слова «якість» пов'язане з установленням ознак і властивостей предмета, які дозволять його відрізнити від інших предметів. Водночас ці ознаки, властивості мають характеризувати розглянутий предмет із погляду його «позитивної придатності» і максимального задоволення потреб членів суспільства. Послуги, будучи одним із найважливіших «предметів», споживаних населенням, також мають бути належної якості, що характерно як для всіх послуг, так і для кожного окремого їх виду.

У цивільному законодавстві України відсутнє легальне визначення якості надаваних послуг, що негативно позначається на можливості характеризувати послуги з позиції визначення їхньої якості.

Насамперед варто вказати на наявне в літературі розуміння якості послуг. 1988 р. В. Цейтамлем було дано одне з перших визначень якості послуг: «Якість послуги – це судження споживача про досконалість або перевагу послуги» [2, с. 84]. Н. Полякова, В. Поляків, Ю. Баранова вважають, що «якість послуги визначається як порівняння очікувань споживачів із реальними результатами діяльності виробника послуги» [6, с. 469]. Як видно з наведених підходів, визначення якості послуг пов'язується, насамперед, із суб'єктивним поглядом споживача на надану йому послугу.

Під час розгляду питань про якість послуг необхідно звернути увагу на особливості визначення критеріїв якості послуг. Безумовно, для окремих видів послуг характерними будуть особливі критерії. Саме за допомогою встановлення критеріїв якості послуг і їхнього дотримання можна визначити, чи належним чином виконані умови договору про надання послуг того або іншого виду. В юридичній літературі не раз зверталися до дослідження проблем, пов'язаних із визначенням критеріїв

якості послуг, ґрунтуючись на характеристиці окремих видів послуг. У даній роботі питання про якість послуг будуть розглянуті за моделлю – від часткового до загального. Інакше кажучи, проаналізуємо способи визначення якості окремих послуг, а потім спробуємо виділити загальні, характерні для всіх послуг, критерії їхньої якості.

Досить часто споживачі звертаються за наданням правових послуг. Безумовно, на перший погляд, основним показником якості даного виду послуг є винесення відповідного рішення суду на користь клієнта. Зокрема, у своїй роботі Н. Козлова зазначає, що належна якість правової послуги виражається в досягненні юристом вигідного для його клієнта процесуального результату, хоча «<...> надійних критеріїв, напевно, не існує. Головне, щоб сам клієнт не помилявся стосовно необхідного для нього результату послуг <...>» [5, с. 51]. Водночас автор не стверджує, що тільки наявність позитивного результату є критерієм якості правової послуги. Як правильно зазначено Н. Поляковою, В. Поляковим, Ю. Барановою, «гарантування виграшності справи – своєрідний обман клієнта. <...> Оцінити всі можливі фактори, що впливають на позитивний результат справи, неможливо, а тому й завірення клієнта в гарантованому успішному вирішенні його питання є порушенням етики юриста» [6, с. 471].

Необхідно звернути увагу на те, що послуги, надавані юристами, не обмежуються веденням справ різних категорій у суді. Юристами надаються послуги різних видів, як-от: консультації, складання документів, представлення інтересів у різних інстанціях тощо. Тому не можна зводити якість правових послуг лише до одержання вигідного для клієнта рішення суду. На дану обставину звертав увагу Е. Берлін, що вказував на диференційований набір критеріїв якості правових послуг, виходячи з їхнього розмаїття. Автор виділяє такі критерії якості правових послуг: «<...> відсутність у тексті юридичного висновку або іншого документа, складеного юристом, помилок і юридичних неточностей <...>; наявність у надаваній консультації клієнтові посилань на судову <...> практику; повна й докладна вказівка на всі реквізити в скарзі або іншому документі <...>» [1, с. 25]. С. Гаврилов виділяє такі критерії якості правових послуг: «правильність оформлення скарг і звернень, несуперечність і ясність договорів, актуальність консультацій» [3, с. 20].

Також в юридичній літературі виділяються критерії оцінки правових послуг як із позиції клієнта (послугоотримувача), так і з позиції юриста (послугодавача). Так, критеріями якості правових послуг, з погляду клієнта, є: гарантоване одержання будь-якого бажаного клієнтом результату; уміння зберігати конфіденційні відомості; співпереживання; дохідливість у наданні консультацій тощо. Критеріями якості правових послуг, за версією юриста, є: юридична кваліфікація; рівень маркетингової підготовки; доведення результатів аналізу питань і рекомендацій до відома клієнта.

Крім того, необхідно звернути увагу на можливі розбіжності в розумінні якості пра-

вових послуг із боку послугоотримувача й послугодавача. Н. Фролова цілком правильно висловлюється стосовно цього: «<...> Результатом надання юридичної послуги повинен бути не виграш справи сам по собі, а вихід зі спірної ситуації, у яку потрапив підприємець, з мінімальними втратами. І якість послуги адвоката саме й полягала в умінні оцінити всі обставини справи й надати послугу таким чином, щоб після «виграшу справи» клієнт не виявився в ще більш не вигідному становищі» [8, с. 74].

Всі перелічені критерії свідчать про особливості самої надаваної послуги. Якщо ж узагальнювати зазначені критерії, то їх можна позначити як критерії, що свідчать про належне виконання професійних обов'язків послугодавача.

Ще одними важливими послугами для населення є медичні послуги. Головним критерієм, що базується на основному принципі діяльності медичного працівника, є критерій «не нашкодь». Природно, не завжди лікареві вдається вилікувати пацієнта. Однак головним обов'язком лікаря є здійснення всіх необхідних дій, які спрямовані на поліпшення стану хворого. В юридичній літературі зазначається, що під час визначення якості медичної послуги варто виходити зі стандарту, що встановлює мінімальні вимоги до її обсягу й отримання.

Що стосується визначення якості медичних послуг, то можна також використовувати модель розподілу на критерії, на які орієнтуються пацієнти (послугоотримувачі) і лікарі (послугодавачі). Так, більшість пацієнтів думає, що критеріями якості медичних послуг є: цілковите вилікування (досягнення позитивного ефекту від послуги); інформування про стан здоров'я на момент початку лікування, під час здійснення лікування, на момент закінчення лікування; конфіденційність із боку лікаря; доброзичливе та співчутливе ставлення лікаря до пацієнта. Для лікаря основними критеріями оцінки якості медичних послуг є: правильне визначення захворювання пацієнта (установлення діагнозу); правильне призначення лікування пацієнта; належне визначення вказівок, яких повинен дотримуватися хворий після проходження курсу лікування; доведення до відома пацієнта наслідків, які можуть бути, якщо він не буде дотримуватися приписів лікаря.

В юридичній літературі не раз досліджувалися проблеми, що стосуються критеріїв оцінки якості медичних послуг. Наприклад, О. Жамкова виділяє такі критерії якості медичних послуг: «<...> кваліфікація виконавця, технічна оснащеність медичної організації; повнота процесу обстеження, діагностики й лікування; відповідність фактичного результату прогнозованому <...>» [4, с. 12].

Необхідно зазначити, що недотримання лікарем вимог щодо перебігу лікування (визначення діагнозу, правильне призначення лікування, інформування пацієнта про стан його здоров'я тощо) буде свідчити про несумлінне виконання прийнятих на себе зобов'язань і може призвести до компенсації заподіяної шкоди хворому. Як правильно визначається

в юридичній літературі, надання споживачеві медичних послуг неналежної якості спричиняє настання цивільно-правової відповідальності.

Ще один із видів послуг, що має велике значення, оскільки дозволяє послугоотримувачеві набутти професійних знань і навичок, – це освітні послуги. Ученими слушно звертається увага на те, що «<...> якість освітньої послуги визначається вимогами державних стандартів і інших обов'язкових вимог, умовами договору, вимогами та цілями, для яких освітні послуги використовуються, цілями, про які був сповіщений виконавець» [7, с. 13].

Розглядаючи питання про якість освітніх послуг за формулою «якість із позиції послугоотримувача й якість із позиції послугонадавача», можна висловити таке судження. Основними критеріями освітніх послуг, із погляду того, хто навчається (послугоотримувача), є: можливість застосування отриманих знань у своїй подальшій трудовій діяльності; доступність сприйняття одержуваних знань; достатня кількість годин, що дозволяє одержати повне уявлення про досліджуваний предмет; висока професійна підготовка навчального персоналу (викладачів); технічна оснащеність навчального закладу; забезпечення навчальною літературою.

Для навчальної сторони (послугонадавача) основними критеріями якості освітніх послуг є: можливість мати доступ до заходів щодо підвищення рівня кваліфікації; наявність у навчальному закладі сучасних технічних засобів, що дозволяють поліпшити сприйняття матеріалу, який викладається, тими, хто навчається; можливість проведення профільюючих конференцій, що також дозволить досягти тим, хто навчається, високого рівня освіченості, а тим, хто навчає, – розширити свій професійний кругозір.

Як видно з вищезазначеного, багато в чому підходить до визначення критеріїв освітніх послуг, як із боку тих, хто навчає, так і з боку тих, хто навчається, збігаються. Це пояснюється тим, що сторони бажають досягти загальної мети – ті, хто навчають, повинні надати весь комплекс знань, щоб згодом ті, хто навчаються, застосували їх на практиці, а ті, хто навчаються, у свою чергу, намагаються опанувати знання, які їм надаються в навчальному закладі, для майбутньої професійної діяльності.

Розглянувши окремі питання, що стосуються критеріїв якості таких видів послуг, як: правові, медичні, освітні, можна висловити думку про те, що всі дотримання критеріїв якості, не тільки перелічених, але й інших послуг, свідчить про сумлінне виконання прийнятих на себе обов'язків із надання послуг.

Під час дослідження питань про критерії якості послуг можна вказати на те, що послугоотримувач, оцінюючи якість наданої послуги, зазвичай керується суб'єктивною думкою. Для одного надана послуга буде відповідати пред'явленим послугоотримувачем вимогам. Для іншого ж надана послуга не буде відповідати тому, чого очікував послугоотриму-

вач. Так, отримана на консультації в адвоката інформація буде достатня для одного, а для іншого будуть потрібні додаткові дії з боку послугонадавача, наприклад, письмове викладення необхідних відомостей.

В юридичній літературі зверталася увага на таке: якщо визначення якості послуги базується на співвідношенні між очікуваннями споживача і його реальним сприйняттям, те це може призвести до деяких «оман». Якщо послугоотримувач не особливо вимогливий, але задоволений, навряд чи можна з упевненістю стверджувати про високу, належну якість послуги.

Однак, незважаючи на індивідуальний підхід кожного послугоотримувача до оцінки якості послуг, варто звернути увагу на об'єктивні критерії якості послуг. Насамперед такі критерії можна зв'язати із цілями тієї або іншої послуги. Так, якщо надається медична послуга з діагностування пацієнта, то метою є встановлення правильного діагнозу. У цьому разі критеріями якості будуть: правильне використання методів діагностики, надання даного виду медичної послуги фахівця в даній сфері медицини. У будь-якому разі основним критерієм якості надаваних послуг завжди буде високий професійний рівень послугонадавача. Відповідність якості послуги даному критерію буде показником сумлінного й належного надання послуги.

Висновки. На підставі викладеного можна зробити висновок про те, що раціональним було б закріплення на законодавчому рівні основних критеріїв оцінки якості послуг. Це необхідно, насамперед, для того, щоб сторони договірних відносин із надання послуг (послугонадавач і послугоотримувач) усвідомлювали, що варто розуміти під сумлінним і належним виконанням обов'язання з надання того або іншого виду послуг. Оскільки відповідність наданої послуги встановленим законодавцем критеріям її якості дозволить стверджувати про належне виконання дій із надання послуги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берлин Е. Законодательное регулирование качества правовых услуг. Право и экономика. 2002. № 5. С. 23–28.
2. Ватолкина Н. Систематизация подходов к определению категории «качество услуг». Известия Дальневосточного федерального университета. Экономика и управление. 2012. № 4. С. 82–93.
3. Гаврилов С. О качестве юридической помощи в адвокатуре. Юристъ – Правоведъ. 2007. № 6. С. 17–21.
4. Жмакова О. Правовое регулирование оказания медицинских услуг по законодательству Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2007. 27 с.
5. Козлова Н. Договор возмездного оказания правовых услуг. Законодательство. 2002. № 3. С. 40–45.
6. Полякова Н., Поляков В., Баранова Ю. Критерии качества юридических услуг, предоставляемых гражданам. Известия Байкальского государственного университета. 2017. Т. 27. № 4. С. 468–477.
7. Филющенко Л. Правовое регулирование качества образовательных услуг. Современные технологии управления. 2017. № 2. С. 25–35.
8. Фролова Н. Критерии качества услуг. Вестник университета им. О.Е. Кутафина (МГЮА). 2015. № 10. С. 72–79.

УДК 347.511

ПІДСТАВИ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН: ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ НАСЛІДКИ

Кодинець А.О., д. ю. н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена розгляду теоретичних засад цивільно-правової відповідальності за правопорушення у сфері інформаційних відносин, визначенню особливостей притягнення до цивільно-правової відповідальності, характеристик випадків звільнення від відповідальності в інформаційній сфері. У статті, з позиції юридичної доктрини, обґрунтовується концепція цивільно-правового регулювання інформаційних відносин, визначаються тенденції та перспективи правового регулювання інформаційних відносин у цивільному законодавстві.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, деликт, інформація, інформаційні відносини, підстави відповідальності, вина.

Статья посвящена рассмотрению теоретических оснований гражданско-правовой ответственности за правонарушения в сфере информационных отношений, определению особенностей привлечения к гражданско-правовой ответственности, характеристике случаев освобождения от ответственности в информационной сфере. В статье, с позиции юридической доктрины, обосновывается концепция гражданского правового регулирования информационных отношений, определяются тенденции и перспективы правового регулирования информационных отношений в гражданском законодательстве.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, деликт, информация, информационные отношения, основания ответственности, вина.

Kodynets A.O. GROUNDS OF CIVIL LIABILITY FOR OFFENSES IN THE FIELD OF INFORMATION RELATIONS: DOCTRINAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL CONSEQUENCES

The article deals with the theoretical aspects of civil liability for violations in the field of information relations, the definition of the features of grounds of civil liability and the characteristics of the cases of exemption from liability in the information sphere. In the article from the position of legal doctrine are examined the concept of civil law regulation of information relations, trends and prospects of legal regulation of information relations in civil law of Ukraine are determined.

Key words: civil liability, delict, information, information relations, grounds of responsibility, guilt.

Постановка проблеми. Питання підстав і порядку притягнення до відповідальності відіграють основоположну роль у правовій охороні будь-якого майнового чи немайнового блага, аналізі практичних аспектів реалізації суб'єктивних прав у межах конкретних цивільних правовідносин. Справедливо зазначити, що суб'єктивне цивільне право має реальне значення для його носія лише за наявності ефективної і злагодженої системи захисту, чіткого закріплення підстав, умов і порядку притягнення до відповідальності за скоєння правопорушень. Проте, незважаючи на важливість проблематики відповідальності для реалізації прав і свобод суб'єктів цивільного права, у правовій доктрині вже протягом тривалого часу є низка дискусійних питань, до яких належить також тематика цивільно-правової відповідальності за порушення прав особи в інформаційній сфері.

Ступінь розробленості проблеми. Цивільно-правова відповідальність, порядок і підстави притягнення до відповідальності були предметом наукового дослідження представників різних галузей юридичної науки, зокрема: С.С. Алексєєва, В.В. Вітрянської, О.С. Іоффе, Г.К. Матвєєва, О.О. Отраднової, Є.О. Харитоновой, О.І. Харитоновой й інших вчених. Науковим підґрунтям дослідження проблем регулювання сфери інформаційних

відносин стали численні публікації О.В. Кохановської, присвячені розробці теорії цивільно-правового регулювання інформаційних відносин.

Метою статті є дослідження теоретичних аспектів цивільно-правової відповідальності у сфері інформаційних відносин, визначення особливостей притягнення до цивільно-правової відповідальності, характеристика випадків звільнення від відповідальності в інформаційній сфері, формулювання висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення цивільного законодавства в зазначеній галузі.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, підставою для притягнення особи до цивільної відповідальності є склад правопорушення, який охоплює шкоду, протиправну поведінку, причинний зв'язок між протиправною поведінкою особи та завданою шкодою, а також вину правопорушника.

Питання про умови та підстави цивільної відповідальності, склад цивільного правопорушення вже протягом тривалого часу неоднозначно тлумачаться в доктрині цивільного права. Теорія складу цивільного правопорушення була розроблена Г.К. Матвєєвим. На його думку, єдиною підставою для цивільно-правової відповідальності є наявність правопорушення. Склад цивільного правопорушення є тим юридичним фактом, який

породжує правовідношення між правопорушником та потерпілим і створює певні вимоги потерпілого й обов'язки порушника з компенсації шкоди, завданої протиправним діянням [1, с. 5]. Цей підхід був сприйнятий О.С. Іоффе, С.С. Алексєєвим та іншими науковцями.

Окремі вчені пропонують виділяти в складі цивільного правопорушення підстави й умови відповідальності. Зокрема, В.О. Тархов зазначав, що підставою для відповідальності є протиправна поведінка заподіювача шкоди, а всі інші елементи складу цивільного правопорушення є умовами відповідальності [2, с. 33]. Подібного погляду дотримувалася Т.І. Ілларіонова [3, с. 6]. У свою чергу, на думку В.В. Вітрянського, єдиною та загальною підставою для цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивних цивільних прав – як майнових, так і особистих немайнових. Стосовно окремих видів порушених законодавець сформулював обов'язкові загальні вимоги, дотримання яких необхідне для застосування цивільно-правової відповідальності. Такі встановлені законом вимоги є умовами цивільно-правової відповідальності. До них належать: протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав, наявність збитків (шкоди), причинний зв'язок між порушенням суб'єктивних цивільних прав і збитками (шкодою), вина порушника [4, с. 569–570].

На думку О.О. Отраднової, «звернення до складу цивільного правопорушення як підстави для виникнення цивільно-правової відповідальності на сучасному рівні розвитку правової доктрини є недоцільним. Причиною цього є те, що поняття «склад» означає нерозривну сукупність елементів, складових частин єдиного цілого, і відсутність будь-якої з них знищує склад. Для виникнення деліктного зобов'язання наявність шкоди завжди є обов'язковою. Однак боржником у такому зобов'язанні може бути не тільки особа – безпосередній заподіювач, а й інша особа, яка в силу закону зобов'язана відшкодувати шкоду. Отже, говорити про склад цивільного правопорушення <...> є недоречним» [5, с. 104–105]. Автор слушно розмежовує поняття «підстава для цивільно-правової відповідальності», якою є завдана потерпілому шкода, та «умови цивільно-правової відповідальності», до яких належать протиправна поведінка, причинний зв'язок і вина.

У контексті дослідження особливостей цивільної відповідальності за шкоду, завдану порушенням інформаційних прав особи, необхідно більш детально розглянути категорію вини як умови цивільної відповідальності особи. Вина як психічне ставлення особи до своїх дій та їхніх наслідків має велике значення для оцінки протиправності дій особи. Зазначене є актуальним також з огляду на закріплення в цивільному законодавстві, яке регламентує інформаційні відносини, випадків притягнення до відповідальності особи незалежно від її вини, випадків відповідальності за наявності вини лише в певній формі та випадків звільнення від відповідальності за поширення інформації.

У науці цивільного права протягом тривалого часу домінуючою була концепція вини як психічного ставлення порушника до своїх протиправних дій та їхніх шкідливих наслідків у формі умислу або необережності, розроблена Г.К. Матвєєвим [1] і О.С. Іоффе [6] та підтримана іншими цивілістами. Зазначена концепція дістала назву «суб'єктивна концепція вини».

Водночас концепція вини як «психічного ставлення» не була позбавлена критичних зауважень. Цій концепції дорікали певним відривом від реалій правозастосування, яке під час встановлення фактичної наявності вини чи спростування її презумпції застосовує переважно об'єктивні критерії належної поведінки, а не психологічні категорії. Також неможливим вбачалося застосування категорії «психічне ставлення» для оцінки вини юридичної особи [4, с. 601].

Результатом критичного аналізу концепції вини стала поява в Цивільному кодексі (далі – ЦК) України [7] ст. 614, відповідно до якої особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Отже, виходячи з положення цієї статті, можна дати визначення вини як невжиття особою всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання.

Характеристика вини через психічне ставлення особи до своїх дій і їхніх наслідків дозволяє визначити її як умову цивільної відповідальності особи. Форма вини (умисел чи необережність) у цивільному праві здебільшого не має правового значення. Проте із цього правила є винятки. Наприклад, ч. 2 ст. 1190 ЦК України визначає відповідальність осіб, що спільно завдали шкоди, у частці відповідно до ступеня їхньої вини. Ч. 2 ст. 1193 ЦК України дозволяє зменшити розмір відшкодування, що підлягає стягненню на користь потерпілого, якщо його груба необережність сприяла виникненню або збільшенню шкоди. Водночас має враховуватися ступінь вини заподіювача шкоди.

У сфері інформаційного законодавства також встановлені такі винятки. Зокрема, згідно зі ст. 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» [8], у разі відшкодування, відповідно до ЦК України, журналістом і засобом масової інформації завданої ними моральної (немайнової) шкоди на них покладається солідарна відповідальність з урахуванням міри вини кожного.

Аналіз чинного законодавства, що регулює сферу інформаційних відносин, засвідчує фіксацію різних законодавчих підходів до оцінки вини як умови цивільної відповідальності особи.

По-перше, вина є загальною умовою притягнення до цивільної відповідальності особи. Зокрема, за ст. 1166 ЦК України майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Особа, яка

завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини.

По-друге, встановлена можливість компенсації майнової та немайнової (моральної) шкоди, завданої внаслідок порушення інформаційних прав особи незалежно від вини заподіювача (виняток із загального правила). Так, шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади або органу місцевого самоврядування під час здійснення нею своїх повноважень, відшкодовується державою або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи (ст. 1174 ЦК України). Тому, якщо шкода завдана у зв'язку з відмовою в доступі до певної інформації або у зв'язку з її вилученням на підставі рішення органу державної влади, місцевого самоврядування чи їх посадових або службових осіб, вона підлягає відшкодуванню незалежно від вини цих органів.

По-третє, наявність вини в певній формі є в окремих випадках умовою притягнення до цивільної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері інформаційних відносин. Зокрема, ч. 4 ст. 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» у разі розгляду судом спору щодо завданої моральної (немайнової) шкоди між журналістом або засобом масової інформації як відповідачем та політичною партією, виборчим блоком, посадовою особою (посадовими особами) як позивачем суд вправі призначити компенсацію моральної (немайнової) шкоди лише за наявності умислу журналіста чи службових осіб засобу масової інформації. Умислом журналіста та/або службової особи засобу масової інформації є таке їхнє/її ставлення до поширення інформації, коли журналіст та/або службова особа засобу масової інформації усвідомлювали недостовірність інформації та передбачали її суспільно небезпечні наслідки.

По-четверте, майнова та немайнова (моральна) шкода, завдана порушенням інформаційних прав (незалежно від наявності чи відсутності вини заподіювача), не підлягає відшкодуванню у випадках, встановлених законодавством. Так, відповідно до ст. 31 ч. 2 Закону «Про інформацію» [9], суб'єкти владних повноважень як позивачі у справах про захист честі, гідності та ділової репутації вправі вимагати в судовому порядку лише спростування недостовірної інформації про себе і не мають права вимагати компенсації моральної (немайнової) шкоди. Тобто законодавчо встановлена заборона компенсації моральної (немайнової) шкоди, завданої суб'єкту владних повноважень у зв'язку з поширенням недостовірної інформації.

Крім того, особа не може бути притягнута до відповідальності за висловлення оціночних суджень. Такими судженнями є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер

використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їхньої правдивості (ст. 30 Закону).

Згідно із Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [10], редакція, журналіст не несуть відповідальності за публікацію відомостей, які не відповідають дійсності, принижують честь і гідність громадян і організацій, якщо: ці відомості одержано від інформаційних агентств або від засновника (співзасновників); вони містяться у відповіді на запит на інформацію або у відповіді на звернення; вони є дослівним відтворенням публічних виступів або повідомлень суб'єктів владних повноважень, фізичних та юридичних осіб; вони є дослівним відтворенням матеріалів, опублікованих іншим друкованим засобом масової інформації з посиленням на нього.

Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» у ч. 6 ст. 17 встановлює, що журналіст та/або засіб масової інформації звільняються від відповідальності за поширення інформації, що не відповідає дійсності, якщо суд встановить, що журналіст діяв добросовісно та здійснював її перевірку.

Отже, особливістю законодавства про захист інформації є встановлення переліку випадків, за яких особа, що порушує інформаційні права, звільняється від відповідальності. Зазначимо, що встановлення таких винятків цілком відповідає європейським підходам і корелюється з наявною судовою практикою України. Зокрема, Пленум Верховного Суду України в постанові від 27 лютого 2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» [11] підкреслює, що межа допустимої критики щодо політичного діяча чи іншої публічної особи є значно ширшою, ніж щодо окремої пересічної особи. Публічні особи неминуче відкриваються для прискіпливого висвітлення їхніх слів та вчинків і повинні це усвідомлювати.

Висновки. Загальною тенденцією розвитку інформаційного законодавства сучасності є збільшення кількості випадків обмеження відповідальності за порушення інформаційних прав певної категорії осіб (насамперед, публічних осіб, посадових і службових осіб органів державної влади) або поширення суспільно необхідної інформації з порушенням режиму конфіденційності, або звільнення від відповідальності за поширення інформації, яка містить критику, оцінку висловлень, які не містять фактичних даних тощо (оціночні судження) чи недостовірної інформації, поданої журналістом, який діяв добросовісно і здійснив її перевірку.

За цих умов вважаємо, що підхід, зафіксований у ст. 277 ЦК України про спростування недостовірної інформації незалежно від вини особи, не лише не відповідає положенням спеціального законодавства (законів України «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»,

«Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів»), які встановлюють значну кількість випадків звільнення від відповідальності за поширення неправдивої (недостовірної) інформації, але і перешкоджає, обмежує процеси вільного інформаційного обміну, обігу та комунікації як необхідної передумови розвитку інформаційного суспільства в Україні.

ЦК України лише в окремих випадках встановлює відповідальність особи незалежно від її вини. Ідеться про відповідальність власників джерел підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України), відповідальність органів державної влади, місцевого самоврядування за дії їх службових і посадових осіб (ст. ст. 1173, 1174 ЦК України), відповідальність внаслідок незаконного засудження особи (ч. 2 ст. 1167) тощо. Не можуть бути прирівняні особливі умови притягнення до цивільно-правової відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки (або умови відповідальності внаслідок незаконного засудження особи) та умови відповідальності особи, яка поширила недостовірну інформацію. У кінцевому підсумку наслідки і ступінь небезпечності від вчинення таких дій є набагато нижчими, ніж ті діяння, щодо яких ЦК України передбачає відповідальність без вини. Отже, положення ст. 277 ЦК України про спростування недостовірної інформації незалежно від вини особи пропонується визначити так: особа, яка поширила недостовірну інформацію, звільняється від відповідальності за вислов-

лення оціночних суджень, а також якщо буде доведено, що вона діяла добросовісно та здійснила перевірку отриманої інформації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. М.: Юридическая литература, 1970. 311 с.
2. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973. 456 с.
3. Илларионова Т.И. Система гражданско-правовых охранительных мер. Томск: Изд. Томского ун-та, 1982. 168 с.
4. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М.: Статут, 1997. 848 с.
5. Отраднова О.О. Проблемы вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. К.: Юрінком-Інтер, 2014. 328 с.
6. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Избранные труды: в 4 томах. Том 1. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2004. 610 с.
7. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № № 40–44. Ст. 356.
8. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23 вересня 1997 р. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 50. Ст. 302.
9. Про інформацію: Закон України № 2938–VI від 13 січня 2011 р. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 313.
10. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 листопада 1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 1. Ст. 1.
11. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27 лютого 2009 р. Вісник Верховного суду України. 2009. № 3. С. 7.

УДК 347.635

ІНСТИТУТ СУДОВОГО ДОРУЧЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

Мамчур Л.О., аспірант кафедри цивільного процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Представлено всебічний правовий аналіз інституту «судове доручення» в широкому й вузькому сенсі, розкрито його межі та структуру на основі порівняльного дослідження норм чинних процесуальних кодексів України, співвідношення поняття «судове доручення» з іншими конкуруючими процесуальними інститутами. Вказано на необхідність уніфікації термінологічного використання поняття «судове доручення» в процесуальному законодавстві України та впровадження його нових форм, зокрема преюдиційного запиту.

Ключові слова: цивільний процес, судове доручення, міжнародна правова допомога, судовий запит.

Представлен всесторонній правовий аналіз інституту «судебное поручение» в широком и узком смысле, раскрыты его границы и структура на основе сравнительного исследования норм действующих процессуальных кодексов Украины, соотношение понятия «судебное поручение» с другими конкурирующими процессуальными институтами. Указано на необходимость унификации терминологического использования понятия «судебное поручение» в процессуальном законодательстве Украины и внедрение его новых форм, в частности преюдициального запроса.

Ключевые слова: гражданский процесс, судебное поручение, международная правовая помощь, судебный запрос.

Mamchur L.O. INSTITUTE OF ROGATORY LETTER IN THE CIVIL PROCESS OF UKRAINE:
CONCEPT AND CONTENT

The comprehensive legal analysis of the institute of “rogatory letter” is presented in a broad and narrow sense, its limits and structure are revealed on the basis of a comparative study of the norms of the existing procedural codes of Ukraine, the relation between the concept of “rogatory letter” and other competing procedural institutions. The necessity of unification of the terminological use of the concept of “rogatory letter” in the procedural legislation of Ukraine and introduction of its new forms, in particular, the pre-trial request, is indicated.

Key words: civil process, rogatory letter, international legal aid, judicial inquiry.

Постановка проблеми. На сьогодні Україною в межах міждержавного співробітництва укладено велику кількість договорів про правову допомогу, що має позитивне значення та сприяє активізації дієвого діалогу у сфері юстиції, захисту прав осіб, зокрема й у цивільному процесі, і виконанню основних завдань цивільного судочинства. Цей факт узгоджується також із положеннями Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [1] щодо активізації судового співробітництва в цивільних справах.

Іноді під час розгляду цивільної справи виникає необхідність дослідження доказів або вчинення окремих процесуальних дій на території, на якій не поширюються повноваження суду, що розглядає справу. Іноді такий суд може перебувати взагалі в іншій національній юрисдикції. Саме за таких умов активно діє інститут судових доручень.

З огляду на зазначене актуальним у доктрині цивільного процесуального права сьогодні є дослідження поняття судового доручення в цивільному судочинстві з урахуванням обсягу досліджуваної правової категорії, її внутрішньої структури та змістового навантаження, яке має ґрунтуватись на зіставленні досліджуваного процесуального інституту з конкуруючими процесуальними інститутами, на порівнянні його правового регулювання в процесуальних кодексах України, а також на визначенні учасників правовідносин, що виникають у процесі направлення й виконан-

ня судового доручення, і на визначенні можливого змісту пропонує в межах судового доручення вимог.

Стан дослідження. Проблемам удосконалення цивільного судочинства загалом у нашій країні, а також модернізації окремих процесуальних інститутів цивільного судочинства присвячено значну кількість досліджень вітчизняних фахівців, таких як Н.В. Волкова, Н.Ю. Голубєва, С.С. Бичкова, В.В. Комаров, С.В. Ківалов, О.В. Київець, Т.М. Кілічава, М.Г. Митракова, Ю.Д. Притика, В.І. Тертишніков, С.Я. Фурса, М.И. Штефан та інші.

Серед цієї кількості доктринальних досліджень у сфері цивільного процесу окреме місце посідають наукові розвідки щодо особливостей функціонування інституту судових доручень, проведені такими авторами, як І.В. Гетьман-Павлова, О.С. Рибак, Д.В. Садчиков, Г.А. Цірат та інші.

Метою статті є правовий аналіз поняття «судове доручення» в широкому й вузькому сенсі, його меж та структури.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до традиційного розуміння, заснованого на нормах процесуальних кодексів України, судове доручення варто визначати як звернення одного суду до іншого суду за необхідності отримання доказів, які перебувають на території іншого регіону, що є обов'язковою до виконання вимогою вчинення певних процесуальних дій. Крім того, аналіз законодавчих норм дає підстави стверджувати, що

судове доручення є тим засобом, за допомогою якого держави можуть надавати правову допомогу одна одній, а також це спосіб (за сіб), за допомогою якого здійснюється міжнародне співробітництво судових та інших юрисдикційних органів різних держав [2, с. 88]. У разі, якщо в процесі розгляду справи адміністративної, кримінальної, цивільної чи господарської юрисдикції суду необхідно вручити документи, отримати докази, провести окремі процесуальні дії на території іншої держави, відповідний суд може звернутись із судовим дорученням до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави в порядку, встановленому відповідним процесуальним законодавством України або міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України. Це положення та поняття судового доручення закріплене сьогодні в усіх процесуальних кодексах України.

Лаконічність запропонованих законодавцем формулювань не дає змогу повною мірою осягнути всі ознаки, сутність і зміст судового доручення. І якщо така нормативна вказівка, як його походження від імені суду, не потребує додаткових роз'яснень, то відсутність чітких характеристик щодо інших ознак судового доручення (адресність судового доручення відповідному суду, вимога вчинення певних процесуальних дій як зміст судового доручення, отримання доказів та іншої процесуально значущої інформації як мета судового доручення, строк виконання судового доручення) перешкоджає його коректному застосуванню та розумінню.

З огляду на законодавчі норми є всі підстави стверджувати, що правове регулювання інституту судових доручень у цивільному судочинстві України, як і в інших національних юрисдикціях, досить умовно допускає існування так званих «внутрішньодержавних» судових доручень і судових доручень «з іноземним елементом».

«Внутрішньодержавними» судовими дорученнями, відповідно до норм ст. ст. 87, 88 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), ст. 333 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), ст. ст. 83, 84 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), ст. ст. 84, 85 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), є судові доручення, що направляються українськими судами українським судам на території України в межах української судової системи.

Судовими дорученнями «з іноземним елементом» можна назвати доручення щодо вручення документів, отримання доказів, проведення окремих процесуальних дій на території іншої держави або виконання судових доручень іноземних судів, що відображають порядок двостороннього звернення українських судів до іноземних судів чи до компетентних органів іноземних держав, закріплений як на рівні процесуальних кодексів України (ст. ст. 415–419 ЦПК України, ст. ст. 367–371 ГПК України, Розділ IX КПК України та ст. 85 КАС України), так і на міжнародному рів-

ні – у міжнародних договорах та в угодах про правову допомогу, що надається державами одна одній, у тому числі в цивільних справах.

Співвідношення цих категорій і їх смисловий зміст не є очевидними та вимагають наукового осмислення й зіставлення.

У юридичному словнику «Правознавство: словник термінів» судове доручення визначене як спосіб сприяння суду в збиранні доказів [3, с. 545]. Варто погодитись із зауваженням О.С. Рибачка, що з огляду на запропоноване визначення незрозумілим у повному обсязі є зміст поняття «судове доручення», проте все-таки за своєю природою воно справді визначає спосіб збирання доказів та здійснення певних процесуальних дій [2, с. 89].

Деякі науковці розглядають судове доручення як правовий акт правореалізаційного характеру. На думку Д.В. Садчикова, вимога, яка міститься в дорученні, найчастіше є індивідуальним розпорядженням та постає елементом індивідуального правового регулювання. Водночас, на нашу думку, варто звернути увагу на те, що донині в деяких нормативних актах трапляється термін «доручення» в розумінні представництва перед третіми особами (зокрема, у ГПК України та в Законі України «Про нотаріат») [4, с. 95]. Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova та А.І. Дрішлюк наголошують на тому, що з огляду на загальні положення теорії представництва більш виправданим у цивільному законодавстві є вживання терміна «доручення» для позначення внутрішньої сторони представництва (підстави виникнення представництва), а термін «довіреність» варто використовувати для позначення документа, який посвідчує повноваження, що виникають на підставі доручення або іншого юридичного факту, передбаченого законом [5, с. 156]. Однак С.Я. Фурса та Є.І. Фурса, порівнюючи поняття «довіреність» і «доручення», своєю чергою зауважують, що довіреною має бути особа, якій довіряють представництво інтересів довірителя перед третіми особами, а це обґрунтовує неможливість розглядати доручення через представництво [6, с. 8, 67; 7, с. 311]. Водночас у діловому українському мовленні переважно вживається термін «доручення», що позначає письмове уповноваження когось на виконання певних юридичних дій або документ, за яким приватна чи посадова особа, організація передає права (повноваження) іншій особі чи організації здійснювати від її імені зафіксовані в дорученні дії. У текстах інших нормативно-правових актів поняття «доручення» часто вживається поза контекстом відносин представництва та розуміється як повноваження, уповноваження, завдання [8, с. 54].

Таким чином, обґрунтованим буде твердження про те, що судове доручення (внутрішньодержавне та судове доручення з «іноземним елементом») у загальному значенні є правовим документом, яким судом уповноважуються певні суб'єкти на здійснення індивідуального розпорядження, що становить складовий елемент індивідуального правового регулювання.

Водночас варто зазначити, що судове доручення є традиційним механізмом міжнарод-

ного співробітництва, інструментом надання правової допомоги. На думку Г.А. Цірат, надання правової допомоги, особливо у формі виконання судових доручень, є формою взаємодії органів публічної влади різних держав, і це можливо лише за згодою або угодою між відповідними державами [9, с. 22]. Міжнародно-правова допомога є складовою частиною міжнародного цивільного процесу та здійснюється, зокрема, у формі вручення за кордоном судових і позасудових документів, отримання доказів та здійснення інших процесуальних дій. Крім того, суди України виконують доручення іноземних судів про надання правової допомоги щодо вручення викликів до суду чи інших документів, допиту сторін або свідків, проведення експертизи чи огляду на місці, вчинення інших процесуальних дій, переданих їм у порядку, встановленому міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України, а якщо міжнародний договір не укладено – дипломатичними каналами (ч. 1 ст. 500 ЦПК України). Виконання судових доручень є наданням (реалізацією) міжнародної правової допомоги. Варто погодитися з О.С. Рибак, що доцільним є розгляд як окремого виду правової допомоги не самого судового доручення «з іноземним елементом», а судової допомоги.

Суб'єктом, який розпоряджається про виконання певних дій у разі направлення як внутрішньодержавного, так і судового доручення «з іноземним елементом», є суд.

Відповідно до норм чинного ЦПК України внутрішньодержавне судове доручення поширюється лише на збирання доказів, тоді як судове доручення «з іноземним елементом» використовується для вручення документів, отримання доказів, проведення окремих процесуальних дій на території іншої держави, а також виконання доручення іноземних судів про надання правової допомоги.

У процесі діяльності зі здійснення правосуддя у сфері цивільного судочинства в суду виникає потреба в процесуальній, інформаційній та інших видах підтримки й сприяння. Брак інформації змушує суди звертатись безпосередньо до органів, організацій та осіб, які володіють такою інформацією, з вимогою про її надання. Така інформація не обмежується доказами або іншими даними фактичного характеру про осіб та обставини справи, що розглядається. У суду може виникнути потреба в експертній оцінці, у формулюванні рекомендацій щодо тлумачення й застосування норм матеріального й процесуального права та роз'яснень змісту норм іноземного права, в усуненні сумнівів у відповідності застосовуваного для аналізованих правовідносин закону Конституції України тощо. Маючи загальну процесуальну мету в широкому сенсі «інформаційного» забезпечення діяльності суду зі здійснення правосуддя, наведені вище «потреби» суду на сьогодні обслуговуються різними процесуальними засобами. До таких засобів належать і судові доручення, і різні види судових запитів, кожен із яких являє собою обов'язкову до виконання вимогу суду про вчинення певних дій, про-

те має індивідуальний, часом досить обмежений ступінь правової регламентації. У такому контексті розкриття поняття «судове доручення» вимагає його зіставлення з правовою конструкцією судового запиту, заснованого як на аналізі окремих видів судових запитів, так і на загальнотеоретичному дослідженні розглянутих інститутів.

Відмінності в правовій природі судового запиту та судового доручення, що проводяться на підставі віднесення судового запиту до категорії вимог, а судового доручення – до категорії доручень, виглядають необґрунтованими через те, що доручення за своїм змістом є вимогою, а отже, немає ні правових, ні філологічних підстав для такого поділу.

Аналіз окремих видів судових запитів та ознак, що характеризують сутність судового доручення й судового запиту, дає змогу об'єднати досліджувані правові інструменти в єдину категорію «юридичне доручення»; останнє в найзагальнішому вигляді визначає Є.В. Слукіна: «Індивідуально спрямована, заснована на довірі та розміщена в правовому акті вимога уповноваженої особи, обов'язкова для адресата, про вчинення або невчинення в певний термін будь-яких дій, недотримання якої тягне настання юридичної відповідальності» [10, с. 40–42].

Основною властивістю юридичного доручення є те, що його зміст становить вимога, а не бажання вчинення певних дій. Справді, змістом і судового запиту, і судового доручення є вимога вчинення певних дій (як процесуальних, так і інших) уповноваженим суб'єктом до суб'єкта, який зобов'язаний виконати зустрічні дії.

Протиставлення категорій «судове доручення» та «витребування доказів», основним інструментом якого є судовий запит, не може змінити той факт, що процесуальна мета судового доручення й судового запиту однакова та полягає в отриманні інформації, відомостей, доказів. Походження судового запиту від імені суду не залишає жодних сумнівів у єдності правової природи судового запиту й судового доручення.

Розгляд окремих видів запитів, які використовуються судами в процесі здійснення правосуддя за допомогою цивільного судочинства, зіставлення їх основних ознак з ознаками судового доручення, а також спроба абстрагуватись від конкретних норм процесуальних кодексів і застосувати більш широкий дослідницький підхід дають змогу стверджувати, що і судове доручення, і судовий запит являють собою не що інше, як спрямовану судом обов'язкову до виконання вимогу вчинення певних дій.

Судове доручення, що розглядається в новому, більш широкому, ніж традиційне, розумінні, має становити загальне, родове поняття, на базі якого можуть бути об'єднані такі процесуальні засоби отримання даних, як запити, судові звернення інших видів, необхідні для здійснення правосуддя, зміст яких можуть становити певні вимоги незалежно від найменування документа, у якому вони містяться (вимога щодо сприяння в установленні змісту

норм іноземного права, вимога щодо здійснення певних організаційно-процесуальних дій тощо). Варто звернути увагу на велику актуальність запровадження в національну систему цивільного судочинства інституту преюдиційного запиту, що має розширити процесуальні повноваження Верховного Суду України, а також створити превентивний механізм усунення розходжень у судовій практиці, сприяти зменшенню кількості суддівських помилок і, зрештою, зменшенню кількості оскаржень судових рішень [10].

Можливість застосування такого широкого тлумачення судового доручення вважаємо обґрунтованою також з огляду на те, що практичної необхідності в існуванні декількох правових інструментів, що обслуговують одну й ту ж сферу судової діяльності, немає.

Водночас необхідно звернути увагу на те, що згідно з нормами КПК України як родове поняття законодавець визначив все-таки запит, а доручення – лише як форму подання запиту (ч. 1 ст. 552 КПК України). З огляду на те, що сьогодні з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [12] здійснено спробу уніфікації багатьох судових процедур та інститутів у судах усіх юрисдикцій, доцільно уніфікувати також співвідношення понять «запит» і «доручення» з КПК України.

Висновки. Таким чином, широкий підхід до розуміння поняття «судове доручення», забезпечений розробленням єдиних правил і принципів його використання, не лише дасть змогу підвищити ефективність існуючих судових доручень, запитів і звернень, а й стане правовою основою для нових видів судових доручень та запитів, поява яких є закономірною, неминучою й зумовлена поступальним розвитком суспільних відносин, а отже, розвитком цивільного процесуального законодавства України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
2. Рибак О.С. Правова природа судового доручення у цивільному процесі. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2013. Вип. 6-1(2). С. 88–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1%282%29_24.
3. Правознавство: словник термінів: навч. посібник / за ред. В.Г. Гончаренка. К.: Юристконсульт, КНТ, 2007. 636 с.
4. Балабан Д.В., Заборовський В.В. Співвідношення довіреності і договору доручення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Вип. 43. Т. 1. С. 93–96.
5. Харитонов Є.О., Харитонова О.І., Дрішлюк А.І. Добровільне представництво у цивільному праві України: навч. посібник. К.: Істина, 2007. 176 с.
6. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Нотаріат в Україні. Загальна частина: навч. посібник для студ. юрид. вузів та фак-тів. К.: Вентурі, 1999. 207 с.
7. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Нотаріат в Україні. Теорія і практика: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. К.: А.С.К., 2001. 976 с.
8. Серая А.К. Поняття і правова природа довіреності. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 12. С. 53–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_12_10.
9. Цірат Г.А. Особливості міжнародно-правового регулювання надання правової допомоги у отриманні за кордоном доказів у цивільних та комерційних справах. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». К., 2011. Вип. 87. С. 22–24.
10. Слукина Е.В. Юридическое поручение: проблемы определения понятия. Российский судья. 2006. № 7. С. 40–42.
11. Попов О.І. Преюдиційний запит як інструмент забезпечення єдності судової практики: сутність і механізми впровадження у цивільне судочинство. Проблеми законності. 2017. Вип. 136. С. 72–81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_136_10.
12. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436.

УДК 35.001.73

ПРАВОВА ОСВІТА СТУДЕНТІВ ЯК ЗАПОРУКА РЕАЛІЗАЦІЇ ЇХНІХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Орлова В.О., к. ю. н., старший викладач
кафедри соціології, філософії і права
Одеська національна академія харчових технологій

Ангелов Г.В., к. і. н., професор
кафедри соціології, філософії і права
Одеська національна академія харчових технологій

У статті проведено аналіз сутності правової освіти, її взаємозв'язку з соціалізацією студентів. На основі вивчення сучасних публікацій з обраної теми та із застосуванням методології системного мислення проаналізовано сенс правової освіти у вищій школі. Обґрунтовано, що вища освіта є каталізатором соціального розвитку особистості, запорукою успішної реалізації прав молоді в сучасному суспільстві. Велику увагу приділено реальному педагогічному досвіду викладачів кафедри соціології, філософії і права Одеської національної академії харчових технологій. Подано низку практично орієнтованих рекомендацій, спрямованих на інтенсифікацію процесу соціалізації молоді. Доведено, що пріоритетну роль у громадянській освіті повинні відігравати активні й інтерактивні методи, що стимулюють творчість, ініціативу, самостійне та критичне мислення. Для цього необхідно застосовувати найрізноманітніші форми роботи: традиційні зустрічі з працівниками правоохоронних органів, з викладачами правових дисциплін, екскурсій й експедицій, які мають правовиховне спрямування, диспути, дебати, заходи змагального характеру.

Ключові слова: *правова освіта, права й обов'язки, сучасне студентство.*

В статье проведен анализ сущности правового образования, его взаимосвязи с социализацией студентов. На основе изучения современных публикаций по выбранной теме и с применением методологии системного мышления проанализирован смысл правового образования в высшей школе. Обосновано, что оно является катализатором социального развития личности, залогом успешной реализации прав молодежи в современном обществе. Большое внимание уделено реальному педагогическому опыту преподавателей кафедры социологии, философии и права Одесской национальной академии пищевых технологий. Представлен ряд практически ориентированных рекомендаций, направленных на интенсификацию процесса социализации молодежи. Доказано, что приоритетную роль в гражданском образовании должны играть активные и интерактивные методы, стимулирующие творчество, инициативу, самостоятельное и критическое мышление. Для этого необходимо применять самые разнообразные формы и методы работы: традиционные встречи с работниками правоохранительных органов, с преподавателями правовых дисциплин, экскурсий и экспедиции, имеющие правовоспитательное направление, диспуты, дебаты, мероприятия соревновательного характера.

Ключевые слова: *правовое образование, права и обязанности, современное студенчество.*

Orlova V.O., Angelov G.V. THE LEGAL STUDENT'S EDUCATION AS A TOOL OF THE REALIZATION OF THEIRS RIGHTS AND DUTIES IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION

The development of civil society in Ukraine in recent years and the important role that modern youth plays in it give rise to serious, serious interest in opportunities for students to engage in an active social position and interest in legal science. This article is devoted to the role of legal education in the process of implementing the rights and responsibilities of Ukrainian student youth. On the basis of the research of scientific, including foreign literature, the author of the article reasonably proves that the legal education on the wrong faculty plays an extremely important role. It allows students to substantially update their knowledge of their own rights and responsibilities. The experience of legal education, carried out by the staff of the Department of Sociology, Philosophy and Law of the Odessa National Academy of Food Technologies, is researched. It is determined that the most effective methods of legal education are interactive methods: competitions, games, disputes. However, some traditional ways of transferring students to important skills, such as meetings with law enforcement officers, excursions and expeditions that are legally oriented, remain important. In the course of legal education students gain valuable experience in realizing rights and responsibilities, polishing the skills of independent work with scientific literature. The author has determined that legal education is effective only if the legal space in the group and the institution is established on the basis of mutual trust. According to the author of the article, it is the interactive participation of young people in various legal events that enables teachers to analyze the feedback, adjust the methodological focus. It is substantiated that the serious potential of disclosure of the legal competence of students of non-legal faculties can be realized by solving three main tasks: providing young people with the necessary theoretical and legal training, updating their knowledge during interactive activities, and consolidating their knowledge in the professional activities of future specialists. Legal education can be presented on the basis of a systematic approach as a catalyst in the process of activating young people, realizing students' rights and responsibilities.

Key words: *legal education, rights and obligations, modern student community, socialization.*

Постановка проблеми. Правова культура є однією з найактуальніших проблем сучасності, оскільки без неї не можна реалізувати весь спектр обов'язків і прав громадянина, закладений у Конституцію України, а також формувати саме громадянське суспільство і правову державу. Відомо, що правова освіта є важливим комплексним компонентом механізму правової соціалізації особистості – процесу засвоєння, прийняття та реалізації суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів і емоцій людей, правових оцінок, норм і моделей поведінки. З найдавніших часів знання права було важливою потребою. Юристи Стародавнього Риму вивели принцип, актуальний і в наш час, відповідно до якого незнання закону не є виправданням. Особистість, яка має навички, вироблені під час системної правової освіти, отримує можливість активно і продуктивно реалізовувати свої громадянські права в соціумі. Чималу роль відіграють правові норми й під час процесу соціалізації та ресоціалізації.

З огляду на вищевикладене, можна висунути твердження, що роль правової освіти в конституційному процесі є досить актуальною проблемою в тому числі й для України, оскільки останнім часом у Верховній Раді та загалом у суспільстві постійно постає питання зміни окремих конституційних норм, а деякі експерти заявляють про необхідність її повного переформатування. Постійно ведуться публічні дискусії за участю представників владних органів щодо необхідності внесення змін до Конституції України. Звісно, актуалізується ідея, що суспільство має в той чи інший спосіб отримати певні знання, розуміння необхідної юридичної термінології, уявлення про етапи та мету конституційного процесу.

Актуальність дослідження зумовлена передусім станом правосвідомості і правової культури молоді в сучасній Україні. Проаналізувавши наявні наукові публікації із цієї проблематики, можемо констатувати відсутність єдності в розумінні специфіки правової культури і правової освіти, недостатню теоретичну й методологічну розробленість цих понять. У процесі соціалізації навички щодо відстоювання прав молоді та пошук можливостей реалізації прав студентів поступово актуалізується. Цей процес є загальносвітовою тенденцією, на яку звертає увагу багато дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Деякі проблеми правової освіти висвітлені в працях І.П. Коваленко, Н.О. Ткачова, Н.І. Матвіїшина, М.І. Городиського, О.І. Дмитрієвої, Н.М. Ляпунової, А.І. Долгової та інших. Серед концептуальних робіт варто відмітити статтю І.А. Осадчої, в якій досліджено роль правової освіти в конституційному процесі [1].

На Заході філософи, осмислюючи феномени багатопартійності й політичного плюралізму, характерні для політичних систем тогочасних капіталістичних країн, дійшли висновку, що монополії на владу в суспільстві не існує, вона розподіляється серед багатьох суб'єктів. Варто додати, що ці суб'єкти діють не у «вакуумі», а в соціокультурному просторі. Є.В. Бистрицький описує його так: «Будь-

яка значима людська дія та її опредмечений результат у кінцевому підсумку можуть розглядатись як знаково-символічне вираження світогляду суб'єкта, тобто як своєрідний вид тексту» [2, с. 332–333]. Цей текст можна назвати «соціокультурним», так як він поєднує в собі соціальні й культурні елементи (моделі поведінки, соціальні програми, цінності, норми тощо).

Високий рівень поваги до права та закону, що є нормою для більшості демократичних країн світу, є серйозним і невід'ємним досягненням людської цивілізації ХХ–ХХІ ст. Розвинута правова культура дає можливість державним органам і громадянському суспільству будувати безпечне соціальне середовище, підтримувати високі стандарти життя, економічний добробут і стабільну політичну систему. Глобалізація як процес, що охопив увесь світ, диктує свої умови щодо правової освіти населення. Країни, що успішно просуваються на цьому шляху, отримують інвестиції, міжнародне визнання, сприятливий туристичний клімат тощо.

Відомий західний філософ і політолог Г. Ласуел розробив модель політичних відносин «як ринку влади» («ринкову модель»). Він звернув увагу, що, починаючи з рівня індивідуальних взаємовідносин, суб'єкти влади вступають у різноманітні угоди, «торгуються» й у результаті формуються норми, що закріплюються в документах, реалізуються в стійких соціальних структурах. Учений був свідомий того, що суб'єкти соціального управління не є абсолютно вільними у своїх діях. На його думку, вони повинні підкорюватися певним правилам політичної активності, які виходять із сутності самої політичної гри, враховуючи дію механізмів суспільства, що відповідають за саморегуляцію, підтримання природного порядку речей [2, с. 104–106]. Роботи Г. Ласуела досить сильно вплинули на осмислення політичних процесів та управління суспільством у Західній Європі та США і сприяли розповсюдженню думки, що в політичному управлінні суспільством велику роль відіграють міжособистісні взаємодії. Розглядаючи державотворчі процеси, ми й справді маємо справу не з «державами» й «урядами», а з конкретними діями людей. Дії, які більшість спостерігачів схильні приписувати самій державі, є нічим іншим, як діями його уряду або, конкретніше, діями деякої кількості правителів. Позиція, яку висловлює певна організація, фактично теж являє собою стійкий результат індивідуальних дій усередині неї. Для Г. Ласуела держава – це просторово-часова багатоманітність подібних суб'єктивних подій. Суб'єктивна подія, яка, на думку вченого, є єдиною ознакою держави, – це визнання того, що людина належить спільності із системою вищих очікувань і вимог. Це не обов'язково передбачає згоду з таким станом речей, для існування держави достатньо, щоб порядки, встановлені нею, брались до уваги. Держава існує в часі, вона припиняє своє існування тоді, коли громадяни фізично зникли або достатня їх кількість змінила свою думку, втративши відчуття суб'єктивних подій, пов'язаних зі своєю державою [2–10];

11, с. 240]. Держава і право в сучасному світі перебувають у складній і неоднозначній взаємодії з загальнолюдською культурою. Більшість дослідників розуміють під культурою сукупність духовних і матеріальних надбань людства, тобто все те, що створено людиною, має основу в її ініціативній діяльності, є результатом активного творчого процесу. Прогрес у розвитку людської культури визначається духовними й матеріальними досягненнями людей, їхніми успіхами в поліпшенні свого життя, в удосконаленні форм свого існування.

Постановка завдання. Мета статті – визначити роль, яку відіграє правова освіта в процесах соціалізації й реалізації прав та обов'язків молоді у вищій школі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з найбільш продуктивних дослідницьких методологій у наш час є системний підхід, особливо у варіанті, розробленому А.І. Уйомовим – відомим одеським філософом (1928–2012). Вона ґрунтується на уявленні складних явищ у вигляді системи, що складається з певних компонентів – субстрату. Система має певну якість, яка відповідає за впорядкованість субстрату – якість. Остання виражається відповідними взаємовідношеннями між окремими системними елементами. Спробуємо, ґрунтуючись на системній методології А.І. Уйомова, вирішити завдання, поставлене на початку статті.

Спіраючись на науковий доробок Г. Ласуєла, можна констатувати, що чим більш освіченою з юридичного погляду є молодь, тим більше в молодих людей шансів вплинути на політичні процеси в суспільстві на свою користь. Одночасно молоді необхідно прищеплювати прагнення домагатися поваги до закону, долати правовий нігілізм, який заважає правовому розвитку нашої держави. Суспільство, правова практика визначають позитивну або негативну спрямованість правової соціалізації та правової освіти. Особистість активно й вибірково сприймає зовнішній вплив, пропускаючи його крізь призму внутрішніх помислів, переконань, які склалися раніше. Молодь, відповідно до вищеописаної системної методології, можна розглядати як суспільну підсистему, котра має іманентну якість – можливість до швидкого набуття професійних і соціально значимих знань. Правова освіта здатна направити цей процес у позитивне русло, значно інтенсифікувавши процес соціалізації.

У Національній програмі правової освіти населення сказано, що становлення України як демократичної, правової, соціально орієнтованої держави, формування засад громадянського суспільства зумовлюють необхідність значного підвищення рівня правової культури населення. Потребують вирішення на державному рівні питання подальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в одержанні знань про права й обов'язки. Це може бути забезпечено насамперед шляхом удосконалення правової освіти населення. Національна програма правової освіти населення передбачає подальше створення

необхідних умов для набуття широкими верствами населення, особливо молоддю, правових знань і навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Метою Програми є підвищення загального рівня правової культури й удосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування в них поваги до правової культури загалом [3]. Отже, правова освіта є каталізатором системного процесу набуття актуалізованих знань, інструментом соціального впливу на особистість.

Сучасний стан українського суспільства в багатьох експертів викликає тривогу та занепокоєння. Зниження останніми роками рівня життя окремих прошарків населення, зростання соціальної напруженості, зумовлені різкою поляризацією суспільства, а також корупція, злочинність – усе це говорить про глибоку й усебічну кризу. Негативні зміни торкнулися й сфери правосвідомості української молоді, зачіпають саму сутність її соціального життя. Можна констатувати загальне зниження рівня правосвідомості та правової культури в суспільстві, що є наслідком віддалення населення від правоохоронних органів, наростання нігілістичного ставлення до прав і своїх обов'язків.

В умовах швидкого зростання обсягів правової інформації та її нестабільності завдання правової освіти не можуть зводитися до вивчення чинного законодавства або «юридичної неграмотності». Сенс його в тому, щоб під час послідовного вивчення оптимального мінімуму юридичних відомостей вийти на освоєння прав та обов'язків як найважливіших соціально-культурних феноменів, що визначають життя суспільства і громадянина. Отже, може забезпечуватися поетапне становлення моральної й правової позиції студентів, а далі – формування правової поведінки й перетворення її у звичку. Велику роль у процесі підвищення активізації правової освіти (каталізації самоосвіти та навчання студентів) відіграє педагог, котрий має можливість для створення необхідних умов, у яких правові знання про права й обов'язки студентів стають для молоді важливими, цікавими, актуальними.

Американський учений К.М. Шелдон проаналізував зв'язок між поведінкою індивіда в певному соціальному контексті та його правовою освітою. Згідно з відомою теорією самомотивації, соціальне середовище надсилає індивіду певні сигнали [4]. Зокрема, владні структури можуть стимулювати в громадян економічну активність і звичку відповідати за свої дії за допомогою внесення необхідних змін до законодавчої системи. Отже, у освіченої молоді відповідно до системного підходу існує можливість для позитивних змін у суспільній системі.

Під вищою юридичною освітою в Україні більшість учених розуміє певний і конкретний рівень спеціалізованої освіти, а також перманентний процес набуття теоретичних

і практичних знань, правового навчання, що здійснюється у вищих навчальних закладах, у яких зосереджені висококваліфікований науковий і науково-педагогічний персонал, забезпечується поєднання навчального процесу з науково-практичною діяльністю та готуються компетентні кадри в галузі права. Основне завдання вищої юридичної освіти – підготовка кваліфікованих фахівців у галузі права, які працюють на утвердження в суспільстві верховенства права та правової свідомості й правової культури громадян. Система вищої юридичної освіти є складною і взаємодіє з політичною, економічною, культурною й соціальною системами. У таких умовах вища юридична освіта не може бути пасивною, а повинна суттєво та динамічно впливати на навколишнє середовище, формувати цивілізоване демократичне правове поле. У цьому аспекті її позитивна роль і просвітницька місія є значною, а часом – вирішальною. Однак, на жаль, ми можемо констатувати, що українська система вищої правової освіти не набула ще тих якісних характеристик, які дали б змогу дотягнутися до рівня юридичної підготовки більшості країн Європи та провідних країн світу, посісти належне місце у форматі міжнародного співробітництва у сфері відповідних правничих послуг. За даними Управління координації правової роботи та правової освіти Міністерства юстиції, сьогодні в Україні створено більше ніж 300 вишів, що здійснюють підготовку юридичних кадрів [5]. Водночас варто відмітити, що правову освіту студенти отримують не тільки на юридичних факультетах, а й на інших, так як програма правової освіти охоплює і їх.

Серед актуальних проблем, що їх висунуло сьогоднішня незалежна Україна перед юристами, педагогами та працівниками різних державних і громадських інституцій, – це проблема правової освіти й виховання населення. Отже, правова освіта має державне значення, а тому повинна мати не лише освітню функцію, а і розвинуту виховну. Реалізація цієї мети неможлива без підтримки з боку державних структур, громадських організацій і визнання її з боку правоохоронних і судових органів [6, с. 181].

Проблеми соціалізації осіб, які потребують соціального захисту, існують через відсутність правової освіченості громадян; відсутність доступної правової інформації. Ж.А. Дробот висунув справедливую тезу, що саме права або юридична освіта відіграє вирішальну роль у соціалізації тих осіб, які потребують соціального захисту [7, с. 81].

Н.І. Матвіїшин визначив місце юридичної освіти так: «Юридична освіта розглядається як складова більш загальної правової освіти, як галузь вищої освіти, як основа юридичної професії, як запорука професійної компетентності правника, як середовище формування нового покоління правників, як один із інструментів реалізації соціальної функції права, як критерій соціальної стратифікації, як специфічний вид підприємницької діяльності, як шлях розбудови політичної кар'єри, як спосіб реалізації особистих амбіцій тощо» [8, с. 244].

Справа в тому, що в межах правового підходу поняття правової культури трактується з погляду права, тобто права є провідним компонентом, а культура – підпорядкованим. У пострадянському суспільствознавстві ще й досі домінує правовий підхід до розуміння сутності цього феномена. Це спричинене тим, що в попередній (радянський) період проблема правової культури розроблялася переважно в юридичній науці. У контексті правового підходу зміст цього поняття хоча й характеризується рухливістю (внаслідок як неоднозначності розуміння права, так і не завжди чітких меж між правовою культурою і правом або правовою культурою та культурою загалом), але ґрунтується на тому, що правова культура є передусім способом організації правової сфери (життя) суспільства [9]. Юридична освіта, за системним підходом, є інструментом, необхідним спеціалістам у юридичній науці, а правова освіта – це інструмент соціалізації й розширення потенціалу широких мас студентської молоді.

Варто підкреслити, що правова освіта актуалізує не тільки знання прав студентів, а й розуміння ними власних обов'язків. Стаття 63 Закону України «Про освіту» визначає їх так:

1) дотримуватися вимог законодавства, статуту та правил внутрішнього розпорядку закладу вищої освіти;

2) виконувати вимоги з охорони праці, техніки безпеки, виробничої санітарії, протипожежної безпеки, передбачені відповідними правилами й інструкціями;

3) виконувати вимоги освітньої (наукової) програми (індивідуального навчального плану (за наявності), дотримуючись академічної доброчесності, та досягати визначених для відповідного рівня вищої освіти результатів навчання [10].

Як бачимо, низка перелічених обов'язків спрямована передусім на забезпечення безпеки самих студентів, громадського порядку в стінах вищої школи та підтримання належного рівня успішності їхнього навчання.

Вітчизняні педагоги й учені зазначають, що пріоритетом громадянської освіти є активні та інтерактивні методики, що стимулюють ініціативу, творчість, самостійне мислення й навички критичного мислення. Для цього застосовуються найрізноманітніші форми та методи роботи: традиційні зустрічі з працівниками правоохоронних органів, з викладачами правових дисциплін, ВНЗ, екскурсії й експедиції, які мають правовиховне спрямування, диспути, інші заходи змагального характеру. Це дає можливість набути безпосереднього досвіду в реалізації прав і свобод людини, сформувати організаційні та комунікативні вміння. Використовуються також традиційні педагогічні форми роботи: лекції, диспути, бесіди, самостійна робота з періодикою, написання рефератів, доповіді, повідомлення. Застосування наведених методів правового виховання створює умови для формування в особистості поведінкових норм, здатності адаптуватися до нових соціальних умов, орієнтуватися в них, захищати свої права, поважати інтереси та права інших. Правове виховання може бути ефек-

тивним лише за умови створення правового простору в групі й навчальному закладі на засадах взаємної довіри, поваги до прав і своїх обов'язків, толерантності, забезпечення умов для розвитку почуття власної гідності [11]. Тобто викладач повинен свідомо формувати інтерактивне середовище задля підвищення внутрішньосистемних взаємодій полінії особистість-знання-середовище.

В Одеській національній академії харчових технологій правовій освіті студентів приділяється серйозна увага. Більшість викладачів цього закладу вищої освіти свідомі необхідності прищеплювати молоді правові навички, котрі обов'язково знадобляться їй у дорослому житті. Кожного року проходить 3–5 круглих столів, на які виносяться дискусійні теми, обговорення яких дає студентам змогу заглибитись в актуальні правові парадокси та колізії. Активна участь молоді дає змогу досвідченим викладачам кафедри соціології, філософії і права проаналізувати зворотній зв'язок, скоригувати методичний фокус відповідних заходів так, щоб зацікавити студентів та актуалізувати вивчення ними саме власних конституційних і громадських прав і юридичних можливостей їх захисту. Позитивним фактором, що працює на підвищення рівня правової освіти в Одеській національній академії харчових технологій, є те, що в її стінах працює низка юристів-практиків, у тому числі адвокати, а також колишні співробітники силових структур. Вони добре знають, як саме реалізуються правові відносини в різних галузях права: конституційній, кримінально-процесуальній, цивільній тощо. Отриманий вагомий досвід дає можливість співробітникам кафедри соціології, філософії і права передавати його студентству, як кажуть, з перших рук. Виховний аспект правової освіти є базисом для соціалізації молоді в позитивному руслі, інтеграції студентства в соціальні структури суспільства.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, аналіз дає змогу резюмувати, що права освіта посідає визначне місце в системі навичок і вмінь, яких набуває молодь у процесі навчання у вишах України, актуалізуючись, вона допомагає студентам реалізувати свої права й обов'язки в рамках вищої школи. Водночас ще є серйозний потенціал для розвитку правових компетенцій студентів неюридичних факультетів, який може бути реалізований шляхом вирішення трьох головних завдань: надання студентам необхідної теоретичної та юридичної підготовки; актуалізація цих знань під час проведення круглих столів, засідань дискусійних клубів тощо; закріплення отриманих знань у професійній діяльності майбутніх спеціалістів. Системна методологія й системне бачення місця правової освіти в загальносуспільних процесах дають змогу розглянути цей вид освіти як каталізатор позитивних соціальних змін, ін-

тенсивної соціалізації студентів, підвищення відповідальності молоді, створення в неї активної громадянської позиції. У майбутніх дослідженнях цієї теми вважаємо доцільним зосередитись на побудові інтерактивної методики правової освіти студентів неюридичних факультетів. Необхідно визначити, як саме можна з високою ефективністю використати невелику кількість навчальних годин, які відводяться для правових дисциплін. Особливим напрямом розвитку правової освіти варто назвати розроблення й застосування методик навчання, заснованих на сучасних інформаційних технологіях. Очевидно, що вони відкривають великі можливості в таких сферах, як моделювання поведінки молоді, оперативне проведення різноманітних опитувань, створення привабливого контенту для навчальних посібників, стендів тощо. Ще одним перспективним напрямом досліджень у вищеозначеній темі є права освіта, спрямована на подолання такого ганебного явища, як корупція. Ми вважаємо, що саме зусилля педагогів здатні сформувати в нашому суспільстві стійке неприйняття різноманітних проявів корупції, вплинути на процес заміщення корупційних практик іншими культурними патернами поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Осадча І.А. Роль правової освіти в конституційному процесі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2016. Вип. 38(1). С. 55–58.
2. Лассуэлл Г.Д. Психопатология и политика / пер с англ. Т.Н. Самсоновой, Н.В. Коротковой. Москва: Издательство РАГС, 2005. 352 с.
3. Національна програма правової освіти населення. Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/992>.
4. Sheldon K.M., Krieger L.S. Understanding the Negative Effects of Legal Education on Law Students: A Longitudinal Test of Self-Determination Theory. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2007. Vol. 33 (Issue 6). P. 88–897.
5. Сопілко І.М., Черватюк В.Б. Тенденції розвитку юридичної освіти у вищому навчальному закладі. *Юридичний вісник. Серія «Повітряне і космічне право»*. 2013. № 2. С. 161–165.
6. Ляпунова Н.М. Права освіта населення як запорука правової держави. *Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського*. 2010. № 60(1). С. 178–182.
7. Дробот Ж.А. Роль правової освіти у соціалізації осіб, які потребують соціального захисту. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2010. Вип. 183(1). С. 76–82.
8. Матвійшин Н.І. Система правової освіти України. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 42. С. 241–247.
9. Коваленко І.П. Права соціалізація особистості як процес формування правової культури. *Культура України: зб. наук. пр. / Харківська державна академія культури*. Харків: ХДАК, 2010. Вип. 32. С. 110–118.
10. Кравченко О.О., Кравченко С.Ю. Аспекти правової освіти та виховання в професійно-технічному навчальному закладі. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer36/400.pdf>.
11. Про вищу освіту: Закон України. Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/1556-18>.

УДК 347.919.7+951

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ СУДОВИХ РІШЕНЬ У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Підченко Ю.О.,
аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національна академія внутрішніх справ

Наукова стаття присвячена простеженню еволюції правового регулювання інституту судових рішень у справах окремого провадження. У результаті аналізу наукової доктрини та цивільного процесуального законодавства України виокремлено етапи еволюції правового регулювання інституту судових рішень у справах окремого провадження.

Ключові слова: судові рішення, рішення суду, ухвали суду, окреме провадження, еволюція, правове регулювання.

Научная статья посвящена эволюции правового регулирования института судебных решений по делам особого производства. В результате анализа научной доктрины и гражданского процессуального законодательства Украины выделены этапы эволюции правового регулирования института судебных решений по делам особого производства.

Ключевые слова: судебные решения, решения суда, определения суда, особое производство, эволюция, правовое регулирование.

Pidchenko Y.O. EVOLUTION OF LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTE OF COURT DECISIONS IN CASES OF SEPARATE PROCEEDING

The scientific article is devoted to the tracing of the evolution of the legal regulation of the institute of court decisions in cases of separate proceeding. As a result of the analysis of scientific doctrine and civil procedural legislation of Ukraine, the stages of the evolution of the legal regulation of the institution of court decisions in cases of separate proceeding are singled out.

Key words: court decisions, decisions of court, court rulings, separate proceeding, evolution, legal regulation.

Постановка проблеми. Судові рішення – це акти правосуддя в справі, які ґрунтуються на встановлених у судовому засіданні фактах і застосуванні норм матеріального та процесуального права [1, с. 402]. Будучи правозастосовними актами, судові рішення характеризуються деякими їхніми властивостями, як-от: 1) мають індивідуальний характер і конкретних адресатів; 2) постановляються й ухвалюються виключно органами судової влади; 3) є юридичними фактами, що приводять до виникнення, зміни чи припинення правовідносин [2, с. 468].

Як і в будь-якому іншому виді цивільного судочинства, судові рішення ухвалюються та постановляються судом у справах окремого провадження, яке, відповідно до ч. 7 ст. 19 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, призначене для розгляду справ про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Ступінь розробленості проблеми. Наукові погляди на проблему правового регулювання інституту судових рішень відображені в дослідженнях таких українських науковців, як: С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, К.В. Гусаров, В.В. Комаров, Д.Д. Луспеник, Ю.Д. Притика, Г.В. Чурпіта, С.Я. Фурса та ін. Водночас зазначені процесуалісти здебільшого досліджували інститут судових рішень, ухвалених у справах позовного провадження,

і залишали поза увагою еволюцію його правового регулювання. Отже, проблемні аспекти, пов'язані з періодизацією еволюції правового регулювання інституту судових рішень, ухвалених у справах окремого провадження, залишаються малодослідженими і потребують наукового розроблення, що і становить мету статті.

Виклад основного матеріалу. Безперечним є той факт, що особливості правового регулювання інституту судових рішень, ухвалених у справах окремого провадження, зумовлені специфікою правового регулювання інституту окремого провадження як одного з видів непозовного цивільного судочинства. Тому для простеження еволюції правового регулювання інституту судових рішень, ухвалених у справах окремого провадження, звернемо свій погляд на еволюцію правового регулювання процесуальної форми зазначеного виду непозовного цивільного судочинства.

Спершу необхідно зазначити, що спрощені способи вирішення цивільних правових колізій були розроблені в результаті тривалого історичного розвитку. Ще в Стародавньому Римі поряд зі звичайними цивільними процесуальними процедурами застосовувалися особливі форми судового захисту порушеного права, які були модифікаціями адміністративного впливу. Однією з таких форм були інтердикти – консульські або преторські накази, якими державна влада втручалася в цивільні правовідносини. Консул (претор) проводив спеціальне розслідування (*causa cognitio*) і, якщо визнавав, що є будь-яке порушення,

наказував порушнику виконати імперативний безумовний припис, наприклад, повернути річ. Проте поступово внаслідок збільшення кількості справ претори припинили проводити розслідування щодо встановлення фактичного складу, й інтердикти стали видаватися без перевірки конкретних обставин у вигляді умовного розпорядження. Це значно збільшило ефективність захисту цивільних прав, що в окремих випадках зумовило заміну позовів інтердиктами [3, с. 324].

На терені українських земель історія спрощення судових процедур бере початок з XIV – XV ст. У цей період в Московському царстві, до складу якого входила частина східних українських земель, застосовувалися так звані безсудні грамоти. Найповніші відомості про значення і порядок видачі безсудних грамот, як і будь-яких інших судових документів, містяться в Царському судобнику 1550 р. Відповідно до нього, безсудні грамоти видавалися як доказ або для охорони прав тієї сторони, яка з'явилася до суду, за умови неявки іншої сторони. Дяк, який видавав безсудну грамоту, мав переконатися в тому, що призначений термін розгляду справи вже минув, і, щонайпізніше на сьомий день після його настання, він наказував піддячому написати безсудну грамоту, в якій зазначалося, що сторона, яка не з'явилася в обумовлений термін до суду, втратила своє право (для позивача) або обвинувачується (для відповідача) [4, с. 12].

Надалі в результаті судової реформи 1864 р. в Російській імперії ухвалений Статут цивільного судочинства, який спочатку передбачав лише позовний порядок здійснення правосуддя в цивільних справах. Проте вже через короткий час були зроблені протилежні кроки: Статут був доповнений книгою IV «Судочинство охоронне». Таке рішення мотивувалося тим, що необхідно визначити, крім спірного (позовного) порядку судочинства, і правила неспірного, або охоронного порядку [5, с. 669].

Відповідно до «Высочайшего утверждения» від 11 жовтня 1865 р., зазначений Статут доповнений нормами про провадження безспірних стягнень за грошовими зобов'язаннями, що не забезпечені заставою або закладом. Стягнення за такими зобов'язаннями забезпечувалося силами самого поліцейського управління шляхом накладення заборони або арешту рухомого майна залежно від вказівки позивача [4, с. 18].

Варто погодитися з висловленою в юридичній літературі думкою про те, що, вочевидь, перші нормативно-правові акти, які регламентували на території України порядок здійснення окремого провадження, заклали основи правового регулювання непозовного цивільного судочинства [6, с. 14–15]. Прототипом окремого провадження були спрощені судові процедури (безсудний осуд стороні, спонукальне виконання, видача платіжного наказу, провадження за вексельними позовами тощо) і відповідні їм види судових рішень (безсудні грамоти, судові накази, накладення заборони або арешту рухомого майна тощо).

За української державності 1917–1918 рр. цивільне судочинство здійснювалося у фор-

мах, що передбачалися процесуальним законодавством попередніх режимів. Однак відповідні законодавчі акти діяли з урахуванням нових політичних умов і обставин державного устрою. У зв'язку із цим у ті часи спрощені судові процедури в цивільних справах могли застосовуватися в Українській Народній Республіці на підставі російського процесуального законодавства, а на західних українських землях – австрійського Статуту цивільного судочинства 1895 р. [4, с. 24–25].

Наступний етап правового регулювання інституту судових рішень, ухвалених у справах окремого провадження, пов'язаний з ухваленням кодифікованих актів Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР), першим з яких став Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК) УРСР 1924 р. Відповідно до ЦПК УРСР 1924 р., непозовне цивільне судочинство дістало правову регламентацію в процесуальній формі «окремих проваджень». Ч. 3 ЦПК УРСР 1924 р. «Окремі провадження» регулювала порядок розгляду таких справ, в яких відсутній спір про право цивільне між сторонами і є одноосібне звернення до суду за встановленням певних правовідносин або визнанням наявності тих чи інших прав. Водночас до окремого провадження були віднесені справи про: видачу судових наказів; депозит; розпорядження судом майном померлих; видачу дозволу на звернення безспірним порядком стягнень на поточні рахунки і вклади в кредитних установах; встановлення обставин, від яких залежить виникнення публічних прав громадян; звільнення від військової служби за релігійними переконаннями; за скаргами на дії нотаріусів [6, с. 16]. За результатами розгляду таких справ суд видавав судовий наказ або ухвалював рішення.

1929 р. ухвалений ще один кодифікований нормативно-правовий акт – новий ЦПК УРСР. Варто зазначити, що в ЦПК УРСР 1929 р. інститут окремого провадження, а отже, судових рішень, які ухвалювалися в даному виді цивільного судочинства, не зазнав істотних змін. Процесуальні новели того часу стосувалися здебільшого розширення переліку справ, які підлягали розгляду таким порядком.

8 грудня 1961 р. в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) ухвалено Основи цивільного судочинства СРСР і союзних республік, які серед інших видів цивільного судочинства (позовного провадження та провадження в справах, що виникають з адміністративно-правових відносин) регламентували й окреме провадження як один із його непозовних видів (ч. 2 ст. 1). Що стосується судових рішень, то, відповідно до Основ цивільного судочинства СРСР та союзних республік 1961 р., під час розгляду справ окремого провадження, а також за його результатами суд мав право ухвалити, відповідно, судові рішення у формі ухвал або рішень суду.

Як слушно зазначається в юридичній літературі, подальша еволюція цивільного процесуального законодавства України означувалася ухваленням 18 липня 1963 р. ЦПК УРСР. Цей Кодекс, як і його «правопо-

передник», також передбачав розгляд цивільних справ порядком трьох видів цивільного судочинства: позовного провадження; провадження в справах, що виникають з адміністративно-правових відносин, та окремого провадження (ч. 2 ст. 1). Специфікою процесуальної форми розгляду справ окремого провадження як єдиного регламентованого на той час виду непозовного цивільного судочинства законодавець називав: особливий суб'єктний склад осіб, які беруть участь у справі (ч. 2 ст. 255 ЦПК УРСР 1963 р.), відсутність спору про право (ч. 3 ст. 255 ЦПК УРСР 1963 р.), розгляд більшості таких справ суддею одноособово (ч. 4 ст. 255 ЦПК УРСР 1963 р.) [6, с. 19].

Окремо варто зупинитися на інституті судових рішень, який регулював ЦПК УРСР 1963 р. Як було визначено в ст. ст. 202–216, 232 ЦПК УРСР 1963 р., під час розгляду і вирішення цивільних справ суд мав право ухвалити одне з таких судових рішень: ухвалу або рішення. Водночас ухвалами судом вирішувалися питання, пов'язані з рухом справи в суді першої інстанції, різні клопотання та заяви осіб, які беруть участь у справі, питання про відкладення розгляду справи, про зупинення або закриття провадження в справі, залишення заяви без розгляду (ч. 1 ст. 232). Рішення ж суду постановлялося за результатами розгляду справи (ст. 202–1).

Отже, як випливає з аналізу норм ЦПК УРСР 1963 р., під час розгляду справ окремого провадження суд був уповноважений, як і в інших видах цивільного судочинства, як на постановлення ухвал, так і на ухвалення рішень суду. Водночас особливістю правового регулювання інституту рішень суду в справах окремого провадження в ЦПК УРСР 1963 р. стала детальна правова регламентація змісту резолютивної частини, порядку виконання та скасування рішень суду, які могли ухвалюватися в певних категоріях справ.

Так, наприклад, ч. 1 ст. 275 ЦПК УРСР 1963 р. визначала зміст резолютивної частини рішення суду про встановлення факту, що має юридичне значення. У резолютивній частині рішення суду, ухваленого у відповідній категорії цивільних справ, згідно з указаною нормою, суд мав зазначити: факт, встановлений судом, мету його встановлення, а також докази, на підставі яких суд встановив цей факт.

Ще в одній нормі (ч. 1 ст. 260) ЦПК УРСР 1963 р. законодавець визначив, що рішення суду про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним після набрання ним чинності надсилається органів опіки та піклування. Воно є підставою для призначення обмежено дієздатному піклувальника, а недієздатному – опікуна.

У ч. 2 цієї ж статті ЦПК УРСР 1963 р. законодавець регламентував порядок скасування рішення суду про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним. А саме: скасування обмеження дієздатності громадянина, який припинив зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, здійснювалося рішенням суду за заявою самого громадянина, його піклувальника або установ, організацій і осіб, зазначе-

них у ст. 256 ЦПК УРСР 1963 р., а також за власною ініціативою суду.

Аналогічні положення щодо законодавчої регламентації змісту резолютивної частини, порядку виконання та скасування рішень суду, які ухвалювалися в певних категоріях справ окремого провадження, знаходимо й в інших нормах ЦПК УРСР 1963 р. (ч. ч. 3–4 ст. 260, ч. 2 ст. 264, ст. 265, ст. 265–5, ст. 270, ч. 2 ст. 275, ст. 283, ст. 288).

Поряд із детальною правовою регламентацією рішень суду законодавець УРСР не залишив поза увагою і другий вид судових рішень, які ухвалювалися на той час у справах окремого провадження, – ухвали суду. Зокрема, об'єктом правового регулювання є ухвали, які постановлялися судом за наслідками розгляду заяви про визнання цінного папера недійсним і про відновлення прав на втрачений цінний папір. Згідно зі ст. 278 ЦПК УРСР 1963 р., після одержання відповідної заяви суддя мав постановити ухвалу, якою: 1) зобов'язати зробити публікацію про виклик держателя цінного папера до районного (міського) суду; 2) заборонити установі, яка видала цінний папір, провадити видачу вкладу або облігацій за втраченим цінним папером.

Аналіз наведених правових норм дає підстави стверджувати, що в ЦПК УРСР 1963 р. інститут судових рішень у справах окремого провадження вперше в еволюції його правового регулювання набув специфіки цивільної процесуальної форми, що виявилася в деталізації змісту, порядку виконання та скасування судових рішень, які ухвалювалися в певних категоріях відповідних справ. Наявність такої специфіки, на наш погляд, зумовлена юридичною природою окремого провадження як виду непозовного цивільного судочинства, метою якого є встановлення наявності чи відсутності деяких юридичних фактів.

Подальша еволюція правового регулювання інституту судових рішень у справах окремого провадження ознаменувалася ухваленням 18 березня 2004 р. нового ЦПК України.

До одного з основних здобутків ЦПК України 2004 р., безперечно, варто віднести те, що вперше за всю еволюцію правового регулювання інституту окремого провадження на рівні кодифікованого нормативно-правового акта набула правової регламентації дефініція зазначеного виду цивільного судочинства. А саме, у ч. 1 ст. 234 ЦПК України 2004 р. окреме провадження визначено як вид непозовного цивільного судочинства, у порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Що стосується судових рішень у справах окремого провадження, то ЦПК України 2004 р. став «правонаступником» майже всіх правових норм ЦПК УРСР 1963 р., які визначали зміст резолютивної частини, порядок виконання та скасування рішень суду, які ухвалювалися в певних категоріях справ. Проте, враховуючи той факт, що коло цивільних

справ, які підлягали розгляду порядком окремого провадження відповідно до ЦПК України 2004 р., значно розширилося, відповідно збільшилася і кількість правових норм, які регулювали дані правовідносини. А саме: ЦПК України 2004 р. додатково встановив особливості змісту, виконання (скасування) рішень суду в справах про: надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності (ст. 245); передачу безхазяйної нерухомої речі в комунальну власність (ст. 273); визнання спадщини від умерлої особи (ст. 278); надання особі психіатричної допомоги примусовим порядком (ст. 282); примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу (ст. 286); розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб (ст. 290); про розірвання шлюбу (ч. 8 ст. 235).

Зазнав певних змін і інститут судових ухвал. ЦПК України 2004 р. поряд з ухвалами, якими вирішувалися питання щодо руху справи в суді першої інстанції, встановив, що в справах окремого провадження шляхом постановлення суду: визначає підсудність справ про обмеження цивільної дієздатності чи визнання недієздатним громадянина України, який проживає за її межами, про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, а також про встановлення факту, що має юридичне значення, за заявою громадянина України, який проживає за її межами (ч. 2 ст. 236, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 257); у виняткових випадках, коли особа, щодо якої відкрито провадження, явно ухиляється від проходження експертизи, вирішує питання про примусове направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу в справі про обмеження її в цивільній дієздатності чи визнання її недієздатною (ч. 2 ст. 239); за заявою органу опіки та піклування чи особи, призначеної піклувальником або опікуном, у місячний строк звільняє особу від повноважень піклувальника або опікуна і призначає за поданням органу опіки та піклування іншу особу (ч. 2 ст. 241); вирішує питання щодо публікації про виклик держателя втраченого цінного папера на пред'явника або векселя до суду, а також щодо заборони здійснювати будь-які операції за втраченим цінним папером на пред'явника або за векселем (ч. 1 ст. 262).

Зважаючи на зазначене, можна стверджувати, що ЦПК України 2004 р. вперше за всю еволюцію правового регулювання інституту окремого провадження в цивільному судочинстві України став тим нормативно-правовим актом, який найбільш повно і комплексно врегулював суспільні відносини, які виникають між судом і учасниками цивільного процесу під час розгляду цивільних справ про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, зокрема і регламентував зміст, порядок виконання (скасування) судових рішень у таких справах.

Остання новелізація нині чинного ЦПК України 2004 р. датована 3 жовтня 2017 р.: Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» ЦПК

України 2004 р. було викладено в новій редакції. Водночас варто зазначити, що інститут окремого провадження і відповідних судових рішень не зазнав суттєвих змін. Єдине, що можна зазначити, – це нова законодавча класифікація ухвал суду на ухвали із процесуальних питань і ухвали по суті справи, яку повною мірою можна застосовувати і до ухвал, що постановляються судом у справах даного виду цивільного судочинства.

Ухвалення Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» 7 грудня 2017 р. зумовило останні на сьогодні зміни до цивільного процесуального законодавства України: перелік справ окремого провадження розширено справами про видачу і продовження обмежувального припису із законодавчою регламентацією змісту та порядку виконання відповідного рішення суду (ст. ст. 350–1–350–8 ЦПК України).

Висновки. Можна стверджувати, що у своїй еволюції цивільне процесуальне законодавство України, яке регулює інститут судових рішень у справах окремого провадження, пройшло декілька етапів, серед яких доцільно виокремити: 1) зародження правового регулювання інституту судових рішень у справах окремого провадження, під час якого прототипом окремого провадження були спрощені судові процедури (безсудний осуд сторони, спонукальне виконання, видача платіжного наказу, провадження за вексельними позовами тощо), і відповідні їм види судових рішень (безсудні грамоти, судові накази, накладення заборони або арешту на рухоме майно тощо) (XIV ст. – 1924 р.); 2) становлення і розвиток правового регулювання інституту судових рішень у справах окремого провадження в радянському цивільному процесуальному законодавстві України, характерною особливістю якого була детальна правова регламентація змісту резолютивної частини, порядку виконання та скасування рішень суду, які могли ухвалюватися в певних категоріях відповідних справ (1924–2004 рр.); 3) розвиток правового регулювання інституту судових рішень у справах окремого провадження в цивільному процесуальному законодавстві України, що супроводжується пильною увагою законодавця до змісту, порядку виконання (скасування) як рішень суду, так і судових ухвал, які можуть постановлятися у відповідних справах (2004 р. – до сьогодні).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К.: Вид. дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
2. Цивільне процесуальне право України: підручник для студ. вищ. навч. закл. / С.С. Бичкова, І.А. Бірюков, В.І. Бобрик та ін.; за заг. ред. С.С. Бичкової. К.: Атіка, 2009. 760 с.
3. Афанасьев С.Ф., Зайцев А.И. Гражданское процессуальное право: учебник для бакалавров. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2011. 602 с.
4. Наказне провадження в цивільному процесі: моногр. / І.Е. Берестова, В.О. Бесарабчик, С.С. Бичкова та ін.; за заг. ред. В.І. Бобрика. К.: НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України, 2011. 203 с.

5. Судебные уставы 20 ноября 1864 г., с изложением рас- суждений, на которых они основаны. СПб.: Изд. Гос. канце- лярии, 1866. Ч. 1. 690 с.

6. Чурпіта Г.В. Захист сімейних прав та інтересів у поряд- ку неповного цивільного судочинства: моногр. К.: Алерта, 2016. 434 с.

УДК 347.921

ВЧЕННЯ ПРО ПІДСТАВИ ДЛЯ ПОЗОВУ ЯК ОДНОГО З ЕЛЕМЕНТІВ ПОЗОВУ

Пуль С.І.,

аспірант кафедри цивільного права та цивільного процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті автор доводить, що підставами для позову є обставини, які наводить позивач в обґрунту- вання своє вимоги. Зазначені обставини підтверджують наявність або відсутність юридичних фактів, з якими законодавство пов'язує виникнення, зміну чи припинення спірних правовідносин.

Ключові слова: цивільне судочинство (цивільний процес), право на судовий захист, право на позов, елементи позову, підстави для позову.

В статье автор доказывает, что основаниями для иска являются обстоятельства, которые приводит истец в обоснование своего требования. Отмеченные обстоятельства подтверждают наличие или от- сутствие юридических фактов, с которыми законодательство связывает возникновение, изменение или прекращение спорных правоотношений.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство (гражданский процесс), право на судебную защи- ту, право на иск, элементы иска, основания для иска.

Pul S.I. STUDY ON THE GROUNDS OF LAWSUIT AS ONE OF THE ELEMENTS OF THE LAWSUIT

In the article an author proves that the basis of the lawsuit is the circumstances that the claimant makes in substantiating his requirement. The noted circumstances are confirmed by the presence or absence of legal facts, with which the legislation relates the origin, changing or stopping of disputable legal relations.

Key words: civil legal proceeding (civil procedure), right of judicial defence, right for an action, elements of lawsuit, grounds of lawsuit.

Постановка проблеми. На ефективність механізму правосуддя, від якого залежить ступінь захищеності суб'єктивних прав, впливає характер використовуваних процесу- альних процедур, зокрема й диспозитивних за своєю природою. Сучасною наукою пропо- нуються різні засоби, що сприяють оптимі- зації судочинства. Серед таких і розпорядчі дії сторін – передбачені законом специфіч- ні процесуальні дії, що впливають на розви- ток цивільних процесуальних правовідносин, право здійснення яких належить сторонам через матеріальну й юридичну зацікавленість у результаті спору.

Водночас норми, які регулюють порядок зміни заявлених позивачем вимог, фактич- но не зазнали змін. Незмінне формулюван- ня цих норм наявне протягом декількох де- сятиліть (ст. 103 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) Української Радянської Соціалістичної Республіки, ст. 31 ЦПК Украї- ни 2004 р.). Останні зміни до процесуально- го законодавства також не вирішили відпо- відних проблем. Судова практика відкриває недосконалість процесуальних норм, які вста- новлюють право позивача змінити елемен- ти позову. Іноді послідовне виконання умов, закріплених у законі про можливість зміни лише одного елемента позову, стає причи- ною відмови суду в задоволенні основного клопотання про зміну позовних вимог. Аналіз

судової практики дозволяє зробити висновок про необхідність перегляду зазначених поло- жень процесуального закону.

Аналіз юридичної літератури дає підста- ви для висновку, що питання про елементи позову в науці цивільного процесуального права залишаються достатньо дискусійним. Серед вчених немає єдності поглядів щодо питання про кількісний склад і про зміст по- нять окремих елементів позову. Науковці дискутують як про кількісний склад, так і про якісне визначення елементів позову. Виділен- ня різних елементів структури позову науков- цями залежить від того, причіниками якої концепції позову вони є. Безспірною в теорії цивільного процесуального права визнається наявність двох елементів позову – предмета та підстави, але до цього часу точаться дис- кусії стосовно того, як розуміти кожний із цих елементів.

Ступінь розробленості проблеми. У ци- вільній процесуальній науці питання визна- чення змісту елементів позову, зміни позо- ву й окремих його елементів розглядалися М.А. Вукот, М.А. Гурвічем, А.А. Доброволь- ським, П.О. Ієвлевим, П.Ф. Єлісейкіним, Р.К. Мухамедшиним, Г.А. Осокіною й І.М. П'я- тилетовим, О.В. Рябовою та іншими. Проте за- значеними авторами розглянуті не всі питання, які заслуговують на увагу, деякі з них розкри- ті недостатньо ґрунтовно, інші є спірними.

Незважаючи на теоретичну цінність висновків згаданих вище науковців, варто підкреслити, що вона не повною мірою вирішує потреби сучасної теорії та практики у сфері зміни позову в цивільному судочинстві. Ці й інші обставини свідчать про актуальність зазначених питань і зумовили вибір теми дослідження.

Мета статті. З огляду на те, що в доктрині цивільного процесуального права відсутня єдність у визначенні змісту елементів позову, а законодавство та судова практика їхній зміст розкриває неоднозначно, необхідно більш докладно зупинитися на змістовній характеристиці одного з елементів – підстави для позову.

Виклад основного матеріалу. Цивільне процесуальне законодавство не містить визначення понять елементів позову, що створює широкий простір для доктринальної діяльності в зазначеній галузі. Однак така ситуація зовсім не означає відсутності будь-яких законодавчих норм, що стосуються цього питання: у будь-якому разі всі теорії елементів позову спираються на приписи закону, що вказують на необхідність включення до позовної заяви вимоги позивача й обставин справи, на яких ця вимога заснована (ст. 175 ЦПК України). Таке розуміння елементів позову закріплюється на рівні судової практики. Зокрема, відповідно до п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду», у позивача суд повинен з'ясувати предмет позову (чого конкретно вимагає позивач), підставу для позову (чим він обґрунтовує свої вимоги) та зміст вимоги (який спосіб захисту свого права він обрав) [88].

Підставою для позову не може вважатися посилання позивача на будь-які норми матеріального права. Пленум Верховного Суду України в абз. 4 п. 9 постанови «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12 червня 2009 р. № 5 зазначив, що, оскільки підставою для позову є фактичні обставини, наведені в позовній заяві, то зазначення позивачем конкретної правової норми на обґрунтування позову не є визначальним під час вирішення судом питання про те, яким законом необхідно керуватися в процесі вирішення спору [13]. Варто погодитися з тим, що підстави для позову визначаються лише позивачем, а не судом чи відповідачем, який наголошує на наявності або відсутності певних обставин у своїх запереченнях на позов. Так, факти, якими обґрунтовує свої заперечення відповідач, підлягають встановленню під час ухвалення рішення в справі та входять до предмету доказування, однак вони не можуть вважатися підставами для позову [11, с.12].

Що стосується підстави для позову, то в науці цивільного процесуального права точиться наукова дискусія щодо того, чи є цією підставою факти (теорія фактичної індивідуалізації) або правовідносини (теорія юридичної індивідуалізації), з яких випливає вимога

позивача. В.М. Гордон висловився на користь першої теорії, пославшись на принцип *iura novit curia* (суд знає право). Через зміну юридичної кваліфікації підстава для позову ще не втрачає своєї totoжності. Підставу для позову В.М. Гордон визначав як факт, який повинен бути доведений позивачем і прийнятий судом як логічна посилка у відповідь на запитання, чи задовольнити вимогу позивача або відмовити в задоволенні позову [4, с. 60, 116, 204, 209, 301].

Підставу для позову, на переконання Є.В. Васьковського, утворюють всі дані, з яких позивач виводить свої позовні вимоги. Підстави для позовів дослідник поділяв залежно від видів позовів на групи. Підставою для виконавчих позовів є суб'єктивні цивільні права. Водночас конкретні суб'єктивні права є результатом логічних операцій, результатом висновків з юридичних норм і фактичних обставин. Підставами ж суб'єктивного права є лише ті фактичні склади, з яких позивач виводить виникнення свого права, та які можна назвати правоутворюючими фактами. Загалом, варто розрізнити підставу для позову в процесуальному сенсі, тобто правоутворюючі факти, зазначені позивачем, і в матеріально-правовому сенсі, тобто правоутворюючі факти, з яких даний позов дійсно випливає [2, с. 598–605].

Підставою для встановлюючих і перетворюючих позовів дослідник визнавав лише фактичні обставини; правоутворюючі факти – у встановлюючих позовах щодо визнання наявності прав або юридичних відносин і в перетворюючих позовах, спрямованих на створення прав; правоприпинюючі факти – у встановлюючих позовах щодо відсутності прав і юридичних відносин і в перетворюючих позовах, спрямованих на знищення правовідносин; правоутворюючі та правоприпинюючі факти одночасно – у перетворюючих позовах щодо зміни юридичних відносин [2, с. 598–605].

Значення такого докладного аналізу Є.В. Васьковським змісту й об'єму понять елементів позову важко недооцінити. Проте складно погодитися з тим, що підставою для виконавчих позовів є суб'єктивні цивільні права. По-перше, суб'єктивне право є спірним на момент пред'явлення позову та розгляду справи, тому не можна покласти його на обґрунтування самого позову. По-друге, позов як засіб захисту спрямований на усунення невизначеності в правовідносинах щодо такого права та присудження на цій підставі певних матеріальних благ.

Щодо сучасних підходів до визначення та характеристики елементів позову зауважимо таке. Підкреслюється значення елементів позову як таких, що визначають межі судового розгляду й індивідуалізують кожний позов. Дослідники виділяють три елементи позову, а саме: предмет, підставу та зміст. Предметом позову є та його частина, яка містить матеріально-правову вимогу позивача до відповідача, підстава для позову відображає обставини, що їх наводить позивач для обґрунтування своїх вимог, і відповідні докази. Розрізняють активні підстави, згідно з якими позивач має спірне право, а на відповідача покладають-

ся визначені обов'язки (такі підстави містять також факти, якими обґрунтовується належність доказів до справи, а також те, що позивач і відповідач є суб'єктами прав і обов'язків спірних правовідносин), та пасивні підстави або факти, з яких випливають дії, що їх вчинив відповідач на заперечення прав позивача або затвердження за собою права, що йому не належить [17, с. 132–133].

С.В. Васильєв визнає підставами для позову зазначені позивачем обставини, з якими позивач як з юридичними фактами пов'язує свою матеріально-правову вимогу або правовідношення загалом, що становить предмет позову. Автор посилається на традиційні для процесуального права групи фактів, якими обґрунтовується підстава для позову: факти, що безпосередньо свідчать про наявність у позивача спірного матеріального права, що потребує захисту; факти активної та пасивної легітимації, що підтверджують наявність зв'язку позивача та відповідача зі спірним матеріально-правовим відношенням; факти, що є причиною звернення до суду (порушення суб'єктивного права позивача або втрата таким правом визначеності внаслідок дій відповідача) [1, с. 392].

Є.О. Харитонов підставу для позову розуміє як частину позову, яка відображає обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги і докази, що підтверджують кожну обставину, а також наявність підстав для звільнення від доказування [15, с. 207]. Отже, Є.О. Харитонов визнає підставою для позову юридичні факти, що загалом суперечить загальновищезначеній концепції підстави для позову.

Обставинами, які є підставою для позову, можуть бути лише обставини, що свідчать про наявність або відсутність юридичних фактів, тобто таких, які спричиняють, відповідно до закону, конкретні правові наслідки: виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Для обґрунтування вимоги позивач повинен завжди наводити повний комплекс фактів. Відсутність одного з них може зробити вимогу необґрунтованою. Підстава для позову містить ті юридичні факти, які підтверджують наявність чи відсутність спірних правовідносин, а також факти, які підтверджують порушення прав позивача (привід для пред'явлення позову) [10, с. 518].

Стосовно позову та його елементів це означає, що жоден окремо взятий елемент не може бути правильно зрозумілим, якщо він розглядається ізольовано від позову, елементом якого він є. Тому призначення елементів позову полягає в тому, щоб розкрити зміст позову як вимоги про захист прав та інтересів [12, с. 123]. Г.Л. Осокіна не погоджується з висловленою в науці позицією, що підставу для позову варто аналізувати, виходячи з гіпотези правової норми. Вважається, що підстава для позову необхідно пов'язувати не тільки з гіпотезою, що містить умови, за яких діє диспозиція, але й зі самою диспозицією, що вказує на суб'єктивні права й обов'язки адресатів правової норми. Перш ніж задовольнити вимогу про захист права або інтересу, суд повинен переконаватися в реальній наявності цього права або інтересу,

його приналежності відповідній особі. Отже, підстава як елемент позову зумовлюється не тільки гіпотезою, але й диспозицією правової норми [12, с. 111].

Деякі дослідники наполягають на включенні суб'єктивного права чи інтересу до підстави позову. Ця обставина пояснюється тим, що в разі порушення або оспорювання суб'єктивного права або інтересу його власник не може нормально ним користуватися, тому суб'єкт спірного матеріального правовідношення зацікавлений не в самому суб'єктивному праві (інтересі), бо воно якраз у нього є, а в усуненні перешкод для реалізації уповноваженою особою спірного права або інтересу. Для цього необхідне владне втручання з боку держави в особі суду, тому що протиправні перешкоди або інші порушення прав та інтересів уповноваженого суб'єкта можуть бути усунені, якщо суд здійснить дії, зазначені в законодавчих актах як способи захисту порушеного або оспореного права чи інтересу [12, с. 118]. Відповідна позиція суперечить сутності позову як процесуального засобу захисту права. Під час визначення поняття й об'єму поняття підстави для позову через суб'єктивне право наявна логічна помилка: суб'єктивне право захищається через обґрунтування того, що воно є, протое воно є спірним і його наявність ще необхідно перед судом довести. Отже, суб'єктивне право не входить ні до предмета, ні до підстави для позову.

Зважаючи на неоднозначність визначення поняття та змісту поняття підстави для позову, варто більш детально зупинитися на аналізі фактів, які входять до підстави для позову.

Традиційно в науці цивільного процесуального права до фактів, які входять до підстави для позову, відносять: факти, правотворючі, правозмінючі, правопривиняючі, тобто такі, які свідчать про наявність у позивача спірного матеріального права, по захист якого він звертається до суду; факти активної та пасивної легітимації, що вказують на зв'язок відповідно позивача і відповідача зі спірним матеріально-правовим відношенням; факти приводу до позову, що є причиною звернення до суду (порушення суб'єктивного права позивача або втрата цим правом визначеності внаслідок дій відповідача) [18, с. 20; 29, с. 225, 259].

Проте в доктрині є прибічники іншого погляду, які відстоювали позицію, що факти приводу до позову та факти легітимації не належать до підстави для позову. Так, В.М. Гордон зазначав, що зміна факту легітимації не дорівнюється зміні факту підстави для позову. Тому пред'явлення позову до нового відповідача, зокрема в разі заміни відповідача належним, не означає зміни позову, а означає зміну його суб'єктного складу [4, с. 208]. Необхідно підтримати першу тезу. Оскільки позов індивідуалізується завдяки суб'єктам, то їх зміна приводить і до зміни позову.

М.А. Гурвич заперечує погляд щодо змісту підстави для позову В.М. Гордона і зазначає, що в цивільному процесі суд вирішує питання, чи наявні правовідносини не взагалі, а між конкретними особами, названими в позові

«сторонами процесу». Якщо спірного правовідношення між сторонами немає, а є правовідношення з тим же об'єктивним складом між іншими особами, то зазначені відносини не можуть у процесі визнаватися тотожними. Звідси можна було б зробити висновок, що в процесі кожні зі спірних правовідносин розрізняються між собою тільки за суб'єктами за відсутності між останніми зв'язку на підставі правонаступництва. Далі М.А. Гурвіч обґрунтовує тезу, що коли хто-небудь легітимізує себе як позивача замість іншої особи в чужому процесі, у зв'язку зі зміною зазначених позивачем фактів, з яких впливає легітимізація, то тим самим змінюється підстава для позову, а отже, спірні правовідносини і позов втрачають свою тотожність [6, с. 183]. Отже, дослідник був прибічником позиції, згідно з якою факти легітимізації відносилися до підстави для позову.

Щодо легітимізації в цивільному процесі необхідно зазначити таке. Будь-яка правоздатна особа може пред'явити позов, але далеко не кожен має право на пред'явлення даного конкретного позову. Також будь-яка правоздатна особа може бути притягнута до суду як відповідач, але не будь-яка особа має право або зобов'язана відповідати за цим конкретним позовом. Пред'явлення та задоволення позову передбачає наявність матеріального права (активна легітимізація). Відповідати за позовом також може тільки той (пасивна легітимізація), хто перебуває в спірному правовідношенні з позивачем. Тому в кожному процесі можливе заперечення відповідача, що позивач не має права на позов, оскільки спірне право належить не йому (наприклад, спір про недійсність заповіту розпочав не спадкоємець за законом, а стороння особа), або що він, відповідач, не зобов'язаний відповідати за позовом, оскільки не він порушує право позивача [19]. Не завжди можна виокремити цей спір про легітимізацію від заперечень по суті позову, і тому в сучасному цивільному процесі питання легітимізації розглядаються судом на стадії підготовчого провадження.

Позивач насамперед повинен надати суду докази того, що він є юридично заінтересованою особою в цій справі (насамперед мати матеріально-правову заінтересованість). Також юридично зацікавленим у справі має бути і відповідач. Питання про те, чи має місце юридична заінтересованість у конкретних осіб у справі, а отже, чи можуть вони брати участь у справі як сторони, суд може вирішити, виходячи з тих обставин, які будуть йому повідомлені в позовній заяві.

Факти, на основі яких суд може зробити попередній висновок про наявність між позивачем і відповідачем спірного матеріального правовідношення, є фактами легітимізації, а сам процес встановлення того факту, що позивач і відповідач є належними сторонами, є легітимізацією. Легітимізація має на меті чітко визначення суб'єктного складу учасників спору, забезпечує ухвалення рішення щодо осіб, які є дійсними суб'єктами спірного матеріального правовідношення. Отже, визначення належних сторін процесу (дійсних учасників

спірного матеріального правовідношення) – легітимізація – це встановлення фактів, які мають процесуально-правове значення, а отже, до підстави для позову не відносяться.

Сучасні дослідження не характеризуються докладним аналізом змісту й об'єму поняття підстави для позову, за окремими винятками. Зокрема, О.О. Штефан пропонує виділення, окрім фактичної, ще й правової підстави для позову, маючи на увазі норми права, які, на думку позивача, обґрунтовують його вимогу [16, с. 163].

Така позиція була започаткована ще В.М. Гордоном [4, с. 37], а потім підтримана А.А. Добровольським [8, с. 130] та Г.Л. Осокіною [12, с. 123]. Що ж стосується фактичної підстави для позову, то до неї дослідники відносять правоутворюючі факти (наприклад, факт укладення договору купівлі-продажу житлового будинку з додержанням встановлених законом вимог породжує в позивача право власності на будинок); правоперешкоджуючі факти (наприклад, недотримання обов'язкової нотаріальної форми угоди або ухилення в минулому від виконання своїх батьківських обов'язків); правозмінюючі факти (наприклад, скрутне матеріальне або сімейне становище аліментозобов'язаної особи); правоприпинюючі факти (наприклад, закінчення терміну договору оренди майна). Крім перелічених, до фактичних підстав для позову належать також факти, що свідчать про порушення чи оспорювання права або законного інтересу (наприклад, невнесення орендної плати, ненадання майна в обумовлений сторонами строк, поширення компрометуючих відомостей) [12, с. 121]. Останні факти варто визнати фактами приводу до позову, які, очевидно, належать до підстави для позову. Отже, науковці традиційно визначають підставу для позову через факти. Відповідно до ст. 175 ЦПК України, позивач повинен викласти обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги.

На наше переконання, до підстав для позову належать лише обставини, що підтверджують наявність юридичних фактів, з якими норми матеріального права пов'язують виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків суб'єктів спірного матеріального правовідношення. Тому на особливу увагу заслуговує дискусія з питання про правову (юридичну) підставу для позову та її зміст.

Необхідність виділення в позові поряд із фактичною ще й юридичної (правової) підстави, зокрема, Г.Л. Осокіна обґрунтовує тим, що позов є вимогою про захист права або законного інтересу. Тому суд, перш ніж надати захист порушеному праву (інтересу), повинен у процесі судового розгляду справи переконатися як в реальній наявності самого права (законного інтересу), так і в приналежності його особі, яка його пред'явила або в інтересах якої пред'явлено позов [12, с. 69].

Теза про юридичну (правову) підставу для позову деякими авторами заперечується. Так, М.А. Вікут побоюється можливості відмови в прийнятті позовної заяви у випадках, коли позивач у позовній заяві не дає правового обґрунтування своєї вимоги. Водночас

автор підкреслює, що вирішення питання про правову підставу для позову не засноване на законі [3, с. 21].

Г.Л. Осокіна з такого роду запереченнями не погоджується. У низці випадків закон зобов'язує в обґрунтування позовної вимоги посилатися на норми матеріального права [12, с. 120]. Таке становище є не тому, що позов не має юридичної підстави, як вважає М.А. Вікут, навпаки, воно свідчить про її наявність. До юридичної підстави позову автор відносить суб'єктивне право, що підлягає захисту (позови про присудження, перетворюючі та позитивні позови), чи законний інтерес (негативні і перетворювальні позови), а також матеріальний закон, який передбачає умови виникнення, зміни або припинення прав або законних інтересів і способи їх захисту. Наприклад, до юридичної підстави для позову про захист честі, гідності та ділової репутації мають належати суб'єктивне право на гідність, честь і добре ім'я, ділову репутацію та відповідні положення закону [3, с. 21–22].

Також Г.Л. Осокіна вважає за необхідне розмежовувати правову та фактичну підставу для позову, оскільки під час вирішення питання про допустимість зміни підстави для позову важливо знати, який зі складників її частин змінюється [12, с. 122]. Схожу позицію мали й інші дослідники [7, с. 43]. Проте така позиція не є однозначною, враховуючи сутність норм права. Норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу [14, с. 275]. Наявність самої норми не свідчить про виникнення правовідносин, а про порушення прав чи свобод учасника цих правовідносин і поготів. Суд зобов'язаний на підставі аналізу відповідної норми встановити наявність юридичних фактів, з яким ця норма пов'язує виникнення правовідносин, порушення права, а потім – пересвідчитися в наявності тих обставин, які підтверджують відповідні юридичні факти. Якщо взяти до уваги, що обставини, які є підставою для позову, мають бути доведені перед судом через процедуру судового доказування, норми права, які визначають відповідні юридичні факти, не можна відносити до підстави для позову.

Окремі дослідники, висловлюючися проти позиції щодо наявності юридичної підстави для позову, також зазначають, що цивільно-процесуальне законодавство не вимагає, щоб позивач самостійно кваліфікував обставини спірної справи згідно з нормою права [9, с. 49]. Ці аргументи в обґрунтуванні є дещо нелогічними. У цьому разі не можна змішувати можливість чи право позивача посилатися на статті законодавства, де закріплені норми, які, як вважає позивач, закріплюють юридичні факти, з якими цей закон пов'язує виникнення чи припинення правовідносин, учасником

яких є цей позивач. Чинним процесуальним законодавством обов'язок кваліфікувати заявлені обставини покладений на суд.

У результаті дослідження можна зробити такі **ВИСНОВКИ**. Обставини, які підтверджують правоутворюючі, правозмінюючі, право-припиняючі, правоперешкоджаючі факти та наявність приводу до позову варто віднести до підстав для позову. Факти ж активної та пасивної легітимачії лише вказують на зв'язок конкретної особи зі спірними правовідносинами, але до підстави для позову не відносяться, оскільки не визначають виникнення, зміну, припинення правовідносин або не вказують на обставину порушення суб'єктивного права або інтересу. Ці обставини визначають належність сторін у справі та є визначальними під час індивідуалізації позову.

Отже, у межах подальших досліджень будемо виходити із твердження, що позов обов'язково містить такий елемент, як підстави для позову. Підставою для позову, на наше переконання, є обставини, які наводить позивач в обґрунтування своєї вимоги. Зазначені обставини підтверджують наявність або відсутність юридичних фактів, з якими законодавство пов'язує виникнення, зміну чи припинення спірних правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильев С.В. Гражданский процесс: курс лекций. Х.: Эспада, 2010. 634 с.
2. Васильевский Е.В. Курс гражданского процесса. М.: Изд. бр. Башмаковых, 1913. 691 с.
3. Викут М.А. Изменение иска в гражданском судопроизводстве как средство защиты материального права. Формы защиты права и соотношение материального и процессуального в отдельных правовых институтах. Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1977. С. 20–26.
4. Гордон В.М. Основание иска в составе изменения исковых требований. Ярославль: типография Губернского правления, 1902. 316 с.
5. Гражданский процесс: учебник / отв. ред. В.В. Ярков. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2004. 720 с.
6. Гурвич М.А. Право на иск / под ред. А.Ф. Клейнман. Л.: Изд-во АН СССР, 1949. 216 с.
7. Добровольский А.А., Иванова С.А. Основные проблемы исковой формы защиты права. М.: Изд-во Московск. ун-та, 1979. 160 с.
8. Добровольский А.А. Исковая форма защиты права: основные вопросы учения об иске. М.: Госюриздат, 1965. 190 с.
9. Исаенкова О.В. Иск в гражданском судопроизводстве: учебное пособие / под ред. М.А. Викут. Саратов: СГАП, 1997. 96 с.
10. Курс гражданского процесса: учебник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
11. Лемик Р., Гасяк Я. Проблемні питання порядку та умов зміни предмета або підстав позову в цивільному судочинстві України. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 1. С. 11–17.
12. Осокіна Г.Л. Иск: теория и практика. М.: Городец, 2000. 192 с.
13. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. № 5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09>.
14. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
15. Харитонов Є.О. Цивільний процес України: навч. посібник. К.: Істина, 2012. 472 с.

16. Штефан О.О. Цивільно-процесуальний захист суб'єктивного авторського права: теорія, законодавство, судова практика: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. 544 с.

17. Цивільний процес: навч. посібник / А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, Р.О. Стефанчук, О.І. Угриновська та ін.; за ред. Ю.В. Білоусова. К.: Прецедент, 2005. 293 с.

18. Штутін Я.Л. Лекції з радянського цивільного процесу. К.: Вид-во КДУ ім. Т.Г. Шевченка, 1954. 344 с.

19. Энциклопедический словарь / под ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. Изд. Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). СПб.: Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890–1907 гг. URL: <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/007/121/>.

УДК 347.6

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПОДІЛУ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ ПОДРУЖЖЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Сафончик О.І., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

У запропонованій статті подається загальна характеристика корпоративних прав подружжя за законодавством України, а також особливості їх поділу. Оскільки корпоративні права мають складну структуру, їх прийнято поділяти на майнові та немайнові. Суб'єктивні корпоративні права є неподільними і не можуть окремо передаватися іншим особам. Корпоративні права – майнові (наприклад, дивіденди), набуті дружиною або чоловіком за час шлюбу, належать до їх спільного майна (майнових прав) та можуть бути поділені.

Ключові слова: спільна власність, шлюб, подружжя, поділ майна, корпоративні права.

В предложенной статье дается общая характеристика корпоративных прав супругов по законодательству Украины, а также особенности их раздела. Поскольку корпоративные права имеют сложную структуру, их принято делить на имущественные и неимущественные. Субъективные корпоративные права являются неделимыми и не могут отдельно передаваться другим лицам. Корпоративные права – имущественные (например, дивиденды), приобретенные женой или мужем за время брака, относятся к их общему имуществу (имущественных прав) и подлежат разделу.

Ключевые слова: общая собственность, брак, супруги, раздел имущества, корпоративные права.

Safonchik O.I. SOME QUESTIONS RELATED TO DIVISION OF CORPORATE RIGHTS OF SPOUSES IN ACCORDANCE WITH THE UKRAINIAN LEGISLATION

In proposed article provides a general description of corporate rights of spouses under the legislation of Ukraine, as well as the characteristics of their separation. In this case, the focus is that since corporate rights have a complex structure, they can be divided into economic and moral. Subjective corporate rights are indivisible, and cannot be separately transferred. Corporate rights – property (as an example – dividends), acquired by the wife or husband during the marriage, are related to their common property (property rights) and are subject to division.

Key words: common property, marriage, spouses, division of property, corporate rights.

Постановка проблеми. Економічна стабільність та розвиток ринкових відносин в Україні, особливо у рамках проведення євроінтеграції, призвели до створення різноманітних форм корпоративної діяльності, яка не завжди відбувається в умовах узгодженого законодавчого регулювання. Відповідно до внутрішнього права різних країн, регламентація відносин подружжя відрізняється своєю різноманітністю. Загально визнано, що шлюб породжує шлюбні права і обов'язки в особистій і майновій сферах.

Перебуваючи в шлюбі, дружина або чоловік може також стати суб'єктом корпоративних прав (бути засновником товариства, тобто юридичної особи, або набути частку в його статутному капіталі тощо). У сімейному законодавстві України не встановлено правового регулювання шлюбно-сімейних правовідносин щодо набуття, здійснення та припинення корпоративних прав подружжя. Серед науковців єдності думок із цього приводу немає.

У регулюванні відносин подружжя сучасне законодавство як зарубіжних країн, так і України виходить із загального принципу рівності чоловіка та дружини. Аналіз положень Сімейного (далі – СК України) [1] та Цивільного кодексів України (далі – ЦК України) [2] вказує, що режим спільної власності подружжя поширюється лише на речі. Корпоративні права, набуті одним із подружжя за час шлюбно-сімейних відносин, є нерегульова-

ними. Навіть у судовій практиці є неузгодженість щодо вирішення питань про корпоративні права подружжя.

Така неузгодженість у правовому регулюванні та вирішенні спорів щодо корпоративних прав подружжя у судовій практиці негативно позначається як на стабільності майнових шлюбно-сімейних правовідносин, так і на відносинах щодо обороту корпоративних прав.

Деякі вітчизняні вчені висловлюють думку щодо відсутності підстав визнавати частку у статутному капіталі юридичної особи (зокрема товариства) спільним майном подружжя. Інші науковці вважають, що на корпоративні права (наприклад, придбані акції за рахунок спільних заощаджень) все ж таки має поширюватися режим спільної сумісної власності подружжя.

Соціально-економічні зміни, які відбулися в Україні, справили вирішальний вплив на розвиток шлюбно-сімейних відносин [3, с. 43–46]. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання підстав виникнення шлюбно-сімейних правовідносин.

Ступінь розробленості проблеми. Теоретичну основу дослідження склали наукові праці таких правознавців, як: М.В. Антокольська, О.М. Бандурка, О.Б. Безпалько, А.М. Белякова, В.І. Бошка, Д.В. Генкін, В.С. Гопанчук, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, О.О. Єрошенко, Н.М. Єршова, І.В. Жилінкова, І.А. Загорський, О.М. Калітенко, В.М. Косак, О.М. Калітенко,

Н.С. Кузнецова, Г.К. Матвеев, В.О. Рясенцев, З.В. Ромовська, В.М. Самойленко, В.І. Семчик, Г.М. Свердлов, Р.О. Стефанчук, Є.А. Суханов, В.А. Тархова, Ю.К. Толстой, Є.О. Харитонов, Ю.С. Червоний, Я.М. Шевченко та ін.

Метою статті є науковий аналіз, систематизація, оцінка, розробка пріоритетних напрямів сімейного права у сфері визначення корпоративних прав подружжя, теоретичних та практичних проблем, що виникають у разі їх поділу.

Виклад основного матеріалу. Ст. 69 СК України [4] передбачено право подружжя на поділ майна, що є об'єктом права їх спільної сумісної власності. Відповідно до ч. 1 ст. 61 СК України, об'єктом права спільної сумісної власності подружжя може бути будь-яке майно, за винятком виключеного з цивільного обороту. Згідно з ч. 1 ст. 190 СК України, майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Таким чином, у разі поділу спільного майна подружжя підлягають поділу не тільки речі, але й майнові права та обов'язки, що є об'єктом права їх спільної сумісної власності. Однак на практиці у більшості судових справ про поділ спільного майна подружжя розглядаються позови та приймаються рішення про поділ переважно речей, які перебувають у спільній сумісній власності подружжя (речей домашнього вжитку, грошових коштів, об'єктів нерухомості тощо). Судові рішення про поділ інших видів майна зустрічаються порівняно рідко, що зумовлено такими чинниками: 1) майнові права та обов'язки як особливий вид майна набули поширення у цивільному обороті України відносно недавно, а тому усталена судово-практика їх поділу в українському судочинстві ще не сформувалася; 2) через недосконале правове регулювання зазначеного питання існує багато технічних проблем, що перешкоджають документальному оформленню поділу майнових прав та обов'язків подружжя; 3) більшість пересічних громадян спільним майном подружжя вважають саме спільні речі.

Нині в законодавстві чітко не визначено правового режиму таких корпоративних прав, немає єдності думок і серед науковців, а позиції вищих судових інстанцій прямо заперечують одна одну.

Відповідно до ч. 2 ст. 60 СК України вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Ст. 57 СК України встановлює перелік майна, яке є особистою приватною власністю одного з подружжя, і цей перелік не містить корпоративних прав.

Згідно з ч. 1 ст. 65 СК України, дружина, чоловік розпоряджаються майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, за взаємною згодою.

Із наведених законодавчих положень випливає висновок, що режим спільної сумісної власності поширюється і на корпоративні права, набуті одним із подружжя за час перебування у шлюбі, а тому необхідно отримувати згоду іншого з подружжя на відчуження акцій, часток у статутному капіталі тощо та

враховувати корпоративні права під час поділу майна подружжя.

Думки науковців із цього приводу розійшлися. Так, І.В. Жилінкова вважає, що акції не слід зараховувати до об'єктів права спільної власності, навіть якщо вони придбані за спільні кошти подружжя [5, с. 121]. Є. Даниленко, навпаки, стверджує, що «на акції, придбані за рахунок спільного майна подружжя, сьогодні має поширюватися режим спільної сумісної власності. Відчуження таких акцій одним із подружжя можливе лише за згодою другого з подружжя» [6, с. 42].

Відчуження акцій товариства одним із подружжя може відбуватися лише за згодою другого з подружжя. Пленум Верховного Суду України у постанові від 21 грудня 2007 р. № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» зауважив, що під час вирішення питання щодо розділу майна подружжя у вигляді акцій, частки (паю, долі) у фондах корпоративних організацій судам слід виходити з того, що питання їх поділу вирішується залежно від виду юридичної особи, організаційно-правової форми її діяльності, характеру правовідносин подружжя з цим суб'єктом. Крім того, у вказаній постанові зазначено, що режим спільного майна подружжя стосується лише акцій, які були придбані одним із подружжя за час перебування у шлюбно-сімейних відносинах, а щодо частки в статутному капіталі товариства та майна цієї юридичної особи, то вони не вважаються спільною власністю подружжя.

Стосовно судової практики з приводу вирішення спорів про корпоративні права подружжя, особливо під час розірвання шлюбу та припинення шлюбно-сімейних правовідносин із подальшим вирішенням питань щодо поділу спільного майна та немайнових цінностей, суди схиляються до законодавчого визначення поняття акцій товариства, які є цінним папером, що посвідчує грошове або майнове право, визначає взаємовідносини між особами, зокрема подружжям, один із якого став власником, і передбачає виконання певних зобов'язань відповідно до умов придбання (розміщення), а також можливість передачі цих прав іншій особі (іншому з подружжя) (ч. 1 ст. 194 ЦК України), що знайшло своє відображення в ухвалі від 26 жовтня 2011 р. Верховного Суду України у справі № 6-47023св10 та в ухвалі від 30 травня 2012 р. Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у справі № 6-7139св12.

Акція є неподільною, її власник набуває комплексу корпоративних прав та обов'язків. Такий комплекс прав та обов'язків належить тому з подружжя, який є власником цінних паперів. У разі припинення шлюбно-сімейних правовідносин, із певним поділом майна подружжя, вартість цінних паперів повинна включатися до вартості всього майна, яке підлягає поділу.

Під час поділу корпоративних прав подружжя, які посвідчуються акціями, договір

між подружжям або рішення суду про поділ їхнього майна є безпосередньою підставою для внесення змін щодо власника акцій у депозитарній системі України. Звернення стягнення на акції у разі поділу спільного майна подружжя не вимагається, оскільки вони, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 195 ЦК України [7, с. 206], є самостійним об'єктом права власності, тобто прирівнюються у правовому режимі до речей.

Що ж стосується дивідендів, отриманих дружиною або чоловіком внаслідок господарської діяльності товариства (зокрема товариства з обмеженою відповідальністю), то вони, за ч. 2 ст. 61 СК України, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя і підлягають поділу на загальних засадах [8, с. 227].

Оскільки корпоративні права мають складну структуру, їх прийнято поділяти на майнові та немайнові. Суб'єктивні корпоративні права є неподільними і не можуть окремо передаватися іншим особам, про що зазначалося вище. Корпоративні права – майнові (наприклад, дивіденди), набуті дружиною або чоловіком за час шлюбу, належать до їх спільного майна (майнових прав) та можуть бути поділені.

Як показує судова практика, у вирішенні спорів про розділ корпоративних прав (частка одного з подружжя у статутному фонді) як спільної сумісної власності подружжя суди визначають, що внесок, внесений до статутного фонду товариства, за рахунок спільних коштів або майна подружжя, є власністю товариства, а тому не може бути предметом поділу.

Також, згідно з роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя», внесок у статутний фонд господарського товариства не є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, оскільки власником майна є саме суспільство.

У разі поділу майна подружжя, якому на правах спільної сумісної власності належать корпоративні права (акції, частки у статутному капіталі) господарських товариств, правомірно вимагати не поділу майна відповідних підприємств, а поділу емітованих цими підприємствами корпоративних прав (акцій, часток у статутному капіталі).

Відповідно до роз'яснень Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» від 21 грудня 2007 р. № 11, акції можуть бути об'єктом права спільної сумісної власності і предметом поділу між подружжям, якщо вони були придбані за їх спільні кошти. Внесок до статутного капіталу господарського товариства (наприклад, ТОВ) не є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, оскільки ст. 13 Закону

України «Про господарські товариства» встановлено, що власником майна, переданого йому засновниками і учасниками, є саме товариство.

На жаль, Пленум у своєму роз'ясненні прямо не вказує на можливість поділу таких корпоративних прав, як частка у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю. Крім того, чинним законодавством України, що регулює діяльність господарських товариств, у т. ч., товариств із обмеженою відповідальністю, не врегульовано порядок набуття членства у такому товаристві іншим із подружжя, який отримав право на частку у статутному капіталі внаслідок поділу спільного майна. З цієї причини суди часто відмовляють у задоволенні вимог про поділ між подружжям частки у статутному капіталі товариства, яка була придбана одним із них у шлюбі за спільні кошти. У будь-якому разі правовий механізм реалізації наслідків такого поділу необхідно додатково врегулювати на рівні закону.

Враховуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що частка одного з подружжя в товаристві з обмеженою відповідальністю як об'єкт корпоративних прав не може розділятися. Другий з подружжя, який не є учасником товариства, має право претендувати тільки на розділ відповідних доходів від діяльності товариства.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що сьогодні в законодавстві чітко не визначено правового режиму таких корпоративних прав, немає єдності думок і серед науковців, а позиції вищих судових інстанцій суперечать одна одній. Такі неузгодженості в судовій практиці та в правовій доктрині негативно впливають як на стабільність майнових сімейних відносин, так і на відносини обороту корпоративних прав, у зв'язку з чим є необхідність у приведенні існуючих норм, що регулюють поділ корпоративних прав подружжя, у відповідність до чинного законодавства України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. Офіційний вісник України. 2003. № 11.
3. Жилинкова І.В. Имущественные отношения между супругами. Мала енциклопедія нотаріуса. 2004. № 1(13). С. 43–46.
4. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. Є.О. Харитонова, Х.: Одиссей. 2006. 552 с.
5. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. І.В. Жилинкової. Х., 2008. 855 с.
6. Даниленко Є. Придбання акціонерним товариством акцій одного з подружжя. Підприємництво, господарство і право. 2012. № 11. С. 40–42.
7. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. Є.О. Харитонова, Х.: Одиссей. 2010. 1216 с.
8. Сафончик О.І. Окремі аспекти поділу корпоративних прав подружжя. Збірник матеріалів Міжнародного Конгресу «Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції». Одеса. 2–4 червня 2017 р. С. 225–227.

УДК 347.922.3+347.634/.637

ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПОДАННЯ ДО СУДУ ПОЗОВНОЇ ЗАЯВИ ПРО ОСПОРЮВАННЯ БАТЬКІВСТВА (МАТЕРИНСТВА)

Стопченко К.О., аспірант
кафедри цивільного права і процесу
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню передумов реалізації права на подання до суду позовної заяви про оспорування батьківства (материнства). Внаслідок аналізу наукової доктрини та законодавства України виокремлено процесуальні та матеріальні передумови реалізації права на подання до суду позовної заяви про оспорування батьківства (материнства).

Ключові слова: батьківство, материнство, оспорування батьківства (материнства), право на подання до суду позовної заяви, передумови реалізації права на подання до суду позовної заяви, процесуальні передумови, матеріальні передумови.

Статья посвящена исследованию предпосылок реализации права на подачу в суд искового заявления об оспаривании отцовства (материнства). В результате анализа научной доктрины и законодательства Украины выделены процессуальные и материальные предпосылки реализации права на подачу в суд искового заявления об оспаривании отцовства (материнства).

Ключевые слова: отцовство, материнство, оспаривание отцовства (материнства), право на подачу в суд искового заявления, предпосылки реализации права на подачу в суд искового заявления, процессуальные предпосылки, материальные предпосылки.

Stopchenko K.O. PRECONDITIONS FOR REALIZATION OF THE RIGHT TO FILE A LAWSUIT ON THE CHALLENGE OF PATERNITY (MATERNITY) IN COURT

The scientific article is devoted to the study of the preconditions for realization of the right to file a lawsuit on the challenge of paternity (maternity) in court. As a result of the analysis of scientific doctrine and legislation of Ukraine, the procedural and substantive preconditions for realizing of the right to file a lawsuit on the challenge of paternity (maternity) are set out.

Key words: paternity, maternity, challenge of paternity (maternity), right to file a lawsuit, preconditions for realization of the right to file a lawsuit, procedural preconditions, material preconditions.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 55 Конституції України [1], права і свободи людини і громадянина захищаються судом. У ч. 1–2, 5 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [2] також визначено: кожна особа має право в порядку, встановленому ЦПК України, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспоруваних прав, свобод чи законних інтересів. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах. Жодна особа не може бути позбавлена права на участь у розгляді своєї справи у визначеному ЦПК України порядку.

Незважаючи на те, що право на звернення до суду є конституційним, гарантується державою і належить усім фізичним та юридичним особам, воно повинно мати свої певні умови реалізації, свою систему координат, щоб залишатися правовим явищем. Мають бути дотримані певні умови, аби виникли процесуальні правовідносини щодо відкриття провадження у справі між особою, яка звертається до суду, і судом – передумови права на пред'явлення позову, практичне значення яких полягає в тому, що, коли відсутність однієї з них з'ясується при поданні позовної заяви, суддя зобов'язаний відмовити у відкритті провадження у справі. Відмова у відкритті провадження у справі перешкоджає

повторному зверненню до суду з таким самим позовом [3, с. 111].

Ступінь розробленості проблеми. Передумови реалізації права на звернення до суду з позовом про захист прав, свобод та інтересів інших осіб вже неодноразово були предметом наукових досліджень вчених-процесуалістів. Відповідні дослідження проводили такі науковці, як С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, К.В. Гусаров, В.В. Комаров, Д.Д. Луспеник, Ю.Д. Притика, Г.В. Чурпіта, С.Я. Фурса та ін. Водночас зазначені вчені досліджували, здебільшого, право на пред'явлення позову, а також передумови його реалізації у цілому, безвідносно до конкретної категорії справ. Відтак проблемні аспекти, пов'язані з виокремленням та аналізом передумов реалізації права на подання до суду позовної заяви про оспорування батьківства (материнства), залишаються малодослідженими і потребують наукової розробки, проведення якої і становитиме мету цієї наукової статті.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України до передумов реалізації права на подання до суду позовної заяви про оспорування батьківства (материнства) відносить як процесуальні, так і матеріально-правові передумови. Процесуальні передумови реалізації права на подання до суду позовної заяви про оспорування батьківства (материнства) визначені цивільним процесуальним законодавством України. Водночас матеріально-правові передумови

реалізації такого права регламентовані нормами сімейного законодавства України.

ЦПК України подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства (материнства) пов'язує із наявністю таких процесуальних передумов:

1) Заява підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства (п. 1 ч. 1 ст. 186 ЦПК України). Ця передумова включає в себе такі складові частини: у заявника та особи, яка притягується як відповідач, наявна цивільна процесуальна правоздатність; справа підпадає під цивільну юрисдикцію суду; позивач пред'явив вимогу, що не є «байдужою для права» [2, с. 389].

Щодо першого складника слід зазначити: відповідно до ст. 46 ЦПК України, цивільною процесуальною правоздатністю є здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи. Згідно з указаною нормою цивільну процесуальну правоздатність мають усі фізичні і юридичні особи. Виходячи з того, що позивачем у справах про оспорювання батьківства (материнства), з огляду на предмет позову, завжди виступає фізична особа, відповідно до ст. 46 ЦПК України вона вважається такою, що має цивільну процесуальну правоздатність.

Щодо другого складника. Як визначено у ч. 1 ст. 19 ЦПК України, суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Таким чином, під цивільну юрисдикцію суду підпадає будь-яка справа, яка виникає з сімейних правовідносин, у т. ч. справа про оспорювання батьківства (материнства).

І, нарешті, третій складник, який полягає у тому, що позивач пред'явив вимогу, що не є «байдужою для права». Як слушно зазначається в юридичній літературі, «байдужими для права» є вимоги, які не є правовими, тобто не ґрунтуються на нормах чинного законодавства. Це пов'язано з тим, що, відповідно до ст. 19 ЦПК України, суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із правових відносин, а не з будь-яких суспільних зв'язків. Окрім того, «байдужими для права» є вимоги, що впливають із правовідносин, які припинилися, адже у такому разі відсутня підстава позову [4, с. 389].

Так, наприклад, «байдужою для права» є вимога про оспорювання батьківства, пред'явлена особою, яка записана батьком дитини, якщо в момент реєстрації себе батьком дитини така особа знала, що не є її батьком. Такі вимоги не є правовими, адже суперечать правовій нормі, що її містить ч. 5 ст. 136 СК України [5].

«Байдужою для права» слід визнати й вимогу про оспорювання батьківства, пред'явлену після смерті дитини (ч. 4 ст. 136 СК України), адже у такому разі спірні правовідносини є такими, що припинилися.

2) Відсутнє таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав (п. 2 ч. 1 ст. 186 ЦПК України).

Це положення кореспондується із ч. 2 ст. 256 ЦПК України, за якою у разі закриття провадження у справі повторне звернення до суду з приводу спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав не допускається. Проте потрібно врахувати, що наявність ухвали про закриття провадження у зв'язку з прийняттям відмови позивача від позову не позбавляє відповідача в цій справі права на звернення до суду за вирішенням цього спору (ч. 2 ст. 256 ЦПК України). Тому він має право пред'явити такий самий позов до особи, яка відмовилася від позову.

3) У провадженні цього чи іншого суду відсутня справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав (п. 3 ч. 1 ст. 186 ЦПК України).

Таке положення закону спрямоване на те, щоб не допустити розгляду одного і того ж спору різними судовими органами, оскільки це може призвести до ухвалення різних судових рішень. Втім, наразі фактично відсутня можливість достеменно й об'єктивно перевірити, чи відкрито провадження у цьому ж або іншому суді у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, а тому в більшості випадків доводиться розраховувати на добросовісність сторін [6, с. 311].

4) Відсутнє рішення третейського суду, прийняте в межах його компетенції, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, за винятком випадків, коли суд відмовив у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду або скасував рішення третейського суду і розгляд справи в тому самому третейському суді виявився неможливим (п. 4 ч. 1 ст. 186 ЦПК України).

Ця норма пов'язана з тим, що рішення третейського суду, ухвалене із дотриманням положень Закону України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 р., є загальнообов'язковим, так само, як рішення суду загальної юрисдикції. Відповідно до ч. 1 ст. 51 Закону України «Про третейські суди», рішення третейського суду є остаточним і оскарженню не підлягає, крім випадків, передбачених цим Законом. У цій же статті передбачені підстави і порядок оскарження такого рішення.

Водночас необхідно звернути увагу, що суддя не може відмовити у відкритті провадження у справі на тій підставі, що є рішення третейського суду, прийняте в межах його компетенції, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, якщо суд відмовив у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду або скасував рішення третейського суду і розгляд справи в тому ж третейському суді виявився неможливим.

5) Відсутнє рішення суду іноземної держави, визнане в Україні в установленому законом порядку, щодо спору між тими сами-

ми сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав (п. 5 ч. 1 ст. 186 ЦПК України).

Відповідно до ст. 81 Закону України «Про міжнародне приватне право», в Україні можуть бути визнані та виконані рішення іноземних судів у справах, що виникають із цивільних, трудових, сімейних та господарських правовідносин, вироки іноземних судів у кримінальних провадженнях у частині, що стосується відшкодування шкоди та заподіяних збитків, а також рішення іноземних арбітражів та інших органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд цивільних і господарських справ, що набрали законної сили.

Рішення іноземного суду (суду іноземної держави, інших компетентних органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд цивільних справ) визнаються та виконуються в Україні, якщо їх визнання та виконання передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або за принципом взаємності. Якщо визнання та виконання рішення іноземного суду залежить від принципу взаємності, вважається, що він існує, оскільки не доведено інше (ст. 462 ЦПК України).

6) Після смерті фізичної особи, яка звернулася із позовною заявою або до якої пред'явлено позов, або оголошення її померлою спірні правовідносини допускають правонаступництво (п. 6 ч. 1 ст. 186 ЦПК України).

Правонаступництво – це перехід прав та обов'язків від однієї особи до іншої. За загальним правилом, сімейні правовідносини не допускають правонаступництва, адже сімейні права та обов'язки є такими, що тісно пов'язані з їх носієм. Це підтверджується і позицією законодавця, який у ч. 1 ст. 14 Сімейного кодексу України (далі – СК України) наголошує, що сімейні права є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані іншій особі, а у ч. 1 ст. 14 СК України зазначає, що сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути перекладені на іншу особу.

Водночас у справах про оспорювання батьківства в контексті правонаступництва сімейне законодавство України встановлює виняток, а саме: якщо, відповідно до ч. 2 ст. 137 СК України, той, хто записаний батьком дитини, помер після пред'явлення ним позову про виключення свого імені як батька з актового запису про народження дитини, позовну заяву можуть підтримати в суді його спадкоємці.

Таким чином, у разі смерті фізичної особи, яка звернулася із позовною заявою до суду або до якої пред'явлено позов, або оголошення її померлою спірні правовідносини щодо оспорювання батьківства (материнства) є такими, що допускають правонаступництво, тільки за умови пред'явлення позову про оспорювання батьківства. Відповідно до ч. 2 ст. 137 СК України, правонаступниками позивача виступають його спадкоємці.

Як було зазначено вище, поряд із процесуальними передумовами другим видом передумови реалізації права на подання до суду позовної заяви про оспорювання бать-

ківства (материнства) є передумови матеріально-правові, регламентовані нормами матеріального, сімейного права України. Матеріально-правові передумови реалізації права на подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства (материнства) різняться залежно від предмета позову. Виходячи з аналізу сімейного законодавства України, можна стверджувати, що матеріально-правовими передумовами реалізації права на подання до суду позовних заяв про оспорювання батьківства (материнства) є:

1) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства особою, яка записана батьком дитини: а) позивач є особою, яка записана батьком дитини відповідно до ст. 122, 124, 126, 127 СК України (ч. 1 ст. 136 СК України); б) позов про виключення відомостей про особу як батька дитини з актового запису про її народження пред'явлено після народження дитини і до досягнення нею повноліття (ч. 3 ст. 136 СК України); в) позивач на момент реєстрації себе батьком дитини не знав, що не є її батьком (ч. 5 ст. 136 СК України); г) позивач не давав згоду на застосування допоміжних репродуктивних технологій відповідно до ч. 1 ст. 123 СК України (ч. 5 ст. 136 СК України);

2) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства спадкоємцями особи, яка записана батьком дитини: а) особа, яка записана батьком дитини, померла до народження дитини (ч. 1 ст. 137 СК України); б) особа, яка записана батьком дитини, за життя подала до нотаріуса заяву про невизнання свого батьківства (ч. 1 ст. 137 СК України);

3) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства визначеними законом спадкоємцями особи, яка записана батьком дитини (дружиною, батьками, дітьми): а) особа, яка записана батьком дитини, померла (ч. 3 ст. 137 СК України); б) особа, яка записана батьком дитини, через поважні причини не знала про те, що записана батьком дитини (ч. 3 ст. 137 СК України);

4) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства свого чоловіка жінкою, яка народила дитину у шлюбі: а) позивачем є жінка, яка народила дитину у шлюбі (ч. 1 ст. 138 СК України); б) предметом позову є вимога про виключення запису про чоловіка як батька дитини з актового запису про народження дитини (ч. 1 ст. 138 СК України); в) інша особа подала заяву про визнання свого батьківства щодо дитини (ч. 2 ст. 138 СК України);

5) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання материнства жінкою, яка вважає себе матір'ю дитини: а) позивачем є жінка, яка вважає себе матір'ю дитини, а відповідачем – жінка, яка записана матір'ю дитини (ч. 2 ст. 139 СК України); б) народження дитини жінкою-позивачем не є наслідком перенесення в її організм ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій (ч. 2 ст. 123, ч. 2 ст. 139 СК України); в) народження дитини не є наслідком перенесення в організм жінки-від-

повідача ембріона людини, зачатого її чоловіком та позивачем внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій (ч. 3 ст. 123, ч. 2 ст. 139 СК України);

б) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання материнства жінкою, яка не вважає себе матір'ю дитини: а) позивачем є жінка, яка записана матір'ю дитини (ч. 1 ст. 139 СК України); б) жінка-позивач не вважає себе матір'ю дитини (ч. 1 ст. 139 СК України).

Висновки. Таким чином, на підставі аналізу нормативно-правових актів та наукової доктрини ми виокремили такі передумови реалізації права на подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства (материнства):

1. процесуальні передумови реалізації права на подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства (материнства), які визначають процесуальні підстави для відкриття провадження у справі: а) заява підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства; б) відсутнє таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; в) у провадженні цього чи іншого суду відсутня справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; г) відсутнє рішення третейського суду, прийняте в межах його компетенції, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, за винятком випадків, коли суд відмовив у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду або скасував рішення третейського суду і розгляд справи в тому самому третейському суді виявився неможливим; д) відсутнє рішення суду іноземної держави, визнане в Україні в установленому законом порядку, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; е) після смерті фізичної особи, яка звернулася із позовною заявою або до якої пред'явлено позов, або оголошення її померлою спірні правовідносини допускають правонаступництво;

2. Матеріально-правові передумови, які визначають матеріальні підстави для відкриття провадження у справі. Матеріально-правові передумови реалізації права на подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства (материнства) різняться залежно від предмета позову:

1) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства особою, яка записана батьком дитини: а) позивач є особою, яка записана батьком дитини відповідно до ст. 122, 124, 126, 127 СК України; б) позов про виключення відомостей про особу як батька дитини з актового запису про її народження пред'явлено після народження дитини і до досягнення нею повноліття; в) позивач

на момент реєстрації себе батьком дитини не знав, що не є її батьком; г) позивач не давав згоду на застосування допоміжних репродуктивних технологій відповідно до ч. 1 ст. 123 СК України;

2) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства спадкоємцями особи, яка записана батьком дитини: а) особа, яка записана батьком дитини, померла до народження дитини; б) особа, яка записана батьком дитини, за життя подала до нотаріуса заяву про невизнання свого батьківства;

3) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства визначеними законом спадкоємцями особи, яка записана батьком дитини (дружиною, батьками, дітьми): а) особа, яка записана батьком дитини, померла; б) особа, яка записана батьком дитини, через поважні причини не знала про те, що записана батьком дитини;

4) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання батьківства свого чоловіка жінкою, яка народила дитину у шлюбі: а) позивачем є жінка, яка народила дитину у шлюбі; б) предметом позову є вимога про виключення запису про чоловіка як батька дитини з актового запису про народження дитини; в) інша особа подала заяву про визнання свого батьківства щодо дитини;

5) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання материнства жінкою, яка вважає себе матір'ю дитини: а) позивачем є жінка, яка вважає себе матір'ю дитини, а відповідачем – жінка, яка записана матір'ю дитини; б) народження дитини жінкою-позивачем не є наслідком перенесення в її організм ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій; в) народження дитини не є наслідком перенесення в організм жінки-повідача ембріона людини, зачатого її чоловіком та позивачем внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій;

б) у разі подання до суду позовної заяви про оспорювання материнства жінкою, яка не вважає себе матір'ю дитини: а) позивачем є жінка, яка записана матір'ю дитини; б) жінка-позивач не вважає себе матір'ю дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618ІV. Законодавство України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
3. Степаненко Т.В. Судочинство у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2008. 181 с.
4. Цивільне процесуальне право України: підручник / за заг. ред. С.С. Бичкової. К.: Атіка, 2009. 760 с.
5. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. Офіційний вісник України. 2002. № 7. С. 1. Ст. 273.
6. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. С.С. Бичкової. К.: Атіка, 2010. 896 с.

СЕКЦІЯ 3 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.7:339.338(477)

САМОКОНТРОЛЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Добровольська В.В., к. ю. н.,
доцент кафедри господарського права і процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена аналізу і характеристиці правового терміну «самоконтроль» стосовно господарської діяльності на основі наукових досліджень, здійснених упродовж XX–XXI століть.

Ключові слова: самоконтроль, сфера господарювання, суб'єкти господарської діяльності, контроль, правова робота, внутрішньогосподарські відносини.

Статья посвящена анализу и характеристике правового термина «самоконтроль» относительно хозяйственной деятельности на основе научных исследований, осуществленных в течение XX–XXI в.

Ключевые слова: самоконтроль, сфера хозяйствования, субъекты хозяйственной деятельности, контроль, правовая работа, внутривозрастные отношения.

Dobrovolskaya V.V. SELF-CONTROL IN SPHERE OF BUSINESS

The article is devoted to the analysis and characteristics of the legal term “self-control” in relation to economic activity based on scientific research carried out during the XX–XXI century.

Key words: self-control, sphere of economic activity, subjects of economic activity, control, legal work, internal economic relations.

Постановка проблеми. Сфера господарювання, а точніше діяльність її різноманітних суб'єктів, є об'єктом контролю, загальні засади якого встановлені чисельними нормативно-правовими актами на чолі з Конституцією України та Господарським кодексом України, який здійснюється з метою встановлення правопорядку в суспільстві. Самоконтроль є різновидом контролю та вирізняється формами і процедурою, а мета зазначених понять спільна – це здійснення контрольно-оціночних дій задля встановлення реального положення стану господарської діяльності і визначення подальших її напрямів на засадах законності, прозорості та строкowości.

Дослідження стосовно самоконтролю у сфері господарювання в загальному вигляді є малочисельними та не містять його основних сучасних засад, видів і потреб, що обумовлює актуальність тематики статті.

Метою статті є визначення поняття «самоконтроль» як правової категорії щодо сфери господарювання, з визначенням його певних видів та окресленням суттєвих ознак, суб'єктного складу на підставі норм чинного законодавства та положень у фаховій літературі.

За основу написання статті взято праці таких науковців, як: Т.А. Бутинець, О.М. Вінник, О.П. Віхрова, Д.В. Задихайла, С. Кушнір, О.П. Орлюк, В.П. Попелюк та інших.

Виклад основного матеріалу. Самоконтроль у сфері господарювання є самостійною правовою категорією, яка є предметом дослідження у фаховій літературі, деякі норми підзаконних і відомчих нормативних актів міс-

тять положення щодо зазначеного поняття. Також слід зазначити комплексний характер терміну «самоконтроль», який застосовується різними науками, в тому числі й юридичними. Суттю самоконтролю є контрольно-наглядовий характер, тобто в цьому сенсі йому притаманні всі ознаки терміну «контроль».

Доречним є визначення основної мети самоконтролю, його основного напрямку (стратегії), який можливо визначити через загально-теоретичний термін «функція». У літературі є слушною думка про те, що функція самоконтролю носить перевірочний характер об'єкта і полягає у встановленні ступеня збігу того, що повинно бути, з тим, що вже є, або з тим, що тільки може бути, а також у встановленні подібності ступеня збігу компонентів, що звіряються. Зміст компонентів, що входять до складу самоконтролю, природно, буде змінюватися залежно від того, в якому контексті вони проявляються. Функція самоконтролю полягає у встановленні подібності ступеню збігу звірюваних компонентів [1, с. 34]. Стосовно сфери господарювання слід зазначити, що самоконтроль повинен встановлювати реальний стан господарської діяльності суб'єкта до положень норм чинного законодавства.

У загальному вигляді, за визначенням А.В. Петровського, самоконтроль являє собою усвідомлення й оцінювання суб'єктом власних дій, процесів і станів. Самоконтроль передбачає наявність еталона й можливість отримання відомостей про контрольовані дії і стани [2, с. 35]. Тобто повинні бути встановлені певні стандарти (правила, критерії),

які в подальшому будуть об'єктом контрольованих дій. Самоконтроль – це свідомо здійснюваний суб'єктом процес, завдяки якому він досягає узгодженості між власною діяльністю (результатом) і відповідним зразком, як визначає Т.А. Бутинець. З цього поняття випливає судження, що для того, щоб процес міг здійснюватися, мають існувати вимірники і зразки (норми, стандарти), на основі яких працівник оцінює ступінь і правильність виконаного завдання. З іншого боку, це буде «самоперевірка» під кутом зору узгодженості дій з прийнятими принципами, незалежно від того, чи забезпечена їх реалізація правовими санкціями, чи теж є справою морального ставлення або так званої доброї роботи [3, с. 90]. Т.А. Бутинець додає, що самоконтроль функціонує, щоправда, не на всіх рівнях, однак принциповий його тягар знаходиться на найнижчому. На рівні підприємства це буде весь колектив – кожний працівник у сфері власної діяльності й найближчого оточення [4, с. 22]. Із зазначеного вбачаються такі ознаки самоконтролю, як вольовий характер, аналіз здійснених і запланованих дій і стандарти (критерії) оцінки. Самоконтроль на підприємстві ототожнюють з поняттям «організаційний контроль», який здійснюється під час розподілу робіт по певним управлінським структурам або працівникам. У процесі такого контролю виявляються прорахунки і упущення в діяльності управлінської структури або працівника, допущені ними під час виконання попередньої частини роботи. При цьому не здійснюється безпосередній контроль з чийої-небудь сторони. Тобто самоконтроль можливо визначити як частину виробничого процесу зі своїми напрямками здійснення і метою застосування.

Також самоконтроль можливо визначити як окремий напрям у процесі здійснення господарської діяльності, тобто принцип господарювання. У літературі слушно зазначається, що застосування принципу самоконтролю допомагає легко виявити неякісне виконання попередньої частини роботи. Виконання всіх частин роботи взаємопов'язано, тому прорахунки в одній частині тягнуть за собою упущення і помилки в наступній частині роботи. Працівники, які виконують таку роботу, будуть прагнути до скоєного її виконання без прорахунків і помилок. Таким чином, ми отримуємо ефективний метод контролю без контролерів. Перевагою такого методу є відсутність негативних психологічних впливів, які виникають у разі безпосереднього контролю, підвищення зацікавленості працівників у результатах своєї праці, у виявленні помилок і прорахунків, а також скорочення витрат на безпосередній контроль [5, с. 44]. Крім того, в літературі вважають самоконтроль субінститутом інституту ринкового саморегулювання [6, с. 38]. Дійсно, якщо аналізувати самоконтроль із внутрішньо-якісними ознаками, то можливо його віднести до сфери саморегулювання, яка притаманна в широкому сенсі економіці нашої країни та є однією зі складових господарського правопорядку за ст. 5 Господарського кодексу України [7], а звідси – показником її законності, ефективності, дисципліни тощо. З цього приводу є слуш-

ною думка в літературі про те, що підприємницька діяльність «є основним інститутом ринкового саморегулювання. Саме в його межах відбувається організація виробництва товарів і послуг, що урівноважують попит та споживання на прийнятному для суспільства рівні. У цьому сенсі право на підприємницьку діяльність є системоутворюючим елементом усього комплексу відносин у ринковій економіці і має розглядатися як у «вертикальному», так і в «горизонтальному» системно-структурному контексті системи права та системи законодавства» [8, с. 113].

Також у літературі самоконтроль відносять до внутрішнього контролю, який, як правило, опосередковує внутрішньогосподарські відносини, що дозволяє виокремити його суб'єктну складову. Наприклад, А.Н. Щукін вважає, що самоконтроль – це форма контролю, об'єктом якого є діяльність самого контрольного суб'єкта, свідомо оцінка результатів власної діяльності й подальша (за необхідності) корекція для того, щоб отриманий результат відповідав потрібному [9, с. 293]. Тобто мова йдеться про контрольну компетенцію самого суб'єкта господарювання, в особі, наприклад, його засновника або засновників, адже на контрольні повноваження у складі повноважень власника засобів виробництва прямо вказує О.М. Вінник [10, с. 210].

Інші зазначають, що формування організаційної структури підприємства підпорядковано його стратегії щодо забезпечення якості продукції та іншим планам. Певним стратегічним планам відповідає набір інструментів для здійснення відповідних дій суб'єктами самоконтролю. В організаційній структурі підприємства, яка включає розподіл завдань і повноважень всередині підприємства, зазвичай організацією внутрішнього господарського контролю займаються відділи та служби підприємства. Зокрема, виділяють: ревізійну комісію; відділ внутрішнього аудиту; наглядову раду; служби та відділи, які здійснюють контроль усередині відділів. Їхні контрольні функції, не будучи основними, виконуються у вигляді самоконтролю, обсяг яких визначається специфічними завданнями цих служб [11, с. 9]. Тобто можливо говорити про самостійний напрям правової роботи на підприємстві – самоконтроль щодо різноманітних аспектів його діяльності за розробленим локальним актом керівника підприємства. О.П. Віхров використовує загальне поняття «управління господарською діяльністю (підприємництвом)», яким поглинаються і державний контроль, і самоконтроль як елементи організаційної функції: це цілеспрямована діяльність з організації та забезпечення господарювання у відповідності до вимог суспільного господарського порядку, що здійснюється на всіх рівнях національної економічної системи органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, наділеними господарською компетенцією, а також громадянами, громадськими та іншими організаціями, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-гос-

подарські повноваження на основі відносин власності» [12, с. 59].

Слушною є думка про те, що самоконтроль вбирає в себе надзвичайно багато можливостей у сфері поліпшення якості господарювання. Виявлення недоліків та їх негайна ліквідація – це основні його функції. Подібних переваг у такому широкому масштабі не має жодна з підсистем контролю. Внутрішній характер самоконтролю є такою суттєвою її ознакою, що весь зовнішній контроль не може його замінити [13, с. 22]. Представляється, що самоконтроль є вельми доречним само до сфери господарювання та, як правило, опосередковує внутрішньогосподарські відносини, впливає на визначення й оцінку поточної діяльності суб'єкта господарювання шляхом застосування оцінки і при цьому виявляє позитивні та негативні риси зазначеної діяльності. Тобто самоконтроль вважається внутрішнім за своїм характером і способом здійснення. У літературі під внутрішнім контролем розуміють комплекс контрольних дій, організованих власником і керівництвом підприємства, спрямованих на досягнення мети підприємства з позиції оцінки управлінської діяльності щодо різних рівнів управління в частині ідентифікації і зниження ризику ведення бізнесу [14, с. 105].

Таким чином, суб'єктний склад самоконтролю у сфері господарювання визначається наявністю різноманітних суб'єктів господарювання у порядку ст. 55 Господарського кодексу України. Він може здійснюватися в юридичних осіб різної форми власності та організаційно-правової форми та у фізичних осіб – підприємців, за їх ініціюванням. Перш за все, у здійсненні самоконтролю та його результатів зацікавлені власники (засновники) юридичної особи, вони можуть ініціювати його проведення як на постійній основі, так і одноразово. Інколи самоконтроль пов'язаний з державним контролем та здійснюється разом із ним одночасно. Так, у літературі слушно зазначається, що Міністерство освіти України здійснює внутрішньовідомчий державний контроль, а навчальні заклади та керівники – самоконтроль забезпечення здорових, безпечних умов навчання, виховання і праці та інших питань охорони праці, який має ознаки державного внутрішнього контролю [15, с. 90]. Тобто можливо виділити цілелемотиваційний компонент самоконтролю у сфері господарювання – контроль здійснюється суб'єктами, діяльність яких спрямована на проведення контролю, та суб'єктами, які є учасниками процесу (самоконтроль).

Слушною є думка про те, що процес контролю – це діяльність суб'єктів контролю, спрямована на виконання ухвалених рішень шляхом реалізації певних завдань, принципів, методів, застосування технічних засобів і технології контролю. Процес контролю за здійсненням планової діяльності та реалізацією планів, який передбачає контроль за формуванням та виконанням планів, включає такі етапи:

– визначення доцільності контролю (вибір критеріїв, рішення про регулярність, користь для ефективності управління тощо);

– планування контролю: об'єкти контролю, методи, результати, показники; норми контролю (етичні, правові, виробничі); суб'єкти контролю (внутрішні або зовнішні органи контролю, менеджери та самі учасники планового процесу (самоконтроль)); обсяг контролю (повний, наскрізний, вибірковий; засоби контролю (ручні, автоматизовані, комп'ютеризовані); терміни і тривалість контролю; послідовність, методики тощо;

– визначення контрольних точок для порівняння фактичних і планових параметрів, показників, встановлення розходжень (просте виявлення, кількісна оцінка); розроблення рішення, визначення його ваги;

– оцінка результатів (аналіз відхилень, локалізація причин, встановлення винних осіб та відповідальності за недоліки, дослідження можливостей виправлення, заходи з усунення недоліків тощо);

– документування результатів контролю;

– повідомлення рішення про результати контролю і причини відхилень (усно, письмовий звіт);

– прийняття рішення про усунення відхилень та внесення коригувань у плани тощо [16, с. 380–381].

Самоконтроль у сфері господарювання різниться за характером (різновидом) господарської діяльності. Так, він може стосуватися фінансової сторони діяльності будь-якого суб'єкта господарювання. Наприклад, у літературі його називають внутрішнім фінансовим контролем – це самоконтроль, який здійснюють організації, підприємства, установи як за власною фінансовою діяльністю, так і за фінансовою діяльністю підрозділів, що входять до їхнього складу. Він є складовою частиною управління організацією й тому провадиться на її розсуд на основі рішень цієї організації. Зокрема, внутрішнім контролем можна назвати внутрішній аудит [17, с. 59].

Зазначений вид самоконтролю відповідає нормативам ЄС та може застосовуватися до державних юридичних осіб. Так, у Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 24.05.2005 року зазначено, що системи державного внутрішнього фінансового контролю в різних країнах Європи мають певні відмінності, вони функціонують за єдиними (стандартними) організаційними підходами та понятійною базою. Визначена в цій Концепції понятійна база державного внутрішнього фінансового контролю ґрунтується на вимогах ЄС до управління державними фінансами, що містяться в *acquis communautaire* (розділ 28), а також базових документах Міжнародної організації вищих органів контролю державних фінансів (INTOSAI). Застосування такої понятійної бази відповідає процесу адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Державний внутрішній фінансовий контроль повинен забезпечити належне (законне, економічне, ефективне, результативне та прозоре) управління державними фінансами і розглядається як сукупність трьох складників: внутрішнього контролю, внутрішнього аудиту та їх гармонізації [18]. Також у законодавстві самоконтроль визначений стосовно окремої сфери господарювання. Так, закріплено, що

самоконтроль є основним видом контролю, який застосовується для визначення якості топографо-геодезичних і картографічних робіт [19].

Висновки. Самоконтроль є комплексним поняттям і важливою правовою дефініцією, яка, в тому числі, застосовується щодо сфери господарювання та якій притаманні ознаки й цілі терміну «контроль».

Самоконтроль є різновидом внутрішнього контролю і представляє собою сукупність практичних контрольних-оціночних дій задля встановлення реального положення стану господарської діяльності (фінансового, організаційного, правового характеру), визначення подальших її ефективних і прибуткових напрямів на засадах самоорганізації і самоаналізу.

Самоконтроль у сфері господарювання за своїми внутрішньо-якісними ознаками можливо віднести до сфери саморегулювання, яка притаманна в широкому сенсі економіці нашої країни та є одним зі складників господарського правопорядку за ст. 5 Господарського кодексу України, а звідси – показником її законності, ефективності, дисципліни тощо.

Класифікувати самоконтроль у сфері господарювання можливо за різними підставами: 1) в залежності від об'єкту: фінансовий, майновий, організаційний та інший; 2) за формою власності: державний і недержавний; 3) в залежності від виду господарської діяльності: щодо виконання робіт, надання послуг (у сфері капітального будівництва, у сфері електроенергетики, щодо надання освітніх та інших послуг) тощо; 4) в залежності від суб'єктного складу: за рішенням керівника юридичної особи або фізичної особи; 5) в залежності від часових критеріїв: одноразовий і постійний (згідно із затвердженим графіком на підставі локального акту).

Внутрішній фінансовий самоконтроль є різновидом внутрішнього аудиту, мета якого – законність, своєчасність, аналіз, звітність і виплати всіх фінансово-розрахункових операцій суб'єкта господарювання.

Вважається за доцільне визначити самоконтроль у сфері господарювання як окремий напрям правової роботи шляхом внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 26.11.2008 р. № 1040 «Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чеботарьов М.К. Самоконтроль як важливий компонент формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління. Проблеми інженерно-педагогічної освіти. 2014. № 45. С. 33–40.
2. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. М.: Политиздат. 1985. 431 с.
3. Кушнір С. Самоконтроль у сфері освіти як різновид державного контролю. *Jurnalul juridic National: Teorie si Practica*. 2014. С. 89–91.
4. Бутинець Т.А. Система самоконтролю. Проблеми теорій та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2010. Випуск 1 (16). С. 21–30.
5. Короткий курс лекцій з дисципліни «Теорія організації». Інформаційний ресурс. URL: <https://studme.com.ua>
6. Солодченко С. Змістово-функціональна сутність самоконтролю у сфері господарювання. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 5. С. 37–41.
7. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. в редакції від 06.01.2018 р. Офіційний Вісник України. 2003. № 11. Ст. 462.
8. Задихайло Д.В. Право на підприємницьку діяльність у системі відносин правового господарського порядку. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 2(65). С. 112–122.
9. Щукин А. Н. Лингводидактический энциклопедический словарь. М.: Астрель, АСТ, Хранитель. 2007. 746 с.
10. Вінник О.М. Господарське право: навчальний посібник. 2-ге вид., змін. і доповн. К.: Правова єдність, 2008. 766 с.
11. Попелюк В.П. Правовое регулирование отношений контроля в сфере хозяйствования: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право»; Національний університет «Одеська юридическа академія». О., 2011. 18 с.
12. Віхров О.П. Організаційно-господарські правовідносини: монографія. К.: Видавничий дім «Слово», 2008. 512 с.
13. Бутинець Т.А. Система самоконтролю. Проблеми теорій та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2010. Випуск 1 (16). С. 21–30.
14. Козлова О.В. Переваги експертних систем за традиційними системами штучного інтелекту. Системи озброєння і військова техніка. 2011. № 1 (25). С. 104–106.
15. Кушнір С. Самоконтроль у сфері освіти як різновид державного контролю. *Jurnalul juridic National: Teorie si Practica*. 2014. С. 89–91.
16. Тарасюк Г.М. Планова діяльність як системний процес управління підприємством: монографія. Житомир: ЖДТУ, 2006. 469 с.
17. Орлюк О.П. Фінансове право: навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 527 с.
18. Про схвалення Концепції розвитку державного внутрішнього фінансового контролю на період до 2017 року: Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 24.05.2005 р. № 158-р. Офіційний вісник України. 2005. № 22. Ст. 75.
19. Інструкція про порядок контролю і приймання топографо-геодезичних та картографічних робіт: наказ Головного управління геодезії, картографії та кадастру від 17 лютого 2000 р. № 19. Інформаційний ресурс. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

УДК 346.93

ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГУЛЯТИВНОЇ ФУНКЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Іванюта Н.В., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри права та публічного адміністрування
Маріупольський державний університет

Стаття присвячена дослідженню й аналізу положень характеристики регулятивної функції господарського процесуального права, визначенню особливостей і змісту регулятивної функції, обґрунтуванню можливих напрямів розвитку.

Ключові слова: функція, регулятивна функція, господарське процесуальне право, правове регулювання, правовий вплив, господарське судочинство.

Статья посвящена исследованию и анализу положений характеристики регулятивной функции хозяйственного процессуального права, определению особенностей и содержания регулятивной функции, обоснованию возможных направлений развития.

Ключевые слова: функция, регулятивная функция, хозяйственное процессуальное право, правовое регулирование, правовое воздействие, хозяйственное судопроизводство.

Ivanuta N.V. CHARACTERISTICS OF THE REGULATORY FUNCTION OF ECONOMIC PROCEDURAL LAW

The article is devoted to the study and analysis of the provisions concerning the characterization of the regulatory function of economic procedural law, the determination of the features and content of the regulatory function, and the justification of possible directions of development.

Key words: function, regulative function, economic procedural law, legal regulation, legal influence, economic legal proceedings.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси в суспільстві, реформування економіки, гармонізація національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів об'єктивно актуалізували необхідність переосмислення правової характеристики функцій господарського процесуального права (далі – ГПП). Регулятивна функція ГПП посідає ключове місце серед інших функцій у визначенні та реалізації головного призначення даної галузі як регулятора суспільних відносин, які виникли у зв'язку з необхідністю вирішення господарського спору й інших правових питань у порядку господарського судочинства. Вона обумовлена метою, завданнями, предметом і методами ГПП як складна система оптимального нормативного упорядкування соціального спектра суспільного життя в державі.

Ступінь розробленості проблеми. Деякі питання регулятивної функції ГПП були предметом дослідження таких вчених, як: О.А. Беляневич, С.М. Грудницька, С.Ф. Демченко, Т.О. Гуржій, Л.М. Ніколенко, О.П. Подцерковний, Д.М. Притика, Т.В. Степанова, В.Б. Череватюк та інших.

Мета статті полягає в дослідженні й аналізі питань правової характеристики регулятивної функції ГПП, визначенні особливостей і змісту регулятивної функції, обґрунтуванні можливих напрямів розвитку й удосконалення.

Виклад основного матеріалу. У процесі аналізу регулятивної функції ГПП стикаємося із проблемами методологічного характеру. Дану функцію можна розглядати з погляду зовнішніх чинників і залежно від інших правових явищ. В юридичній літературі наявні деякі термінологічні розбіжності щодо її визначення.

Так, Ф.В. Тарановський виокремлює нормативну функцію замість регулятивної [1, с. 74], В.Г. Смирнов називає її функцією організації суспільних відносин [2, с. 9]. Тоді як С.С. Алексєєв взагалі включає в регулятивну й охоронну функцію [3, с. 66]. У межах даної статті регулятивна функція ГПП розглядається як самостійна, яка має свій особливий зміст і призначення. Інші автори називають її однією з найважливіших функцій права й описують як «напрямок правового впливу щодо встановлення правил поведінки суб'єктів правовідносин» [4, с. 135].

Тому регулятивна функція може розглядатися в різних контекстах і розкриватися через нижчезазначені позиції.

1. Соціальне регулювання. Термін «регулювання» походить від латинського слова «regulo» («правило») й означає впорядкування, налагодження, приведення чого-небудь у відповідність із чим-небудь [5, с. 489]. За авторитетною думкою Є.Л. Стрельцова, до єдиного «ланцюга» соціального регулювання входять поняття «правовий вплив», «правове регулювання», «правова регламентація», кожне з яких має свій зміст, своє визначення, свої ознаки, своє завдання та ін. [6, с. 14]:

а) правове регулювання. О.Ф. Скакун правове регулювання пропонує розуміти як здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорону та розвиток [7, с. 488]. Представники більш ліберальної позиції наголошують на тому, що регулятивна функція має первинне значення та творчий характер, адже право з її допомогою покликане сприяти розвитку найбільш цінних для суспільства і держави соціальних зв'язків [8, с. 266].

З погляду юридичного позитивізму регулятивну функцію розглядали без зв'язку з іншими явищами соціальної дійсності такі автори, як: А.А. Піонтковський [9, с. 18–21], Р.О. Халфіна [10, с. 22]. Сьогодні такі підходи втрачають своєю актуальність. В.Я. Тацій зазначив, зокрема, що «залишки суто позитивістського підходу до розуміння права, за якого воно розглядалося як суб'єктивне явище, у результаті чого заперечувалась його незалежність від держави, не мають сьогодні перспективи» [11, с. 7];

б) правовий вплив. Окремі автори правове регулювання розглядають через категорію впливу. На думку А.Т. Комзюка, правове регулювання – це специфічний вплив, який здійснюється правом як особливим нормативним інституційним регулятором [12, с. 47];

в) правова регламентація – це створення необхідної правової (законодавчої) бази для організації правового процесу, який повинен привести до певного результату [6, с. 14]. В окремих юридичних джерелах правову регламентацію суспільних відносин виокремлюють як стадію, у межах якої проходить розроблення, встановлення та видання норм права як загальнообов'язкових правил поведінки [13, с. 508]; безпосереднє регламентування суспільних відносин шляхом загального програмування юридичних прав, обов'язків їх учасників і встановлення міри юридичної відповідальності. У цьому разі правова регламентація визначається як перша стадія правового регулювання; стадія, на якій створюються норми права, формується правила поведінки суб'єктів, умови виникнення в них прав, обов'язків, повноважень, відповідальності [14, с. 211].

У питанні дослідження регулятивної функції ГПП остання викликає особливу увагу. Враховуючи, що головною метою ГПП є захист прав та інтересів суб'єктів господарювання, держави, фізичної особи, всі напрями її правового впливу повинні забезпечувати відповідний результат. У межах ГПП саме правовий результат вирішення спорів та інших правових питань стає головним детермінантом правового регулювання, правового впливу, правової регламентації. Як відомо, в юриспруденції є поділ правого регулювання на загальне (нормативне) та індивідуальне (локальне). Власне нормативне регулювання в господарсько-процесуальній сфері здійснюється за результатами правотворчої діяльності Верховної Ради України шляхом створення, зміни, доповнення або скасування процесуальних норм і визначення сфери їхньої дії в просторі, за колом осіб і часом. Головним кодифікованим актом результату такої діяльності є Господарський процесуальний кодекс України. З іншого боку, даній сфері притаманне і локальне регулювання. В Україні наявна стійка тенденція в частині визнання за актами судової влади їхнього нормативного характеру за аналогією із прецедентним правом («усталеної судової практики»), тобто наявності в цих актах судової влади однакових правил поведінки *suī generis*, які мають регулятивний потенціал і поширюються за певних умов не тільки на учасників конкрет-

ного судового процесу [15, с. 134]. Практична необхідність такої тенденції в частині визнання нормативності актів судової влади України пов'язується С.В. Шевчуком із такими причинами: 1) посилення незалежності судової влади; 2) надання конституційним нормам і принципам, а також конституційним нормам про права людини й основні свободи прямої дії, і їх безпосереднє застосування в судах незалежно від наявності чи відсутності відповідного «конкретизуючого» законодавства, для забезпечення чого вкрай необхідна нова, творча роль суддів у процесі правозастосування; 3) подолання в процесі здійснення судочинства проблем, які пов'язані з колізійністю і суперечливістю законодавства, наявність у ньому прогалин і нечітких положень тощо. Звернення щодо зазначеного по допомогу до законодавця є неефективним і може затягнути судовий процес; 4) інтеграція України і міжнародне співробітництво припускають сприйняття і застосування на рівні судової влади практики Європейського суду з прав людини, Суду Європейського Союзу, інших міжнародних юрисдикційних органів, а також усвідомлення методологічних і ціннісних підходів у правозастосовчій діяльності цих судів і судів європейських країн; 5) завдання української судової системи справами, які виникають через суперечливу практику застосування судами законодавства. У зв'язку із цим першочерговим завданням Верховного Суду є забезпечення однакового застосування норм права судами України [15, с. 134–135].

Локальне регулювання в господарській процесуальній сфері набуває своїх особливих проявів і ознак, а саме:

1. Здійснюється через діяльність господарських судів і Верховного Суду України в частині упорядкування на основі чинного процесуального законодавства суспільних відносин шляхом конкретизації поведінки персоніфікованих учасників господарського судочинства щодо розгляду та вирішення господарського спору і встановлення необхідних для цього фактів. Односторонньо-владне регулювання господарських суддів відображається через судові акти господарських судів: ухвали, рішення, постанови, судові накази.

2. Здійснюється сторонами господарського судочинства в межах, встановлених процесуальним законодавством та під контролем суду. Прикладом може слугувати реалізація позивачем права на відмову від позову (всіх або частини позовних вимог), відповідачем – на визнання позову (всіх або частини позовних вимог) – на будь-якій стадії судового процесу (п. 1 ч. 2 ст. 46 Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України).

2. Галузеві особливості господарсько-процесуальної сфери.

Регулятивна функція ГПП здійснюється шляхом впливу на поведінку учасників процесуальних відносин, які повинні відповідати встановленим у законодавстві загальнообов'язковим стандартам. Із цього можна зробити висновок, що регулятивна функція має безумовно складний характер. Реалізація регулятивної функції ГПП може здійсню-

ватися в умовах впливу на суспільні відносини шляхом визначення в законодавстві певної поведінки, механізму, порядку тощо.

Об'єктом регулятивної функції ГПП є суспільні відносини, що виникають між судом і учасниками процесу. ГПП визначає межі поведінки суб'єктів процесуальних відносин, їхній суб'єктний склад і змістовний бік їхньої діяльності [16, с. 135]. Окреслюючи межі об'єкта регулятивної функції, можна його диференціювати за ознакою складності свого компонентного складу та призначення. У таких умовах принципового значення набуває: а) право на справедливий суд як загально визнана цінність; б) суспільні відносини, які складаються у сфері вирішення господарських спорів у господарському судочинстві, та які саме в результаті дії регулятивної функції набувають процесуальної конкретизації; в) процесуальні дії всіх учасників господарського судочинства, у результаті чого упорядковуються індивідуально визначені господарські процесуальні відносини між господарським судом та іншими учасниками судового процесу.

Регулятивна функція ГПП здійснюється за різними напрямками.

I. Функціональний напрям проявляється в регулюванні питань щодо: загальних засад господарського судочинства (право на звернення до господарського суду, єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, принципи судочинства, мова господарського судочинства, форми господарського судочинства, основні положення досудового врегулювання спору тощо); юрисдикції господарських судів та її видів; складу суддів і питань щодо їх відводу; процесуального статусу учасників господарського судочинства (права й обов'язки, процесуальна правоздатність і процесуальна дієздатність); представництва в суді; доказування; процесуальних строків, у межах яких вчиняються процесуальні дії; судових викликів і повідомлень; судових витрат; процесуального примусу в господарському судочинстві; забезпечення позову; наказного провадження; позовного провадження; перегляду судових рішень апеляційною, касаційною інстанцією за нововиявленими та виключними обставинами; виконання судових рішень у господарських справах; судового контролю за виконанням судових рішень; оскарження рішень третейських судів і видачу наказів на примусове виконання рішень третейських судів; відновлення господарським судом втраченого судового провадження; провадження за участю іноземних осіб.

II. Організаційний напрям проявляється в регулюванні питань щодо: організаційних основ судоустрою; повноважень окружних господарських судів, апеляційних господарських судів, Вищого суду з питань інтелектуальної власності, Верховного Суду як суду касаційної інстанції; ведення діловодства в господарських судах України.

На окрему увагу заслуговує той факт, що останні зміни до ГПК України (редакція від 15 грудня 2017 р. та від 7 грудня 2018 р.) посилили роль регулятивної функції ГПП.

Адже ГПК України доповнився низкою нових правових інститутів.

Підкреслюючи превентивну роль регулятивної функції в запобіганні господарським конфліктам, важливо звернути увагу на її універсальний характер в аспекті базової основи для дії охоронної, виховної, інформаційної й інших функцій ГПП.

Особливі характеристики регулятивної функції ГПП: визначається цілями та завданнями ГПП; відіграє основну, провідну роль серед інших функцій ГПП; первинно закріплює права й обов'язки учасників господарського судочинства, гарантії та механізми їх реалізації; має імперативну сутність, але з елементами диспозитивності в обсягах і випадках, передбачених процесуальним законодавством; прямо впливає на модель поведінки кожного учасника розгляду та вирішення господарської справи, зокрема й судді; дисциплінує учасників у самому господарському судочинстві; встановлює процесуальні зв'язки між учасниками; стимулює контрагентів у сфері господарювання не порушувати господарський правовий порядок, конкретні господарські зобов'язання; детермінує звернення до альтернативних форм вирішення спорів, укладання мирової угоди.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна дійти висновків, що регулятивна функція як напрям правового впливу може розглядатися в широкому та вузькому розумінні. У широкому сенсі вона проявляється через закріплення й встановлення підстав, меж і змісту господарських процесуальних правовідносин у площині законодавчо визначених процедур; створенні оптимальних організаційних і функціональних умов та інструментів процесуальної діяльності суду й інших учасників господарського судочинства з дотриманням балансу інтересів із достатнім ступенем імперативності для захисту прав та інтересів уповноважених осіб. У вузькому значенні регулятивна функція ГПП проявляється через встановлення конкретних правил процесуальної поведінки учасників господарського судочинства з урахуванням конкретних обставин, персоніфікованого суб'єктного складу, типу господарського спору тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права: учебное пособие для вузов: классики истории и философии права 3-е изд. СПб.: Фонд «Университет»; Лань, 2001. 553 с. (Мир культуры, истории и философии).
2. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права. Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1965. 188 с.
3. Алексеев С.С. Предмет советского социалистического гражданского права. Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1959. 333 с.
4. Теория государства и права: учебник / под ред. В.В. Лазарева. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Право и закон, 2001. 520 с.
5. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П – С. 2003. 736 с.
6. Стрельцов Є.Л. Основне завдання законодавства – регулювання чи регламентування регулювання суспільних відносин: деякі міркування. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2016. № 9. С. 8–15.
7. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Пер. з рос. Х.: Консум, 2001. 656 с.

8. Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права: учебно-методическое пособие: краткий учебник для вузов. М.: Норма, 2001. 448 с.
9. Пионтковский А.А. Некоторые вопросы общей теории государства и права. Советское государство и право. 1956. № 1. С. 18–21.
10. Халфина Р.О. Что есть право: понятие и определение. Советское государство и право. 1984. № 11. С. 21–28.
11. Тацій В.Я. Правова наука в Україні: стан та перспективи розвитку. Вісник АПрН України. 2003. № № 2–3. С. 8–9.
12. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: монографія / за заг. ред. О.М. Бандурки. Х.: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с.
13. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник. 7-е изд. СПб.: Питер, 2005. 512 с.
14. Кузьмін Е.Е. Щодо уточнення поняття та сутності термінів «правове регулювання» та «правова регламентація» в дослідженнях збройних конфліктів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2016. Вип. 41. Том 2. С. 210–213.
15. Шевчук С.В. Нормативность актов судебной власти: эволюция мнений в отечественном правоведении. Право Украины. 2013. № 1. С. 133–151.
16. Ніколенко Л.М. Характеристика функції господарського процесуального права як складової частини системи права. Наше право. 2013. № 11. С. 132–137.

УДК 346.62

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ КРИПТОВАЛЮТ ЯК ЗАСОБУ ПЛАТЕЖУ В ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Пилипишин С.С.,

викладач правових дисциплін циклової комісії суспільних дисциплін
Уманський гуманітарно-педагогічний коледж імені Т.Г. Шевченка

Стаття присвячена проблемам правового забезпечення використання криптовалют як засобу платежу в господарських відносинах. Автор аналізує зазначені проблеми. Запропоновано спосіб вирішення проблем правового забезпечення використання криптовалют як засобу платежу в господарських відносинах шляхом внесення змін до чинного законодавства України.

Ключові слова: криптовалюта, правове забезпечення, платіжна система, фінансові послуги, розрахунки.

Статья посвящена проблемам правового обеспечения использования криптовалют в качестве средства платежа в хозяйственных отношениях. Автор анализирует указанные проблемы. Предложен способ решения проблем правового обеспечения использования криптовалют в качестве средства платежа в хозяйственных отношениях путем внесения изменений в действующее законодательство Украины.

Ключевые слова: криптовалюта, правовое обеспечение, платежная система, финансовые услуги, расчеты.

Pylypyshyn S.S. LEGAL APPLICATION OF THE USE OF CRYPTO CURRENCY AS A MEANS OF PAYMENT IN ECONOMIC RELATIONS

The article is devoted to the problems of legal support for the use of crypto currencies as a means of payment in economic relations. The author analyzes the problems of legal support for the use of crypto currencies as a means of payment in economic relations. A method of elimination of problems of legal support of using crypto currencies as a means of payment in economic relations by introducing amendments to the current legislation of Ukraine is proposed.

Key words: crypto currency, legal support, payment system, financial services, settlements.

Постановка проблеми. Проблема правового забезпечення використання криптовалют як засобу платежу в господарських відносинах зумовлена об'єктивними причинами. Перша – анонімність; другою причиною є те, що держава не може контролювати емісію й операції із криптовалютами як засобами платежу, оскільки немає єдиного емісійного центру; третя – невизначений правовий статус криптовалют в більшості держав або заборона використання їх як засобу платежу.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема правового забезпечення використання криптовалют присвячені роботи таких вітчизняних учених, як: К. Ярова [1], яка розкрила правовий статусу криптовалют в Україні, Б. Дерев'яно [2], який дослідив ризики, пов'язані із розрахунками криптовалютою, та закордонних науковців: О. Дудіної, О. Селіної, Д. Павеліна [3], які дослідили економічну природу криптовалют.

Мета статті – з'ясування проблем правового забезпечення використання криптовалют як засобу платежу в господарських відносинах в Україні.

Виклад основного матеріалу. Н. Поливка, розглядаючи питання, чи є криптовалюти грошима та засобом платежу, зазначає, що, наприклад, у Сполучених Штатах Америки (далі – США) вже сформувалася прецедентна практика, яка визначає криптовалюти як «валюту, або ж іншу форму грошей». Позиція американських суддів була підтверджена і Financial Crimes Enforcement Network (FinCEN), який 2013 р. кваліфікував різновид криптовалют Bitcoin як «одну з форм грошей». Про-

те інший впливовий американський орган – Internal Revenue Service (“IRS”) – визначив, що для цілей федерального оподаткування криптовалюту варто трактувати не як «форму грошей», а як власність.

У Федеративній Республіці Німеччина криптовалюта Bitcoin має статус «приватних коштів». The German Federal Financial Supervisory Authority (BaFin) визначає його як приватні кошти, які використовуються для оплати і замінюють традиційну валюту в цивільно-правових договорах.

Що стосується регулювання криптовалют на прикладі Bitcoin в Європейському Союзі (далі – ЄС), то в жовтні 2012 р. Європейський центральний банк опублікував доповідь щодо статусу Bitcoin і проаналізував його юридичний зміст на відповідність чинному законодавству ЄС. Було висловлено припущення про те, що Bitcoin може мати правовий статус, аналогічний електронним грошам [4].

К. Пашенко зробив висновок, що, на відміну від електронних грошей, криптовалюти не мають офіційного емітента і не передплачені фіатними грошима. Також необхідно зазначити, що обіг електронних грошей можна відстежити (емітент контролює обіг електронних грошей у межах своєї платіжної системи), тоді як обіг криптовалют завжди анонімний (транзакції із криптовалютами здійснюються великою кількістю розподілених серверів, через що контроль за обміном криптовалют між користувачами неможливий, оскільки ідентифікація власників криптовалют і фіксація факту їх зміни ґрунтуються на сучасних засобах криптографічного захисту, які неможливо

«зламати» чи «обійти» сучасними технічними засобами) [5, с. 99]. Зауважимо, що використання криптовалют як засобу платежу суперечить вимозі п. 5 Сорока рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) [6], в якому зазначено, що фінансові установи не повинні відкривати анонімні рахунки або рахунки на явно фіктивні імена, що, своєю чергою, порушує Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 14 жовтня 2014 р. № 1702-VII, спрямований на захист прав і законних інтересів громадян, суспільства і держави, гарантування національної безпеки шляхом визначення правового механізму протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню поширення зброї масового знищення, а також формування загальнодержавної багатоджерельної аналітичної бази даних для надання правоохоронним органам України й іноземних держав можливості виявляти, перевіряти і розслідувати злочини, пов'язані з відмиванням коштів та іншими незаконними фінансовими операціям [7].

Б. Дерев'яно, розглядаючи криптовалюту як засіб платежу, дійшов висновку, що основні правові й інші (економічні, технічні, організаційні тощо) ризики проведення операцій із криптовалютою для її власників – громадян і суб'єктів господарювання України такі:

- правовий ризик односторонньої зміни фірмою – надавачем послуг із розміщення гаранції умов договору і введення оплати за надання окремих послуг і здійснення певних операцій; відсутність правового регулювання здійснення операцій із криптовалютами; рекомендації Національного банку України (далі – НБУ) не проводити такі операції; покладання захисту законних інтересів на самих власників гаранції криптовалюти; вказівка щодо заборони їх використання в декількох нормах законодавства і можливість вжиття не названих прямо заходів відповідальності;

- економіко-правовий ризик полягає в можливості падіння попиту на криптовалюту через підвищення попиту на реальні товари, економічну кризу, світову війну тощо або через заборону державою однієї та появу нової криптовалюти;

- технологічний ризик, що полягає в можливості заволодіння сторонніми особами інформацією про ID гаранції і пароль, зокрема, у можливості передачі цієї інформації третім особам фірмою – надавачем послуг із розміщення гаранції, пошкодження програмного обладнання або самого комп'ютера власника гаранції; у можливості банальної втрати і не відновлення ID гаранції та/або пароля його власником [8, с. 37–38].

О. Дудіна, О. Селіна, Д. Павелін вказують на такі переваги криптовалют на прикладі Bitcoin та інших видів криптовалют.

По-перше, легше і безпечніше надіслати Bitcoin інтернетом, ніж надіслати грошові кошти, оборот яких контролюється державою.

По-друге, використання Bitcoin для оплати товарів означає уникнення використання кредитної картки, валюти або електронних платіжних систем, наприклад «QIWI», які більш вразливі щодо шахрайства, на відміну від криптовалют.

Графік емісії криптовалюти Bitcoin визначений програмою і заздалегідь відомий. Після того як згенеровані останні монети, їхня кількість не буде змінюватися. Економіка Bitcoin побудована на дефляційній моделі, що викликає побоювання в багатьох економістів. Але вони не знаходять практичного обґрунтування. Емісія валюти Bitcoin встановлена на позначці 21 млн. монет. Bitcoin FAQ вважає, що кінцева одиниця цієї валюти буде здобута 2140 р. (у даний час приблизно 12,4 млн. Bitcoin у світі) [9, с. 563].

Необхідно зауважити, що рух криптовалют здійснюється всередині піррингової платіжної системи, де відсутній центральний адміністратор і емітент платіжного засобу, вищезазначені платіжні системи базуються на комп'ютерній мережі типу peer-to-peer (або P2P), засновані на принципі рівноправності учасників і характеризуються тим, що їхні елементи можуть зв'язуватися між собою, на відміну від традиційної архітектури, коли лише окрема категорія учасників, яка називається серверами, може надавати певні сервіси іншим. У чистій peer-to-peer-мережі немає поняття «клієнт» або «сервер», лише рівні вузли, які водночас функціонують як клієнти та сервери щодо інших вузлів мережі. Ця модель мережевої взаємодії відрізняється від клієнт-серверної архітектури, в якій зв'язок здійснюється лише між клієнтами та центральним сервером. Така організація дозволяє зберігати працездатність мережі за будь-якої конфігурації доступних її учасників. Проте практикується використання P2P-мереж, які все ж таки мають сервери, але їхня роль полягає вже не в наданні сервісів, а в підтримці інформації щодо сервісів, які надаються клієнтами мережі [10, с. 124]. Звертаємо увагу на те, що п. 1.24 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» визначено, що платіжна система – платіжна організація, учасники платіжної системи та сукупність відносин, що виникають між ними під час проведення переказу коштів [11]. Проведення переказу коштів є обов'язковою функцією, що має виконувати платіжна система, тобто необхідно внести зміни до Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» у частині функціонування платіжних систем і порядку їхньої діяльності, а також до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12 липня 2001 р. № 2664-III, де зазначити, що фінансовими вважаються послуги, пов'язані з обігом криптовалют [12].

Аналогічної позиції дотримується М. Мельничук, який зауважує, що аналіз міжнародної практики та висновків експертів щодо правового регулювання віртуальної валюти дозволяє нам дійти висновку, що для розвитку електронної комерції в Україні необхідно внести зміни до законодавства і надати змогу здійс-

нювати платежі не лише гривнею, а й криптовалютою. Необхідна належна законодавча база у сфері обігу криптовалюти й ефективний механізм її реалізації для захисту прав осіб, які укладають цивільно-правові та господарсько-правові договори. Не варто обмежувати емісію й обіг криптовалюти, оскільки це шлях країн із неефективною економікою, в яких домінують екстрактивні інститути. Потрібен посилений державний контроль за діяльністю криптовалютних бірж, оскільки банкрутство може призвести до великих збитків для економіки країни [13, с. 108].

У Верховній Раді України народними депутатами І. Єфремовою, Л. Денісовою, І. Котвицьким, І. Рибакком, С. Войцеховською зареєстрований проект закону «Про обіг криптовалюти в Україні» № 7183 від 6 жовтня 2017 р. [14].

У висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на вищезгаданий проект закону зазначено, що на нинішньому етапі розвитку ринку криптовалют більш доцільним для забезпечення належного правового регулювання відповідних суспільних відносин було б обмеження внесенням деяких змін загального характеру до законів України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про Національний банк України» та деяких інших законів, надавши перевагу конкретизації порядку здійснення діяльності із криптовалютами у відповідних підзаконних нормативно-правових актах без ухвалення окремого закону про це. Водночас про недоречність ухвалення такого закону свідчить, зокрема, й те, що текст законопроекту складається всього з 9 статей, причому безпосередньому правовому регулюванню присвячені лише 7 із них (з яких 1 має бланкетний (відсильний) характер), а ще у 2 – визначаються терміни та склад законодавства.

Потребує уточнення визначення змісту терміна «криптовалютні транзакції» у п. 4 ч. 1 ст. 1 проекту. Зокрема, «криптовалютна транзакція» визначається як «операція по переміщенню криптовалюти, відомості про яку зберігаються в системі блокчейн». Проте з англійської мови «транзакція» перекладається, зокрема, як «правочин», який, згідно з його визначенням у ч. 1 ст. 201 Цивільного кодексу України, є дією особи, спрямованою на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. На нашу думку, надмірне використання іноземної термінології в проекті може призвести до неоднозначності в тлумаченні його відповідних положень. Крім того, невизначеним у проекті є зміст терміна «переміщення криптовалюти», без чого залишається незрозумілим і зміст терміна «криптовалютні транзакції» [15]. З висновком Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 5 лютого 2018 р. ми погоджуємося цілком, оскільки в п. 1.24. ст. 1 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» передбачено, що переказ коштів (далі – переказ) – рух певної суми коштів із метою її зарахування на рахунок отримувача або видачі йому в готівковій формі. Ініціатор і отримувач можуть

бути тією самою особою. Тобто в даному разі необхідно вживати поняття «переказ криптовалют між учасниками платіжної системи» [16].

У висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 5 лютого 2018 р. щодо проекту закону України «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» № 7183–1 від 10 жовтня 2017 р. зазначено, що даний законопроект поданий як альтернативний до проекту закону України «Про обіг криптовалюти в Україні» (реєстр. № 7183 від 6 жовтня 2017 р.). У зв'язку із цим під час його розгляду можуть бути використані положення висновку Головного управління № 16/3–68/7183 на цей проект і зауважено, що на нинішньому етапі розвитку ринку криптовалют більш доцільним для забезпечення належного правового регулювання відповідних суспільних відносин було б обмеження внесенням деяких змін загального характеру до законів України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про Національний банк України» та деяких інших законів, надавши перевагу конкретизації порядку здійснення діяльності із криптовалютами у відповідних підзаконних нормативно-правових актах без ухвалення спеціального закону про криптовалюту тощо [17].

Висновки. На підставі проведеного дослідження сформовані такі висновки. З метою усунення проблем правового забезпечення використання криптовалют як законного платежу в господарських відносинах на території України необхідно внести зміни до Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» щодо порядку регулювання діяльності платіжних систем, де засобом платежу є криптовалюта, а також встановлення механізму контролю НБУ за учасниками вищезгаданих платіжних систем для недопущення порушень вимог Сорока рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF). Крім того, також необхідно внести зміни до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», де передбачити норму права, за якою до фінансових послуг належать операції з емісією й обігом криптовалют.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ярова К. Криптовалюта: визначення правового статусу в Україні. Молодий вчений. 2017. № 10(50). С. 1117–1119.
2. Дерев'яно Б. Ризики здійснення операцій із криптовалютою (біткойнами) громадян і суб'єктів господарювання України. Форум права. 2017. № 3. С. 33–39.
3. Дудина О., Селина О., Павелин Д. Биткоин – валюта майбутнього. Фундаментальные исследования. 2016. № 3–3. С. 561–565.
4. Поливка Н. Криптовалюти і «різноманітні біткойни». Юридична газета. 2015. № № 22–23 (468–469). URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/kriptovalyuti-i-rizmananitni-bitkoini.html> (дата звернення: 28.02.2018).
5. Пашенко К. Порівняльний аналіз фінансово-правової сутності електронних грошей та криптовалют. Підприємство господарство і право. 2017. № 7. С. 97–100.

6. Сорак рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) від 25 вересня 2003 р. Законодавство України: база даних / ВР України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/835_001 (дата звернення: 28.02.2018).

7. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1702–VII. Законодавство України: база даних / ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1702-18> (дата звернення: 28.02.2018).

8. Дерев'яно Б. Ризики здійснення операцій із криптовалютою (біткойнами) громадян і суб'єктів господарювання України. Форум права. 2017. № 3. С. 33–39.

9. Дудина О., Селина О., Павелин Д. Биткоин – валюта будущего. Фундаментальные исследования. 2016. № 3–3. С. 561–565.

10. Доманецька І., Петрушенко М., Федусенко О., Федусенко А. Імітаційна модель функціонування вузла пірингової мережі. Управління розвитком складних систем. 2012. Випуск 12. С. 124–132.

11. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2346–III. Законодавство України: база даних / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2346-14> (дата звернення: 28.02.2018).

12. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12 липня 2001 р.

№ 2664–III. Законодавство України: база даних / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2664-14> (дата звернення: 23.02.2018).

13. Мельничук М. Віртуальна валюта як юридичний феномен в електронній комерції. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. Випуск 5. Том 1. С. 106–109.

14. Проект закону України від 6 жовтня 2017 р. № 7183 Про обіг Криптовалюти в Україні. Законодавство України: база даних / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684 (дата звернення: 23.02.2018).

15. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект закону України «Про обіг криптовалюти в Україні» (реєстр. № 7183 від 6 жовтня 2017 р.). Законотворчіть: база даних / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684 (дата звернення: 28.02.2018).

16. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2346–III. Законодавство України: база даних / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2346-14> (дата звернення: 28.02.2018).

17. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 5 лютого 2018 р. на проект закону України «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» № 7183–1 від 10 жовтня 2017 р. Законотворчіть: база даних / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62710 (дата звернення: 28.02.2018).

СЕКЦІЯ 4 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

Бориченко К.В., к. ю. н., доцент
кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті проаналізовано окремі тенденції розвитку права на соціальний захист. Встановлено, що ними є розширення змісту права на соціальний захист, поєднання приватних і публічних засад у механізмі його забезпечення, активне застосування принципів соціального діалогу у процесі його закріплення, визначення змісту, порядку здійснення та захисту.

Ключові слова: право на соціальний захист, суб'єктивне право, механізм забезпечення права, соціальний ризик.

В статье проанализированы отдельные тенденции развития права на социальную защиту. Установлено, что ими является расширение содержания права на социальную защиту, сочетание частных и публичных начал в механизме его обеспечения, активное применение принципов социального диалога в процессе его закрепления, определение содержания, порядка осуществления и защиты.

Ключевые слова: право на социальную защиту, субъективное право, механизм обеспечения права, социальный риск.

Borychenko K.V. TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE RIGHT TO SOCIAL SECURITY

The article analyzes specific trends in the development of the right to social security. The author determines the following ones: expanding content of the right to social security, combination of publicity and privacy in the mechanism of enforcement, active application the principles of social dialogue in the process of its enshrinement, determination of content, procedure of realization and protection.

Key words: the right to social security, legal right, mechanism of enforcement of rights, social risk.

Постановка проблеми. У сучасних умовах суспільство і держава розвиваються надзвичайно швидко, що пов'язано з появою нових технологій, відсутністю кордонів в інформаційному просторі, значною міграцією населення, глобалізаційними процесами. Зміни, що відбуваються, впливають на свідомість людей, формують усвідомлення їх нових потреб, у тому числі в соціальній сфері, призводять до виникнення нових суспільних відносин, що потребують врегулювання за допомогою правових норм. У таких умовах право не може залишатися незмінним, воно вдосконалюється, набуває нових рис з метою адекватного та своєчасного врегулювання існуючих в суспільстві відносин, надання людині гарантованих можливостей задовольнити свої інтереси. Водночас, не дивлячись на осучаснення будь-якої галузі права, варто констатувати, що ключові її положення повинні залишатися незмінними та реально забезпечувати основоположні права і свободи людини.

Зміни, що відбуваються в суспільстві та неминуче впливають на правове регулювання соціально-забезпечувальних відносин, зумовлюють і розвиток права на соціальний захист як одне з ключових соціальних прав особистості.

Ступінь розробленості проблеми. На розвиток права соціального забезпечення та

набуття ним нових рис, які раніше не були характерні для даної галузі права, звертають увагу у своїх наукових працях В.М. Андріїв, Н.Б. Болотіна, Ю.В. Васильєва, А.М. Лушніков, М.В. Лушнікова, О.В. Москаленко, С.М. Прилипко, С.М. Синчук, І.М. Сирота, Б.І. Сташків, О.В. Тищенко, М.М. Шумило та ін. Тим не менше, не дивлячись на те, що дані зміни зумовлені трансформацією суб'єктивного права, у зв'язку з забезпеченням якого виникають суспільні відносини, що становлять предмет даної галузі права, тенденції розвитку саме права на соціальний захист як суб'єктивного права особистості в галузевій науці досліджені ще не були.

У зв'язку з цим **метою статті** є виокремлення тенденцій розвитку права на соціальний захист як суб'єктивного права особистості та розкриття їх змісту.

Виклад основного матеріалу. В умовах розвитку громадянського суспільства змінюється й усвідомлення людиною себе як соціальної істоти, що проявляється в появі нових прагнень до користування матеріальними та/або нематеріальними благами, що прямо не опосередковані в суб'єктивному праві. Мова йде про зміну критеріїв для оцінки рівня життя особистості (сім'ї) як достатнього, значне їх розширення порівняно з положеннями Конституції України, відповідно до статті 48 якої ними є достатнє харчування, одяг та жит-

ло. Людині ж у сучасних умовах мало лише проживання в належних умовах, що відповідають державним соціальним стандартам, забезпечення мінімальним набором продуктів харчування та одягу для того, щоб відчувати себе повністю забезпеченою у всіх сферах життя. Особливо мізерність даних критеріїв відчувається особами, які опинилися у стані економічної незабезпеченості та/або соціального неблагополуччя, зумовлених соціальним ризиком, оскільки в такому випадку вони, як правило, позбавлені або значно обмежені в можливості здійснити заходи щодо задоволення своїх базових потреб. У такому випадку відповідні зобов'язання бере на себе держава в особі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій усіх форм власності й господарювання, інших суб'єктів, які у процесі своєї діяльності реалізують соціальну функцію держави.

Ситуація, що склалася, зумовила зміну предмету права соціального забезпечення шляхом розширення переліку суспільних відносин, що регулюються даною галуззю права. Так, Л.І. Лазор ще на початку ХХІ століття звертала увагу на недоцільність застосування системи соціального забезпечення, а запропонувала розширення її меж з метою формування більш універсальної системи підтримання добробуту населення – системи соціального захисту [1, с. 3–10].

У зв'язку з цим варто зазначити позицію С.М. Прилипко, який слушно підкреслює, що в сучасних умовах до предмета права соціального забезпечення включається все більше коло відносин, які раніше не були характерні для даної галузі права, зокрема здійснення соціального захисту суб'єктами недержавної форми власності, як правило, на підставі договору, фізичними особами тощо [2, с. 21–22].

Такі зміни у предметі регулювання права соціального забезпечення зумовлені розширенням змісту суб'єктивного права, яке реалізується у відповідних правовідносинах. Так, право на соціальний захист є комплексним правом особистості, яке включає в себе правомочності вимагати в передбачених випадках від зобов'язаних суб'єктів призначення і здійснення грошових виплат, надання соціальних послуг, соціальних пільг, натуральної допомоги, ефективної медичної допомоги тощо. При цьому варто зазначити, що кожен з вищезазначених видів соціального захисту є надзвичайно різноманітним. Мова йде, наприклад, про відмінності у джерелах фінансування грошових виплат, диференціацію їхнього розміру залежно від складності наслідків соціального ризику, правового статусу отримувача тощо.

Розширенню змісту права на соціальний захист сприяє також поява нових соціальних ризиків, які раніше жодними нормативно-правовими актами не були визначені в якості обставин, що зумовлюють здійснення права на соціальний захист. Мова йде про внутрішнє переміщення як вимушене залишення або покидання місця проживання в результаті або з метою уникнення негативних

наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру, яке визнане підставою для виникнення соціально-забезпечувальних правовідносин лише з прийняттям Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року, часткове безробіття як вимушене тимчасове скорочення передбаченої законодавством тривалості робочого часу у зв'язку із зупиненням (скороченням) виробництва продукції з причин економічного, технологічного і структурного характеру без припинення трудових відносин, яке вперше визнане соціальним ризиком у Законі України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року тощо.

Крім того, протягом всього часу існування права соціального забезпечення як самостійної галузі права науковці відзначають його публічно-правову природу. Аналогічну правову природу в середині ХХ століття мало й право на соціальний захист, оскільки зміст його визначався лише державою, кожна зі сторін правовідносин, в рамках яких відбувалося його здійснення, була позбавлена можливості визначати їх зміст.

У сучасних же умовах право на соціальний захист однозначно до категорії публічних прав віднести не можна. Це пов'язано, зокрема, з появою загальнообов'язкового державного соціального страхування, в рамках якого особи самостійно можуть вирішити питання щодо участі в даній організаційно-правовій формі соціального захисту на підставі відповідного договору.

Про розвиток договірних засад правового регулювання механізму забезпечення права на соціальний захист свідчить чітке утвердження та поширення недержавного соціального забезпечення як організаційно-правової форми соціального захисту, в рамках якого реалізується право на пенсію, право на соціальне обслуговування, право на медичну допомогу тощо як складові комплексного права, передбаченого статтею 46 Конституції України.

Крім того, за сучасного стану розвитку суспільних відносин, що становлять предмет права соціального забезпечення, зміст суб'єктивного права, з метою забезпечення якого вони виникають, змінюються, призупиняються та поновлюються, може бути визначений не лише актами законодавства, але й актами органів місцевого самоврядування, колективними угодами, колективними договорами, пенсійними контрактами, договорами про надання соціальних послуг тощо.

Даними нормативно-правовими актами, актами індивідуальної дії, на думку С.М. Синчук, зміст права на соціальний захист може бути як розширеним порівняно із законодавством, так і звуженим, а може й не відрізнятися від того, що передбачений на централізованому рівні [3, с. 29].

Так, відповідно до рішення Львівської міської ради № 1347 від 8 жовтня 2010 року [4] право на одноразову матеріальну допомогу в розмірі 5000 гривень один раз на рік ма-

ють багатодітні сім'ї, які мають на утриманні четверо і більше дітей. Не дивлячись на той факт, що відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року багатодітною визнається сім'я, в якій на утриманні перебувають троє і більше дітей або осіб, прирівняних до них, тим не менше на національному рівні для них взагалі не передбачений такий вид соціального захисту, як грошові виплати. Тобто нормативно-правовим актом органу місцевого самоврядування для багатодітних сімей, що належать до територіальної громади даного населеного пункту, зміст права на соціальний захист суттєво розширено.

Іншим прикладом є закріплення права на грошові соціальні виплати колективним договором на 2017–2019 роки між роботодавцем та Первинною профспілковою організацією Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», затвердженим конференцією трудового колективу 26 квітня 2017 року. Так, даним локальним актом передбачене право на призначення і виплату двох видів грошових допомог: матеріальної допомоги на оздоровлення та матеріальної допомоги для вирішення соціально-побутових питань. Остання надається в непередбачуваних випадках, а саме – коли необхідність її отримання виникла раптово та викликала скрутне матеріальне становище, обумовлене хворобою працівника, або іншими поважними причинами, що потребують значних фінансових витрат, які підтверджуються відповідними документами [5].

Варто зазначити, що на поєднання приватних та публічних засад у механізмі забезпечення права на соціальний захист як на ознаку даного суб'єктивного права вказує також професор С.М. Прилипко, який доходить висновку, що категорично зарахувати право соціального забезпечення до приватного чи публічного права неможливо через його подвійну природу – поєднання договірної і нормативного регулювання відносин, в яких здійснюється досліджуване право [6, с. 50].

Ю.В. Васильєва також зазначає, що поява договірних засад правового регулювання суспільних відносин, в яких здійснюється право на соціальний захист, не заперечує в цілому публічно-правовий характер даної галузі права. Поява договорів у механізмі правового регулювання вищевказаних суспільних відносин, на думку вченої, не змінює їх правової природи, а лише свідчить про прагнення законодавця надати можливість суб'єктам таких суспільних відносин конкретизувати взаємні права та обов'язки, передбачити додаткові види соціального захисту з метою якнайкращого задоволення інтересів у соціальній сфері, забезпечення дійсно належного життєвого рівня під контролем держави [7, с. 31].

Право на соціальний захист у сучасних умовах характеризує також розширення застосування принципів соціального діалогу. Так, відповідно до статті 5 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від

14 січня 1998 року одним з принципів загальнообов'язкового державного соціального страхування є паритетність представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні ним. Мова йде про застрахованих осіб, страховика та страхувальників. Даний принцип знайшов своє відображення і в положеннях низки законів України, які закріплюють організаційно-правові засади функціонування пенсійного страхування, страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; страхування на випадок безробіття.

У вищевказаних нормативно-правових актах вперше в Україні визначено, що держава повинна виступати активним соціальним партнером у визначенні умов здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування, а не одноособово «диктувати» відповідні положення.

Крім того, однією з форм соціального діалогу є колективні переговори з укладення колективних угод на національному, галузевому, територіальному рівнях та колективних договорів на локальному.

За результатами колективних переговорів укладаються відповідні акти соціального діалогу, які в подальшому стають джерелами права, в тому числі й права соціального забезпечення.

Так, у пункті 5.2.10. Розділу V «Соціальний захист працюючих» Галузевої угоди між державним комітетом телебачення і радіомовлення України та профспілкою працівників культури України на 2017–2021 роки у сфері телебачення і радіомовлення передбачено право ветеранів праці та людей похилого віку з числа працівників відповідної сфери на матеріальну допомогу на лікування, забезпечення за рахунок роботодавця путівками на санаторно-курортне лікування. Також для осіб, які приймали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, та членів сімей померлих з числа ліквідаторів, а також учасників антитерористичної операції та членів їх сімей, у тому числі членів сімей померлих, загиблих та зниклих безвісти учасників АТО передбачено право на додаткові види соціального захисту порівняно з чинним законодавством, зміст та порядок надання яких визначаються колективними договорами (п. 5.2.11.) [8].

На дотримання державних соціальних стандартів, у тому числі у процесі здійснення права на соціальний захист, впливає також діяльність професійних спілок щодо представництва та захисту прав та інтересів працівників.

Так, професійні спілки активно впливають на бюджетний процес шляхом проведення зустрічей представників профспілок із суб'єктами владних повноважень у цій сфері. Не дивлячись на визначення у статті 8 Закону України «Про Державний бюджет України на 2018 рік» мінімальної заробітної плати в місячному розмірі на рівні 3723 гривень, що на 4% нижче від фактичного про-

житкового мінімуму, тим не менше завдяки стійкій позиції Федерації профспілок України пунктом 19 Прикінцевих положень даного нормативно-правового акту передбачено зобов'язання Кабінету Міністрів України на основі моніторингу виконання Державного бюджету України за підсумками першого кварталу 2018 року розглянути питання щодо можливості підвищення розміру мінімальної заробітної плати з визначенням його на рівні 4200 гривень на місяць з другого кварталу 2018 року. Саме такий рівень мінімальної заробітної плати буде забезпечувати для працівників та членів їх сімей можливість створення умов для нормального функціонування їхнього організму, збереження здоров'я та відновлення працездатності, а також задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Висновки. Таким чином, право на соціальний захист у сучасних умовах розвитку суспільства набуло нових ознак, які раніше не були характерні для нього. Мова йде про поєднання приватних і публічних засад у механізмі забезпечення права на соціальний захист та розширення застосування принципів соціального діалогу у процесі його закріплення, визначення змісту, порядку здійснення та захисту. Крім того, варто констатувати суттєве розширення змісту права на соціальний захист, що проявляється у визнанні нормативно-правовими актами різного рівня значно більшої кількості можливостей для здійснення даного суб'єктивного права, ніж це було в перші роки його законодавчого закріплення.

Набуття правом на соціальний захист вищевказаних ознак, безумовно, позитивно впливає на можливість ефективного задоволення інтересу фізичних осіб на отримання матеріального забезпечення та/або комп-

лексу нематеріальних заходів у процесі його (права) реалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лазор Л.И. Сфера действия права социального обеспечения: проблемы развития отрасли. Актуальные проблемы права: теория и практика. Сборник научных работ. 2002. № 4. С. 3–11.
2. Прилипко С.М. Предмет права социального обеспечения: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.05. Х., 2007. 47 с.
3. Синчук С.М. Правові ознаки соціального ризику за правом соціального забезпечення. Актуальні проблеми соціального права: матеріали всеукраїнського «круглого столу», присвяченого 40-річчю кафедри соціального права (1 квітня 2016 р.). Львів: Кафедра соціального права Львівського національного університету імені Івана Франка; Український центр соціально-правових досліджень, 2016. С. 28–32.
4. Про затвердження Положення про надання одноразової матеріальної допомоги багатодітним сім'ям, які мають на утриманні четверо і більше дітей: Рішення Львівської міської ради від 08 жовтня 2010 року № 1347. URL: <http://www8.city-adm.lviv.ua>.
5. Колективний договір на 2017–2019 роки між роботодавцем та Первинною профспілковою організацією Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», затверджений конференцією трудового колективу 26 квітня 2017 року та зареєстрований УПСЗН Шевченківської РДА 19 червня 2017 року за № 281. URL: <https://kneu.edu.ua/>.
6. Прилипко С.М. До питання співвідношення «приватного» та «публічного» у праві соціального забезпечення. Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». 2006. Вип. 32. С. 44–50.
7. Васильева Ю.В. Сочетание государственного и договорного регулирования в сфере социального обеспечения. Сочетание государственного и договорного регулирования в сфере наемного труда и социального обеспечения: сб.; под общ. ред. К.Н. Гусова. М., 2012. С. 30–35.
8. Галузева угода між державним комітетом телебачення і радіомовлення України та профспілкою працівників культури України на 2017–2021 роки у сфері телебачення і радіомовлення, зареєстрована Міністерством соціальної політики України 5 квітня 2017 року № 24. URL: <http://www.fpsu.org.ua>.

УДК 349.22

РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ТРУДОВОГО ПРАВА» ТА ОКРЕМИХ СУМІЖНИХ ПОНЯТЬ

Вакарюк Л.В., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри публічного права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті автор комплексно аналізує та розмежує поняття «правовий режим», «правовий порядок», «правове регулювання», «метод правового регулювання», «механізм правового регулювання» та «правовий механізм» в рамках теорії трудового права. Враховуючи сутність і зміст досліджуваних понять, автор доходить висновку про повну неспроможність ідеї ототожнення проаналізованих правових понять із поняттям «правовий режим трудового права».

Ключові слова: метод правового регулювання, механізм правового регулювання, правове регулювання, правовий механізм, правовий порядок, правовий режим.

В статье автор комплексно анализирует и разграничивает понятия «правовой режим», «правовой порядок», «правовое регулирование», «метод правового регулирования», «механизм правового регулирования» и «правовой механизм» в контексте теории трудового права. Учитывая сущность и содержание исследуемых понятий, автор приходит к выводу о полной несостоятельности идеи отождествления проанализированных правовых понятий с понятием «правовой режим трудового права».

Ключевые слова: метод правового регулирования, механизм правового регулирования, правовое регулирование, правовой механизм, правовой порядок, правовой режим.

Vakaryuk L.V. DELIMITATION OF THE CONCEPT OF “LEGAL REGIME OF LABOUR LAW” AND SEPARATE RELATED CONCEPT

The author analyzes holistically and separates the concepts of “legal regime”, “legal order”, “legal regulation”, “a method of legal regulation”, “a labour regulation mechanism” and “legal mechanism” in the context of labour law theory. Considering the essence and context of the researched concepts, the author came to the conclusion about the total insolvency of equating the analyzed legal concepts with the concept of “labour law legal regime”.

Key words: method of legal regulation, labour regulation mechanism, legal regulation, legal mechanism, legal order, legal regime.

Постановка проблеми. Правовий режим – одна з традиційних правових категорій, що сьогодні досить широко використовуються в загальній теорії права, а також в окремих галузях права, зокрема і в рамках трудового права. Водночас, аналізуючи спеціальну юридичну літературу, в якій в тій чи іншій мірі авторами розглядається правовий режим, його зміст і практичний прояв, можна дійти висновку, що не завжди, говорячи про правовий режим, дослідники мають на увазі саме правовий режим, і не завжди у процесі опису правового режиму здійснюється виклад відповідного матеріалу. Цю обставину можна пояснити тим фактом, що поняття «правовий режим» до цього часу не має загальноприйнятого універсального визначення, тому ототожнюється з іншими важливими правовими категоріями, щодо яких у науці досі також не було сформульовано єдиних дефініцій. За наявності цих факторів про комплексне, глибоке та точне дослідження тих чи інших процесів, явищ у рамках права не може бути й мови, що є неприпустимим.

Ступінь розробленості проблеми. Проблемі розмежування поняття «правовий режим» та окремих суміжних понять приділялась увага багатьма зарубіжними та українськими вченими (С.С. Алексєєвим, В.В. Белєвцевою, Г.С. Беляєвою, Н.Д. Гетьманцевою, М.І. Іншином, Д.Д. Коссе, М.І. Матузовим, О.В. Малько, В.Я. Настюком, Ю.С. Новіковою, Т.С. Подорожною, В.Б. Рушайлом, О.С. Роді-

оновим, І.О. Соколовою, Е.Ф. Шамсумовою, О.А. Яковлевим та багатьма іншими провідними вченими). Слід наголосити на тому, що ці наукові напрацювання, попри їх суттєву цінність для теорії права, або недостатньо застосовані в межах трудового права, або ж некомплексно відображають питання розмежування поняття «правовий режим» з найбільш схожими з цією правовою категорією поняттями.

Метою статті є проведення комплексного розмежування понять «правовий режим», «правовий порядок», «правове регулювання», «метод правового регулювання», «механізм правового регулювання» та «правовий механізм» крізь призму теорії трудового права України.

Виклад основного матеріалу. Спершу необхідно зауважити, що «правовий порядок», так само, як і «правовий режим» – це центральні правові категорії в юридичній науковій літературі. У найзагальнішому сенсі правовий режим – це порядок правового регулювання (впливу на суспільні відносини), а правовий порядок – це право в дії. Осмислюючи вказані категорії у цьому масштабі, можна припустити, що вони є фактично однаковими чи абсолютно тотожними у своєму змістовному та функціональному значенні. Проте якщо досить широкий підхід до розуміння вказаних понять, дійсно, дає підстави для ототожнення цих понять, то їх конкретизація заперечує спроможність їх синоніміза-

ції, вказуючи на те, що правовий режим – це не результат правового регулювання.

Під поняттям «правовий режим трудового права» у вузькому сенсі ми пропонуємо розуміти систему закріплених у нормах законодавства про працю правил і стандартів (щодо здійснення суб'єктами трудового права певних дій), що сукупно становлять засноване на загально-правових та галузевих принципах трудового права, орієнтоване на досягнення у сфері праці сприятливої для сторін трудових правовідносин, держави та суспільства мети, особливе поєднання правових засобів (у контексті галузевого предмета та методу правового регулювання), що характеризується: наявністю певних умов реалізації правовідносин у сфері праці; правовою визначеністю суспільних відносин із приводу праці та зайнятості.

У свою чергу правовий порядок, на думку українського вченого А.Ф. Крижановського, виявляється у фактично існуючій практиці плину правових відносин і процесів, що виникають між людьми і соціальними групами в ході їхньої життєдіяльності. Правопорядок характеризує не те, що декларується, а переважно реально працюючі та сприйняті даним суспільством процедури й механізми правового буття. Саме в його рамках, на думку вченого, здійснюються права й обов'язки, котрими володіють суб'єкти права [1, с. 19]. При цьому у визначенні (виокремленні сутнісних ознак) поняття «правовий порядок» вчені виокремлюють найрізноманітніші аспекти: правопорядок як стан, пов'язаний з фактичною реалізацією права та законності, стан фактичної впорядкованості суспільних відносин; результат дії права, стан вольових суспільних відносин; стан суспільного життя, що характеризується внутрішньо узгодженою системою правових відносин і зв'язків; процес реалізації волі народу, оформленої і у вигляді норм, і як правовідносини; впорядкованість суспільних відносин, виражена в правомірній поведінці; якісний стан суспільних відносин [2, с. 65].

Отже, можемо припустити, що правовий порядок – це стан відносин між людьми (також і юридичними особами) та соціальними групами в ході їхньої різної за своїм темпом активності життєдіяльності. У межах трудового права правопорядок – це певний фактичний стан активних (приміром, реалізація працівником права на працю шляхом укладання трудового договору) чи пасивних (зокрема, реалізація працівником права не бути примушеним до праці та надання йому роботодавцем законної відпустки у відповідний строк та порядку) взаємовідносин між суб'єктами трудового права, за рахунок реалізації ними власних трудових прав і обов'язків, що закріплені в Конституції України, трудовому законодавстві та конкретизовані в локальних нормативних актах, індивідуальному трудовому та колективному договорах. Інакше кажучи, правовий порядок у сфері праці – це, з одного боку, те, на що направлений правовий режим трудового права (ідеальний контекст), а, з іншого боку, те, що є результатом цього правового режиму (фактичний кон-

текст). Саме з огляду на те, який правовий порядок у сфері праці наявний у той чи інший період часу, можна виявляти рівень ефективності правового режиму трудового права (чи його інститутів), а, відповідно, виважено та послідовно актуалізувати законодавство про працю, що є нагальним для нашої держави саме сьогодні – в період триваючої реформи трудового права України.

Між цим слід наголосити на тому, що подібна логіка розмежування понять «правовий режим» та «правовий порядок» вже частково була використана в загальноправовому аспекті вченою Г.С. Беляєвою в дисертаційному дослідженні «Правовий режим: загальнотеоретичне дослідження». Вчена зазначає: якщо правовий режим, являючи собою певний порядок правового регулювання, орієнтований на створення оптимальних умов для суб'єктів права, що реалізують свої права та обов'язки, оптимального соціального порядку (стану), а тобто правового порядку, то правовий порядок як стан суспільних відносин, за якого в певній мірі (відповідно до мети, методів, принципів правового режиму) забезпечується дотримання законів та інших правових норм, є метою правового режиму [3, с. 52].

Що ж стосується проблеми розмежування понять «правовий режим» та «правове регулювання», то слід зауважити, що в загальному сенсі й режим, і регулювання переслідують однакові цілі (зокрема, це стосується правового порядку, що є також наслідком і режиму, і регулювання). При цьому необхідно мати на увазі, що правове регулювання – це цілеспрямований вплив на поведінку суб'єктів права та суспільні відносини за допомогою правових (юридичних) засобів. Цей цілеспрямований вплив, як зазначають українські вчені, може здійснюватися: на загальнодержавному рівні (й тоді слід вести мову саме про національне право та національне правове регулювання); на рівні задоволення приватних чи публічних інтересів (у цьому контексті слід говорити про приватне та публічне право, приватно-правове та публічно-правове регулювання); на галузевому рівні (в цьому аспекті варто вести мову про конституційне, кримінальне, адміністративне, трудове, інші галузі права, а також звертати увагу на особливості конституційно-правового, кримінально-правового, адміністративно-правового та трудово-правового регулювання) [4, с. 9].

З огляду на це слід зауважити, що правове регулювання у сфері праці полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку суб'єктів трудового права та відносини з приводу праці (трудова та суміжна їм правовідносина) за допомогою правових засобів, а правовий режим трудового права впорядковує цей вплив (систематизуючи, упорядковуючи відповідні прийоми, способи та засоби впливу) на різних рівнях, відповідно до мети трудового права.

Окрім того, важливо звернути увагу на той факт, що правовий режим у широкому сенсі розглядається в якості порядку впливу на суспільні відносини, в процесі осмислення цієї правової категорії може з'явитись хибне уявлення, що воно в повній мірі

тотожне поняттю «метод правового регулювання». При цьому слід погодитись, що метод правового регулювання – це «сукупність способів впливу норм даної галузі права на поведінку людей, на суспільні відносини, що регулюються цією галуззю». На думку провідного науковця-трудолика М.І. Іншина, метод правового регулювання охоплює наступні елементи: 1) специфічний спосіб взаємозв'язку прав і обов'язків між учасниками врегульованих галуззю правовідносин; 2) ту або іншу сукупність юридичних фактів, що слугують підставою виникнення, зміни або ж припинення правовідносин; 3) особливі способи формування змісту прав і обов'язків суб'єктів права; 4) санкції, способи, а також процедури їх застосування [5, с. 54]. Наприклад, метод правового регулювання службово-трудоливих відносин характеризується наступними особливостями: 1) поєднанням централізованого та локального регулювання; 2) поєднанням договірнього, рекомендаційного та імперативного способів регулювання; 3) участю державних службовців у правовому регулюванні службово-трудоливої діяльності як безпосередньо, так і через власних представників; 4) свободою вибору сторін під час укладення трудоливого договору (контракту) з підпорядкуванням їх у процесі службово-трудоливої діяльності правилам внутрішнього трудоливого розпорядку; 5) специфікою способів захисту трудоливих прав та забезпечення виникнення трудоливих обов'язків [6, с. 7–8].

У зв'язку з цим підкреслимо, що поняття «правовий режим» та «метод правового регулювання», дійсно, є досить схожими за змістом поняттями. Поряд із тим, зауважимо, що поняття «правовий режим» та «метод правового регулювання» в жодному разі не є синонімами. Це можна пояснити тим, що метод правового регулювання – це завжди спосіб впливу на суспільні відносини, тоді як правовий режим – це порядок такого впливу, тобто є більш універсальним поняттям, що охоплює метод правового регулювання. Інакше кажучи, правовому режиму трудоливого права властиві специфічні методи правового регулювання у сфері праці.

Не менш дискусійним у питанні розмежування поняття «правовий режим» та суміжних понять є ототожнення цієї правової категорії саме з «механізмом правового регулювання». Тому цілком закономірним є те, що цій проблемі була присвячена найбільша увага науковців, що в тій чи іншій мірі приділяли увагу розмежуванню поняття «правовий режим» та суміжних понять.

У зв'язку з цим зауважимо, що особливою ознакою правового регулювання є наявність специфічного механізму, котрий забезпечує ефективність правового впливу на суспільні відносини, а сукупність правових засобів, за допомогою яких саме здійснюється такий вплив, на думку українського вченого П.М. Мартинова, і складають поняття механізму правового регулювання [7, с. 283]. При цьому С.С. Засулько визначає механізм правового регулювання в якості сукупності правових засобів, за допомогою яких забез-

печується правовий вплив на суспільні відносини [8, с. 9]. Н.Д. Гетьманцева, у свою чергу, визначає механізм правового регулювання в трудоливому праві «як засновану на єдності (системності) норм і принципів трудоливого права та публічно-правових і приватно-правових началах сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується здійснення (реалізація) трудоливих, соціально-економічних, виробничих прав й інтересів суб'єктів трудоливих відносин, вирішуються завдання, і досягається мета трудоливого права» [9, с. 363].

Тобто якщо правовий режим трудоливого права – це порядок впливу на суспільні відносини з приводу праці, то механізм правового регулювання у сфері праці – це певна, підпорядкована основній меті, впорядкована, систематизована в межах галузі права сукупність засобів впливу на суспільні відносини з приводу праці, яка вказує на те, як здійснюється правове регулювання. Відповідно, саме за рахунок механізму правового регулювання правовий режим здійснюється та у практичному контексті набуває динамічного характеру. З огляду на це не викликає сумнівів, що поняття «правовий режим» не можна ототожнювати з поняттям «механізм правового регулювання».

Аналогічну позицію також займає український вчений Д.Д. Коссе, зауважуючи, що правовий режим фактично реалізується через механізм правового регулювання, котрий є загальним порядком, процесом дії та реалізації права. З огляду на це дослідник доходить наступного висновку: якщо механізм правового регулювання – це юридична категорія, що визначає те, як здійснюється правове регулювання, то правовий режим – це змістовна характеристика конкретних нормативних засобів, які повинні організувати визначену частину життєдіяльності людини. Окрім того, «правовий режим може передбачати специфічний механізм правового регулювання, його особливий порядок, який направлений на конкретні види суб'єктів та/або об'єктів права, пов'язаний не стільки з конкретними ситуаціями, скільки з більш широкими соціальними процесами, в рамках яких ці суб'єкти та об'єкти взаємодіють» [10, с. 30]. Цієї ж позиції притримуються, наприклад, такі вчені, як Ю.П. Пацурківський [11, с. 110] та російська вчена Г.С. Беляева [3, с. 51–52].

Досить близьким поняттям «правовий режим» та «механізм правового регулювання» є поняття «правовий механізм», який також не є синонімом «правового режиму». Правовий механізм, як зазначає К.В. Шундиків, є системно організованим комплексом юридичних засобів, що необхідний та достатній для досягнення конкретної мети [12, с. 15]. З цього ж приводу вчений В.В. Тильчик зазначає: якщо механізм правового регулювання – це лише модель, що визначає місце та роль правових засобів, то правовий механізм – це завжди динамічна взаємодія відповідних засобів [13, с. 567].

Водночас підкреслимо, що за обсягом змісту правовий режим трудоливого права є

більш широким поняттям, аніж правовий механізм трудового права, оскільки охоплює своїм змістом більш широкий набір юридичних інструментів, серед яких є також і правові механізми. Відтак слід погодитись із вченою С.Г. Беляєвою, яка зазначає, що правові режими уособлюють функціональну характеристику права – певний порядок, вони націлені не лише на результат (досягнення цілей правового регулювання), але також забезпечують і сам процес правового регулювання, створюючи його особливу спрямованість та «настрій» («клімат», «атмосферу»). У свою чергу, правові механізми орієнтовані, перш за все, на результат – найбільш оптимальне досягнення суб'єктами права юридичних цілей та завдань. Також вчена справедливо підкреслює: цілі правових механізмів у порівнянні з режимними цілями є більш предметними, конкретними [3, с. 55].

Висновки. Поняття «правовий порядок», «правове регулювання», «метод правового регулювання», «механізм правового регулювання» та «правовий механізм» не є синонімічними та не можуть повністю чи частково ототожнюватися з поняттям «правовий режим», зокрема правовий режим трудового права України. Більш того, проведене розмежування вказаних понять дозволяє розуміти масштаби універсальності поняття правового режиму та його роль у межах трудового права України. З огляду на це цілком доречно ввести поняття «правовий режим трудового права» та інституційних режимів цієї галузі права також і в законодавчі акти про працю, сприяючи таким чином більшій правовій визначеності трудового законодавства та його систематизації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Крижановський А.Ф. Правовий порядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук.: спец. 12.00.01. Одеса, 2009. 40 с.
2. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 536 с.
3. Беляева Г.С. Правовой режим: общетеоретическое исследование: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Курск, 2013. 407 с.
4. Механізми публічно-правової і приватноправової регламентації суспільних відносин у адміністративно-політичній, соціально-культурній та господарській сферах: кол. моногр. / П.П. Білик, О.І. Миколенко, О.М. Миколенко та ін.; за заг. ред. О.І. Миколенка. Одеса: Фенікс, 2016. 342 с.
5. Іншин М.І. Особливості правового регулювання державної служби України. Право і безпека. 2002. № 2. С. 52–56.
6. Іншин М.І. Проблеми правового регулювання праці державних службовців України: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Одеса, 2005. 40 с.
7. Мартинов П.М. Механізм правового регулювання захисту трудових прав працівників. Форум права. 2010. № 2. С. 283–288.
8. Засуцько С.С. Адміністративно-правове регулювання у сфері забезпечення техногенної безпеки в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2006. 20 с.
9. Гетьманцева Н.Д. Особливості правового регулювання трудових відносин: монографія. Чернівці: Технодрук, 2015. 592 с.
10. Коссе Д.Д. Правовий режим та механізм правового регулювання: ознаки та співвідношення. Держава і право. 2009. Вип. 44. С. 25–31.
11. Пацурківський Ю.П. Теоретичні проблеми розуміння сутності категорії «правовий режим». Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: «Право». 2013. № 6. С. 105–111.
12. Шундиків К.В. Правовые механизмы: основы теории. Государство и право. 2006. № 12. С. 12–21.
13. Тильчик В.В. Поняття адміністративно-правового механізму розв'язання податкових спорів та його ознаки. Право та управління. 2012. № 1. С. 560–572.

УДК 349.22

ДО ПИТАННЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ ЯК ОБ'ЄКТА ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Вапнярчук Н.М., к. ю. н., с. н. с.,
 провідний науковий співробітник

Управління планування і координації правових досліджень в Україні
 Національної академії правових наук України

У статті розглянуто комерційну таємницю як об'єкт трудових відносин та виокремлено властивості, які притаманні досліджуваному правовому явищу. Зроблено висновок, що збереження комерційної таємниці, дотримання правового режиму її охорони всіма працівниками підприємства є важливим для забезпечення економічної безпеки підприємства.

Ключові слова: комерційна таємниця, об'єкт трудових відносин, працівник, роботодавець, конфіденційна інформація.

В статье рассмотрена коммерческая тайна как объект трудовых правоотношений, а также названы свойства, присущие исследуемому правовому явлению. Сделан вывод, что сохранение коммерческой тайны, соблюдение правового режима ее охраны всеми работниками предприятия является важным для обеспечения экономической безопасности предприятия.

Ключевые слова: коммерческая тайна, объект трудовых отношений, работник, работодатель, конфиденциальная информация.

Вапнярчук Н.М. TO THE QUESTION OF COMMERCIAL SECRET AS AN OBJECT LABOR RELATIONS

The article deals with commercial secret as an object of labor relations and is distinguished by the inherent legal property phenomenon. It is concluded that the preservation of commercial secrets, observance of the legal regime of its protection by all employees of the enterprise is important for ensuring the economic safety of the enterprise.

Key words: commercial secret, object of labor relations, employee, employer, confidential information.

Постановка проблеми. Ефективне функціонування вітчизняної економіки неможливе без повного використання всіх елементів ринку, в тому числі інституту комерційної таємниці. На жаль, у силу історичного минулого довгий час даний інститут ігнорувався, жодних ґрунтовних досліджень не проводилося. Тому не дивно, що він почав активно вивчатися та набув практичного значення лише після отримання незалежності України. Отримавши визнання в Законах «Про підприємство», «Про інформацію», даний інститут активно розвивається в цивільному та господарському праві, відповідні норми включено до Цивільного та Господарського кодексів. Водночас у контексті трудового права нічого подібного не спостерігається – діюче законодавство про працю не містить жодних норм щодо режиму використання комерційної таємниці чи відповідальності за її незаконне поширення. На сьогодні в законодавстві бракує низки принципових положень, які б нормативно закріпили порядок використання комерційної таємниці у трудових відносинах, до яких можна віднести обов'язок працівника зберігати в таємниці конфіденційну інформацію, заходи роботодавця по недопущенню її розголошення, типову форму договору про конфіденційність, алгоритм дій роботодавця в разі виявлення факту незаконного поширення комерційної таємниці, і, що найголовніше, можливість відшкодування збитків, заподіяних такою протиправною поведінкою працівника.

На наше переконання, розгляд інституту комерційної таємниці саме через призму взаємовідносин роботодавця і найманого

працівника надасть змогу глибше, ґрунтовніше зрозуміти сутність комерційної таємниці та її місце в економічній безпеці підприємства, принципову відмінність від інших видів інформації з обмеженим доступом. Отже, потребують першочергового вивчення як вищезазначені питання, так і підготовка змін у законодавство, щоб наблизити правовий механізм регулювання інституту комерційної таємниці до кращих європейських аналогів.

Метою статті є дослідження правової категорії «комерційна таємниця як об'єкт трудових відносин» та виокремлення її характерних ознак.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи нині чинний Кодекс законів про працю України [1], ми не зустрічаємо навіть згадки про таке явище, як комерційна таємниця, не кажучи вже про її законодавче визначення, що призводить до складнощів у створенні ефективної системи захисту комерційної таємниці на підприємстві, попередженню витоку та відшкодування завданої шкоди. Хоча сьогодні цей недолік частково усуває проект Трудового кодексу України [2], зокрема, ч. 3 ст. 32 до додаткових умов трудового договору відносить «застереження щодо нерозголошення комерційної таємниці та іншої захищеної законом інформації». Подальшого розвитку дана норма набула в ст. 42 Проекту «Умови трудового договору щодо нерозголошення державної, комерційної таємниці та іншої захищеної законом інформації», в якій зазначено, що «в разі прийняття чи переведення на роботу, що передбачає допуск до державної таємниці, працівник бере письмове зобов'язання щодо збереження державної

таємниці. Розголошення державної таємниці тягне за собою встановлену законом відповідальність. Якщо працівник у зв'язку з виконанням трудових обов'язків має доступ до інформації, що відповідно до закону визнана комерційною таємницею або іншою захищеною законом інформацією, на вимогу роботодавця під час укладення трудового договору до нього включається умова про нерозголошення цієї таємниці або інформації в період трудових відносин і протягом визначеного сторонами строку після їх припинення, а також попередження про відповідальність за її порушення, встановлену законом. Ця умова може бути включена до трудового договору пізніше, в разі необхідності допуску працівника до такої інформації. При цьому відмова працівника включити відповідні умови до трудового договору за наявності в роботодавця права вимагати їх включення є підставою для відмови у прийнятті на роботу, а якщо трудові відносини вже виникли – для їх припинення. У разі порушення працівником зобов'язань щодо нерозголошення комерційної таємниці або іншої захищеної законом інформації він несе відповідальність згідно із законом».

Нині ж діючий на сьогоднішній день Кодекс законів про працю не містить ні чіткого переліку основних (додаткових) умов трудового договору, ні віднесення нерозголошення комерційної таємниці до одної з них. Хоча інформація про наявність використання комерційної таємниці в ході виконання посадових обов'язків має обов'язково бути закріплена під час укладення трудового договору. Адже внаслідок розвитку підприємництва в Україні та поширення конкуренції між суб'єктами підприємницької діяльності така додаткова умова трудового договору (про нерозголошення комерційної таємниці) набуває широкої популярності й актуальності. При цьому включення зазначеної умови трудового договору має відбуватися з огляду на ст. 36 ГК України [3], яка визначає в частині першій поняття комерційної таємниці: «відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, що не є державною таємницею, розголошення яких може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання, можуть бути визнані його комерційною таємницею». Зокрема, передбачається склад та обсяг відомостей, які становлять таку таємницю, і порядок їх захисту визначається суб'єктом господарювання. Тобто вирішення цих питань – сфера локального та договірного правового регулювання. І лише відповідальність за розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства, і порядок їх охорони встановлюються законодавчими актами України [4, с. 174]. Тому без урахування положень зазначеної норми Господарського кодексу неможливо оцінити доцільність і правомірність такої умови, а отже, включення умов трудового договору, що забезпечують правила добросовісної конкуренції, завжди повинно спиратися на визначення комерційної таємниці. Зміна трудового договору шляхом включення нової умови про нерозголошення комер-

ційної таємниці має бути зваженою, мотивованою і доцільною.

Розглядаючи комерційну таємницю як об'єкт трудових відносин, варто звернути увагу на декілька важливих моментів, а саме:

а) обов'язок нерозголошення комерційної таємниці повинен бути належним чином визначений в корпоративних чи нормативних актах;

б) інформація про наявність використання комерційної таємниці в ході виконання посадових обов'язків має обов'язково бути закріплена під час укладення трудового договору;

в) у роботодавця повинна бути реальна можливість дострокового припинення трудових відносин у разі порушення працівником вимог нерозголошення;

г) наявність механізму відшкодування працівником збитків, нанесених неправомірним розголошенням комерційної таємниці.

Досліджуючи комерційну таємницю як об'єкт трудових відносин, насамперед, проаналізуємо визначення слова «таємниця». Так, в українській мові під нею розуміють усе «невідоме, приховане від когось» [5, с. 195]. Тобто таємниця розуміється у 2-х аспектах: а) як щось абсолютно невідоме всім та б) відносно невідоме для широкого кола осіб. Вважаємо останнє визначення більш близьким до правової природи комерційної таємниці.

У науковій літературі неодноразово робилися спроби надати визначення досліджуваному явищу, однак однозначного погляду на сьогодні не існує. Приміром, у радянські часи даний інститут оцінювався досить критично, панувала думка, що він притаманний лише капіталістичним країнам та є ознакою нехтування правами працівників. Показовим у даному контексті є визначення, яке надано в економічному словнику: «це засекречування виробничих, торговельних і фінансових операцій на капіталістичних підприємствах, що охороняється законом». При цьому вказано, що капіталісти використовують конфіденційну інформацію, щоб приховати від конкурентів і працівників власних підприємств, а також широкої громадськості характер виробничої політики, спрямованої на одержання надприбутку і зростання експлуатації трудящих. Наприкінці наголошено, що на соціалістичних підприємствах даного явища не існує [6, с. 238].

Після розпаду Радянського Союзу та соціалістичної системи господарювання словники та енциклопедії стали надавати інше формулювання, досить часто зупиняючись на якомусь окремому аспекті комерційної таємниці, а не характеризуючи явище в цілому. Не рідко вказується, що вона є об'єктом цивільних прав (прав інтелектуальної власності), передбачених Цивільним кодексом, з особливим режимом захисту [7, с. 288, 289].

Проаналізувавши вітчизняний та зарубіжний правовий досвід, науковець Х.Є. Кузнєцова визначає комерційну таємницю як інформацію конфіденційного характеру, що прямо та безпосередньо пов'язана з підприємницькою діяльністю суб'єктів права на цю діяльність, як промислового (індустріального), так і торгівельного характеру, або з діяльністю

з надання послуг, що має реальну або потенційну економічну цінність та надає перевагу в конкурентній боротьбі через її невизначеність, за розголошення якої настає юридична відповідальність, та існує особливий режим її охорони [8, с. 204].

Досліджуючи даний інститут, також доцільно проаналізувати властиві йому ознаки, оскільки без цього неможливо з'ясувати його правову природу. На сьогодні в науковій думці бракує єдиної концепції щодо ознак поняття «комерційна таємниця». Так, О.Д. Святоцький виділяє такі характерні особливості комерційної таємниці: а) відповідні дані не відносяться до державної таємниці, не підпадають під охорону авторського права; б) неправомірне використання комерційної таємниці може завдати негативних наслідків господарській та економічній діяльності підприємства; в) комерційна таємниця не може відноситися до суспільно-шкідливої діяльності підприємства, що може завдати шкоди іншим особам чи соціуму в цілому [9, с. 40, 41]. Власний підхід до класифікації ознак комерційної таємниці запропонував Ю.В. Носік, до яких відносить: а) інформаційність комерційної таємниці; б) конфіденційність; в) комерційна цінність; г) захищеність інформації, яка становить комерційну таємницю [10, с. 175].

Проаналізувавши різні точки зору щодо досліджуваного правового явища, до характерних ознак комерційної таємниці слід віднести наступні. По-перше, комерційна таємниця – це економічна цінність для суб'єкта господарювання через її невідомість іншим учасникам ринку. Як наголошує С.Е. Жилінський, інформація повинна бути не тільки новою, оригінальною, а й мати зараз чи набути в майбутньому реальну споживчу цінність, тобто стати нематеріальним активом, товаром; ураховуючи інтерес з боку інших осіб, може бути предметом господарських правочинів чи іншого обігу в економіці [11, с. 184]. За логікою, відомості, які не становлять жодного комерційного інтересу для третіх осіб, не є цікавими на ринку у випадку їх реалізації та не можуть бути визначені як комерційна таємниця і розраховувати на певний режим захисту. Водночас не всі науковці визнають необхідність цієї ознаки. Так, Е. Гаврилов заперечує правову охорону таємниці як конфіденційної на підставі цієї ознаки та вважає, що дійсна цінність інформації може бути з'ясована тільки в ході її використання, проте в жодному разі не до цього [12, с. 29, 30]. На думку ж Д. Юсупової, віднесення інформації до цінної є суб'єктивним правом її володільця, а в ході її використання може бути підтверджено чи спростовано цей статус. У випадку підтвердження інформація може дістати ще вищий рівень захисту, у випадку спростування – нижчий або отримати розсеречення [13, с. 340].

По-друге, обмежений доступ до комерційної таємниці. Інформацію слід вважати секретною до тих пір, поки вона не стала загальновідомою чи доступною третім особам із відкритих джерел. Якщо шляхом аналітики та аналізу відкритої інформації, зразків товарів, порівняння різних об'єктів можна отрима-

ти інформацію, яку хтось вважатиме власною конфіденційною – правові підстави для відповідного режиму захисту відсутні.

По-третє, встановлення власником механізму захисту комерційної таємниці, який може полягати в різнопланових діях організаційного, технічного або юридичного характеру, спрямованих на врегулювання та контролю за доступом третіх осіб. При цьому під третіми особами часто маються на увазі не представники сторонніх організацій, а саме власний персонал, який у силу специфіки службових обов'язків має повний, частковий чи нульовий доступ до подібної інформації. Як зазначає Г. Малишева, за бездіяльності підприємства щодо встановлення заходів правової охорони, у разі витоку чи іншого розголошення інформації підприємство позбавлено можливості захисту своїх прав та законних інтересів з використанням правоохоронних засобів, тобто права на судовий захист [14, с. 21]. Отже, відсутність чіткого врегулювання питання доступу до комерційної таємниці та режиму користування нею найманими працівниками позбавляє роботодавця можливості застосування дисциплінарних санкцій, зокрема оголошення догани та звільнення з посади за її розголошення.

Отже, інформація, яку можна віднести до комерційної таємниці, повинна містити наступні ознаки: не бути державною таємницею (секретними даними); стосуватися торгово-виробничої діяльності підприємства; не завдати шкоди інтересам суспільства; мати комерційну цінність та створювати переваги в конкурентній боротьбі, мати встановлені власником інформації обмеження в доступі. Наявність указаних ознак може слугувати підставою для визначення інформації як комерційної таємниці та набуття відповідного правового захисту. Водночас відсутність хоча б однієї з них ставить під сумнів існування спеціального режиму охорони, який діє виключно за наявності сукупності всіх ознак.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, під комерційною таємницею як об'єкта трудових відносин слід розуміти відомості економічного, виробничого, технічного й організаційного характеру, що стали відомі працівникові в силу специфіки виконання посадових обов'язків та повинні зберігатися ним у таємниці, а їх розголошення повинне спричиняти для нього негативні наслідки відповідно до закону та норм укладеного договору.

До основних властивостей комерційної таємниці як об'єкта трудових відносин слід віднести наступні: закріплення обов'язку не розголошувати комерційну таємницю; підприємство може вважати комерційною таємницею практично будь-яку інформацію про свою діяльність та свій персонал і самостійно організувати її захист; інформація про наявність використання комерційної таємниці в ході виконання посадових обов'язків має обов'язково бути закріплена під час укладення трудового договору; наявність у роботодавця реальної можливості дострокового припинення трудових відносин у разі порушення працівником вимог нерозголошення; наявність механізму відшкодування працівни-

ком збитків, нанесених неправомірним розголошенням комерційної таємниці; можливість притягнення до різних видів юридичної відповідальності за скоєння працівниками під час виконання трудових функцій діянь, що посягають на правовий режим обігу комерційної таємниці [13, с. 341, 342].

Отже, збереження комерційної таємниці, дотримання правового режиму її охорони всіма працівниками підприємства є важливим для забезпечення економічної безпеки підприємства. Недотримання ж цих правил навіть частиною персоналу може суттєво погіршити результати господарської діяльності, звести нанівець прагнення інших працівників до економічного зростання компанії. Тому вкрай важливо для демократичної та правової держави налагодити правові інструменти захисту, збереження інформації, що становить комерційну таємницю, та відповідальність за її незаконне збирання, використання і розголошення. При цьому вдосконалення правового забезпечення захисту комерційної таємниці має відбуватися в напрямі адаптації українського законодавства до вищих стандартів ЄС.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. №322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. Дод. до № 50. Ст. 375.
2. Проект Трудового кодексу України (реєстр. №1658, текст доопрацьований від 20.05.2015 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.
3. Господарський кодекс України: Закон від 16.01.2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.
4. Трудове право України: Академічний курс: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. / за ред. П.Д. Пилипенка. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2006. 544 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 896 с.
6. Большой энциклопедический словарь: в 2-х т. / гл. ред. А.М. Прохоров. Москва: Сов. энцикл., 1991. Т. 1. 862 с.
7. Большой юридический словарь / под ред.: А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. Москва: ИНФРА-М, 1998. Т. VI. 790 с.
8. Кузнецова Х.С. Характеристика комерційної таємниці як інституту права. Наукові праці МАУП. 2010. Вип. 3(26). С. 201–208.
9. Интеллектуальная собственность в Украине: правовые основы и практика: в 4-х т. / под общ. ред. А.Д. Святоцкого. Киев: Ін Юре, 1999. Т. 3. 672 с.
10. Носік Ю.В. Зміни в правовому режимі комерційної таємниці за новим інформаційним законодавством України. П'ять цивілістичні читання, присвячені 85-річчю з Дня народження професора О.А. Підпригори (31 березня 2011 р.). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2012. С. 172–177.
11. Жилинский С.Э. Предпринимательское право (правовая основа предпринимательской деятельности). Москва: Норма, 2007. 8-е изд., пересмотр. и доп. 944 с.
12. Гаврилов Э. К вопросу об охране коммерческой, служебной и личной тайны. Гражданско-правовые аспекты. Хоз-во и право. 2003. № 5. С. 28–34.
13. Юсупова Д. Комерційна таємниця як об'єкт трудових відносин: поняття та ознаки. Публічне право. 2013. № 2(10). С. 336–343.
14. Малышева Г. Коммерческая тайна в зеркале закона. Право и экономика. 1999. № 10. С. 20–24.

УДК 336.7:658.32

УДОСКОНАЛЕННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НАЙМАНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ОДИН ІЗ ЗАХОДІВ ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ¹

Клецова Н.В., к. е. н., доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет

Волченко Н.В., к. е. н., доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена вдосконаленню трудового законодавства України у сфері приватних банківських установ, запропоновано методичний підхід до працевлаштування робітників шляхом коригування схеми оподаткування заробітної плати працівника, що дозволить контролюючим органам України скоротити відсоток планових і позапланових перевірок діючих організацій.

Ключові слова: *трудове законодавство, найманий працівник, приватна банківська установа, працевлаштування, валова зарплата, кримінальна відповідальність.*

Статья посвящена совершенствованию трудового законодательства Украины в сфере частных банковских учреждений, предложен методический подход к трудоустройству рабочих путем корректировки схемы налогообложения заработной платы работника, что позволит контролирующим органам Украины сократить процент плановых и внеплановых проверок действующих организаций.

Ключевые слова: *трудоое законодательство, наемный работник, частное банковское учреждение, трудоустройство, валовая зарплата, уголовная ответственность.*

Klietsova N.V., Volchenko N.V. IMPROVEMENT OF THE UKRAINIAN LABOR LEGISLATION ON EMPLOYMENT AS ONE OF THE SAFETY'S FORMATION MEASURES IN THE FIELD OF BANKING ACTIVITY IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

The article is devoted to the improvement of labor legislation of Ukraine in the field of private banking institutions, the methodical approach of employing workers by means of adjusting the employee's wage tax scheme is proposed, that will allow controlling authorities of Ukraine to reduce the percentage of scheduled and unscheduled inspections of the organizations.

Key words: *labor legislation, hired worker, private banking institution, employment, gross wage, criminal responsibility.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України як незалежної держави питання стабільної та ефективно функціонуючої банківської системи є нагальним і актуальним. Однак через події на Сході України процес формування надійної банківської системи уповільнюється. Говорячи про заходи формування безпеки у сфері банківської діяльності, окрему увагу варто приділити процесу працевлаштування до банківських установ найманих працівників. Так, сучасні трудові відносини в Україні у сфері банківської діяльності мають відповідати певній схемі, за якою має бути прямий зв'язок між кваліфікованим найманим працівником, методикою підбору його на посаду та наслідками порушення трудового законодавства нашої країни. Звідси виникають питання: як професійно та водночас легально сформувати штат найманих працівників підприємств, на які критерії доцільно звернути увагу, як відрізнити підміну

понять кваліфікованого та поінформованого працівника в певній сфері, а також водночас мати законні трудові відносини? З огляду на вищезазначене, ми можемо говорити про те, що обрана тематика дослідження є нагальною й актуальною.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідженню питання працевлаштування найманих працівників у сфері банківської діяльності, а також прихованим трудовим відносинам присвячені праці таких українських та закордонних науковців і практиків, як: А. Броек [1], Н. Вороная [2], С. Ільяшенко [3], І. Петрова [4], Д. Феріс [1] та інших. Однак саме сьогодні практичний досвід країн Європейського Союзу підштовхує нас до такого твердження: будь-які припущення і дослідження як науковців, так і практиків, потребують ґрунтовного переосмислення й адаптації до сучасного бізнесового середовища, що матиме лише законодавче підґрунтя.

Метою статті є з'ясування основних прогалин регулювання працевлаштування найманих працівників у приватні банківські установи, пошук напрямків усунення виявлених недоліків в українському трудовому законодавстві з урахуванням досвіду європейських країн.

¹ Роботу виконано в межах проекту для молодих учених 2017 р. «Удосконалення законодавства України щодо забезпечення безпеки сфери банківської діяльності в умовах євроінтеграції: економіко-правовий аспект» (№ держ. реєстрації: 0117 U 006531).

Виклад основного матеріалу. Враховуючи результати проведених нами досліджень на семінарі «Підводні камені» у бізнесі підприємця», а також обмірковуючи висловлену думку молодих керівників підприємств (вікова категорія до 38 років), ми дійшли висновку, що саме сьогодні нагальним є додатковий моніторинг питань щодо прихованих трудових відносин як української молоді, так і людей похилого віку.

Як ми зазначали в попередніх публікаціях [5, с. 42], говорячи про реальну зайнятість населення в країні, здебільшого науковці починають із дослідження проблем на макrorівні, зокрема, процесів, що гальмують стабільний розвиток держави загалом. І лише деякі вчені одразу шукають негаразди в політиці працевлаштування на мікрорівні. Ідеться про мотиваційну політику підприємств або так звані «енергетичні сили» [3, с. 50], які ініціюють поведінку найманих працівників на отриманій посаді. Саме від таких «енергетичних сил» залежатиме період працевдатності персоналу організації, напрями його подальшого професійного розвитку. Як наслідок – для підприємства такий підхід забезпечує благополуччя та процвітання як на національному, так і на міжнародному рівнях. Проте ми можемо лише погоджуватися або критикувати, враховуючи сучасні напрями розвитку підприємств різних галузей економіки та форм власності. Тому актуальне питання інтенсифікації встановленого законодавством порядку працевлаштування осіб, що досягли працевдатного віку, переорієнтації працевдатного населення на ті організації, що забезпечують гідні умови праці, підтримуючи водночас національне виробництво в контексті європейської інтеграції України.

Після підбору належного працівника на вакантну посаду постає питання оформлення з ним легальних трудових відносин. Особливо варто зацентрувати увагу на приватних банківських установах. Саме тут потрібно враховувати низку нюансів, зокрема: законодавчо встановлені гарантії й обмеження під час прийняття на роботу, правила встановлення строку випробування, особливості прийняття на роботу іноземців і осіб без громадянства. А головне – необхідно чітко дотримуватися процедури укладення трудового договору з новоприйнятим працівником [2].

Незважаючи на Стратегію розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 р. [6], вже на початку 2017 р. в Україні зафіксовано відсоток роботодавців, які займаються шахрайством під час прийняття на роботу. Або використовують так звану тіньову робочу силу. Сьогодні неформальна зайнятість охоплює значну кількість робочих місць на підприємствах формального і неформального секторів економіки (співвідношення становить 2,25 до 1). З одного боку, поширення такого роду зайнятості серед кожної категорії громадян має певні об'єктивні причини, як-от: пошук заробітку під час здобуття освіти, бажання осіб похилого віку продовжити трудову діяльність як порятунку від зростання рівня бідності, можливість протягом визначеного часу отримувати до-

хід, вищий за соціальні виплати з безробіття тощо. Навіть більше, можна говорити про те, що участь у прихованих трудових відносинах, з одного боку, дозволяє певною мірою зберегти трудовий потенціал країни, сприяючи вирішенню проблеми доходів і навіть елементарному виживанню частини населення. Проте, з іншого боку – неодмінно відтягує масу ресурсів і зусиль на приховування як самої тіньової економічної діяльності, так і її результатів, породжує додаткові витрати суб'єктів господарювання, втрату обов'язкових податкових надходжень, порушення трудового законодавства. Саме поширення прихованих трудових відносин і практика тіньової заробітної плати призводять до суттєвого недоотримання Пенсійним фондом доходів, спричиняє скорочення виробництва, провокує високий рівень бідності населення, що працює, та чималий відсоток оподаткування легального бізнесу, низький рівень дотримання чинних законів в Україні.

Розглянемо ситуацію, коли найманий працівник успішно пройшов співбесіду в приватному банку та йому повідомили про прийняття на роботу. Зазначимо, дана особа не має права працювати із грошима. Лише як виробничий персонал. На його думку, права людини не було порушено. А ми водночас підкреслимо, що з 1 січня 2015 р. з Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) видалено ст. 241 [7], що вимагає реєстрації в службі зайнятості трудового договору, укладеного між підприємцем і найманим працівником. Однак, будучи обізнаним у цьому питанні, працівник повинен знати, що водночас з'явилася й інша вимога. Так, у ч. 3 ст. 24 КЗпП [7] внесені зміни, згідно з якими працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом або розпорядженням роботодавця, і повідомлення відповідних органів про прийняття працівника на роботу. Відповідно до чинного законодавства, таке повідомлення про прийняття працівника на роботу подається власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом (особою) чи фізичною особою до територіальних органів Державної фіскальної служби за місцем обліку їх як платників єдиного внеску до початку роботи працівника. Закцентуємо увагу на тому, що таке повідомлення повинно подаватися кожного разу, коли на роботу приймають нового працівника.

Отже, відповідно до трудового законодавства України, найманий працівник може бути допущений до роботи, якщо мали місце три основні події, що зображені на рис. 1.

Нами досліджено, якщо мають місце скриті трудові відносини, то зазначені на рис. 1 заходи не відбуваються. Однак виникає ситуація, коли найманий працівник вважає, що офіційно працює на підприємстві чи в установі, а фактично – його не працевлаштовано встановленим законодавством порядком під час прийняття на роботу. І лише коли починається перевірка роботодавця контролюючими/фіскальними органами праці, можуть бути виявлені приховані трудові відносини.

Нами було з'ясовано дві основні причини свідомого порушення українськими роботодавцями законодавчо встановленого порядку працевлаштування найманих робітників. Серед них: надто великі податки щодо нарахування на заробітну плату працівника й утримання з неї, що сприяє безупинному розвитку прихованих трудових відносин. Також окремо можна назвати й непередбачувані збитки в діяльності підприємства внаслідок професійної непридатності найманого працівника.

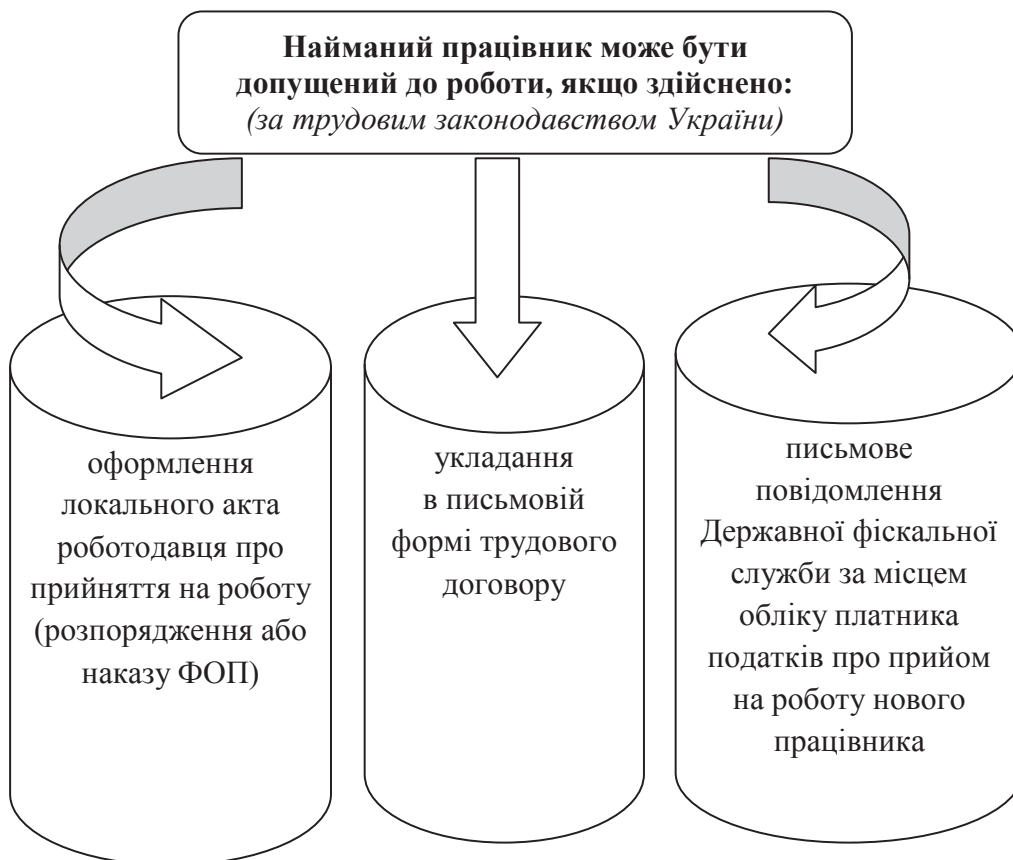
Оптимальним рішенням даної проблеми можна вважати корегування схеми оподаткування заробітної плати найманого працівника. Так, сьогодні вітчизняні робітники отримують нетто-заробітну плату, вони постійно висловлюють своє незадоволення щодо невідповідності фактичної й обіцяної під час працевлаштування заробітної плати. Для того, щоб наймані працівники були задоволені рівнем власного доходу й усвідомлювали значущість роботодавця, ми вважаємо, що саме робітники підприємств власноруч повинні сплачувати утримання із заробітної плати (рис. 2). Водночас зазначимо, що відповідно до чинного законодавства України, утримання із заробітної плати – це податки, які утримуються із суми доходу, що виплачується найманому працівнику, проте їх перерахування до відповідних бюджетів є зобов'язанням роботодавця.

Отже, з урахуванням вищезазначених розрахунків, необхідно внести зміни до р. V

та пр. 10 р. XX Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 р. № 2755–VI [8] та Закону України від 8 липня 2010 р. № 2464–VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [9].

Ще одним критерієм, який гальмує процес значного зменшення відсотка прихованих трудових відносин, і не лише в банківській сфері, є відсутність, відповідно до законодавства України, кримінальної відповідальності роботодавців за використання найманих працівників із порушенням порядку, встановленого трудовим законодавством.

Дійсно, відповідно до Кримінального кодексу (далі – КК) України, роботодавець може нести кримінальну відповідальність: 1) за незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів (п. 1 та п. 2 ст. 172 КК України); 2) за грубе порушення угоди про працю шляхом обману чи зловживання довірою або примусом до виконання роботи, не обумовленої угодою (п. 1 ст. 173 КК України); 3) за грубе порушення угоди про працю шляхом обману або зловживання довірою, або примусом до виконання роботи, не обумовленої угодою, вчинені щодо громадянина, з яким укладено договір про роботу за межами України (п. 2 ст. 173 КК України); 4) за безпідставну невиплату заробітної плати більше, ніж за один календарний місяць, вчинену умисно керівником підприємства чи приватним підприємцем (п. 1 ст. 175 КК

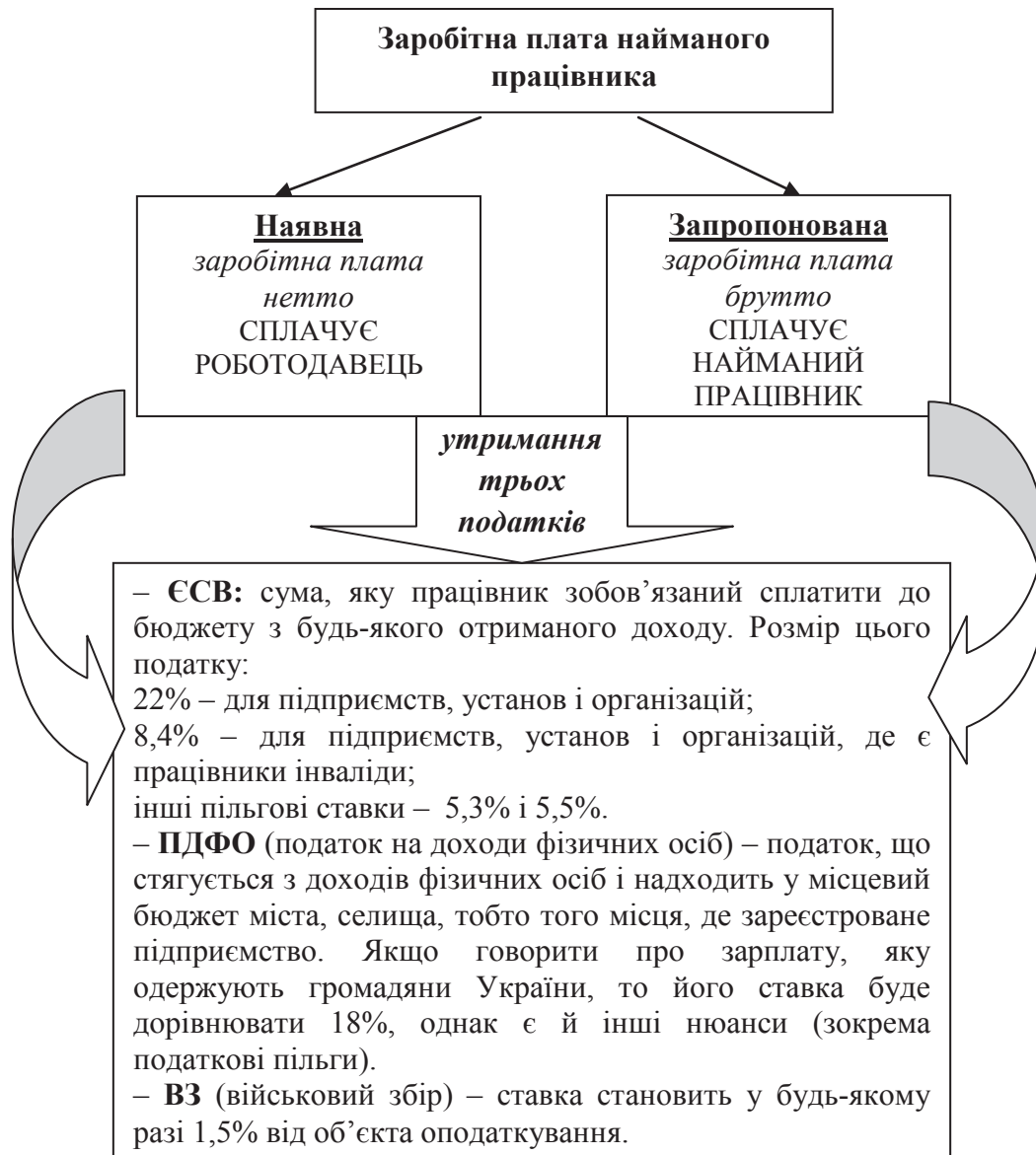
Рис. 1. Основні ознаки неприхованих трудових відносин

Джерело: побудовано автором відповідно до трудового законодавства України

України) або ж якщо така невивплата стала наслідком нецільового використання коштів, призначених для цих цілей (п. 2 ст. 175 КК України) [10].

Однак, як ми бачимо, жодна із вищенаведених позицій не ставить за мету застосування кримінальної відповідальності за приховані трудові відносини. Максимум, що може загрожувати роботодавцю, це штраф від одного до тридцятикратного розміру мінімальної заробітної плати, що визначений законом України на момент виявлення порушення. Водночас штраф стягується за кожного працівника, щодо якого було скоєно порушення. А це говорить про те, що роботодавці й далі порушуватимуть норми трудового законодавства. Тому необхідне узгодження трудового законодавства України щодо питання прихованих трудових відносин із законодавством європейських країн. Є

два шляхи. Перший – застосовувати більш жорсткі міри покарання, другий – винайти лояльний спосіб узаконення трудових відносин. Враховуючи те, що рівень мінімальної заробітної плати в Україні набагато нижчий за рівень зарплат в Європі, ми вважаємо, що прикладом може стати законодавство Великобританії. Унікальність цієї країни полягає у відсутності будь-яких систематичних заходів, спрямованих на запобігання спробам роботодавців втекти від відповідальності шляхом використання розщепленої зайнятості. Так, спираючися на формальний критерій, британські суди вважають, що навіть якщо компанія чи то банк здійснюють контроль над трудовою діяльністю людини (дають їй завдання, приймають їх, встановлюють час праці й відпочинку, стежать за дисципліною тощо), це ще не означає, що ця людина є працівником компанії. За ознаку трудових

Рис. 2. Методичний підхід до обрахунку нетто і брутто заробітної плати найманого працівника

Джерело: побудовано автором на основі власних пропозицій

відносин може вважатися тільки трудовий договір (навіть усний).

Також відкритим залишається питання доказу дійсно трудових, а не наявності цивільно-правових відносин. Необхідність визначення в Україні на законодавчому рівні критеріїв кваліфікації відносин як трудових інтерпретується, як це не парадоксально, виключно контролюючими та перевіряючими органами влади.

Отже, сьогоденна практика трудового законодавства України щодо прийняття найманих працівників на роботу повинна набувати неабиякої актуальності, адже вона є невід'ємною часткою поточних як економічних, так і політичних реформ в державі. Особливо проблематичним дане питання постає в умовах євроінтеграційних прагнень України та процесів адаптації законодавства нашої країни до законів європейських країн. Так, візьмемо до уваги Європейську стратегію зайнятості [4], яку можна вважати видатним досягненням усіх європейських країн як у політичній, так і в економічній і соціальній сферах, і можна було б, на перший погляд, застосувати в Україні, зокрема й у приватних банківських установах. У межах даної стратегії можна було б вивести певні позитивні моменти для роботодавців. Зокрема, йдеться про політику створення нових місць на підприємствах країни певного профілю. Основними інструментами цієї політики є: гранти, повне або часткове відшкодування витрат на професійну підготовку чи перепідготовку персоналу підприємств, безкоштовна допомога в пошуку найманих працівників та інші пільги, що надаються структурними фондами Європейського Союзу й місцевими органами влади.

Зокрема, якщо брати до уваги законодавчу податкову практику Угорщини, то актуальним було б застосування аналогічного підходу в Україні. Так, відповідно до вимог Європейської стратегії зайнятості [4], встановлено, що відсутні вимоги щодо мінімального обсягу інвестицій, передбачених для створення нових робочих місць. Наприклад, якщо кількість найманих працівників у штаті Будапешта або Західна Угорщина збільшується на 300 працівників або 150 працівників у менш розвинутих регіонах і лише 20 працівників у 48 найменш розвинутих регіонах, то держава надає таким підприємствам податкову знижку в розмірі 80%. Крім того, 20% щойно прийнятих працівників мають бути нещодавніми випускниками вищих навчальних закладів. Водночас усі підприємства, які отримують податкові пільги від держави, повинні дотримуватися цих двох вимог протягом п'ятирічного періоду, починаючи із третього податкового року після того, як вперше було використано зниження податку на розвиток.

Висновки. Отже, у процесі нашого дослідження ми дійшли таких висновків. По-перше, для зниження кількості випадків порушення трудового законодавства України під час працевлаштування в банківській сфері

треба налагодити відкритий діалог із найманими працівниками та підприємствами чи підприємцями, що сприятиме прозорості політики зайнятості України, а отже, зменшенню частки тіньових відносин. По-друге, потрібні зміни в оподаткуванні заробітної плати найманих працівників. Зокрема запропоновано, щоб утримання із заробітної плати робітники сплачували власноруч. Це надасть їм можливість отримувати заробітну плату бруто. По-третє, запропонований методичний підхід до працевлаштування найманого працівника в Україні шляхом корегування схеми оподаткування заробітної плати найманого працівника надасть можливість роботодавцю не відчувати провини перед найманим працівником. Йдеться про розмір заробітної плати, який є значно меншим, ніж той, що першочергово обговорювався на первісній співбесіді з найманим працівником і зафіксований у трудовому договорі чи контракті. По-четверте, запропонований підхід надасть можливість контролюючим органам України знизити відсоток планових і позапланових перевірок підприємств і приватних банківських установ, що функціонують, щодо питань прихованих трудових відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Broeck A., Lance Ferris D., Chu-Hsiang Chang, Christopher C. Rosen. A Review of Self-Determination Theory's Basic Psychological Needs at Work. *Journal of Management*. July, 2016. Vol. 42. № 5. P. 1195–1229.
2. Вороня Н., Чернишова Н., Ушакова Л., Боярчук І. Прийняття на роботу. Податки та бухгалтерський облік. 2017. № 16. С. 1–7. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/nibu/2017/february/issue-16/article-25329.html>.
3. Illiashenko S., Rot-Sierov Y. Knowledge as a factor of competitive advantages: prospects for Ukraine. *Economic Annals* – XXI. April, 2016. Vol. 156. Issue 1–2. P. 49–53.
4. Petrova I. Social Consequences of European Integration of Ukraine. *The labour market*. May, 2014. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/10770.pdf>.
5. Klietsova N., Volchenko N. Employment Policy in the Context of European Integration of Ukraine. *Finance and Management: Journal of the Faculty of Economic Sciences University of Warmia and Mazury in Olsztyn*. Vol. 2(1). Poland, 2017. P. 41–49.
6. Про схвалення Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 р.: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 травня 2017 р. № 504-р URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR170504.html.
7. Кодекс законів про працю України, затверджений Законом № 322–VIII (322а-08) від 10 грудня 1971 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. № 50 (з подальшими змінами, внесеними згідно з указами Президії ВР Української РСР, Законами Української РСР і Законами України). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
8. Податковий кодекс України, затверджений Законом № 2755–VI від 2 грудня 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011 (зі змінами та доповненнями). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
9. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 8 липня 2010 р. № 2464–VI (зі змінами і доповненнями). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2464-17>.
10. Кримінальний кодекс України, затверджений Законом № 2341–III від 5 квітня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

УДК 349.22: 331.108.6

ДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Ковригін В.С., к. ю. н., доцент
кафедри життєдіяльності та права
Харківський національний технічний університет сільського господарства
імені Петра Василенко

У статті розглянуто принципи дисциплінарної відповідальності, які запропоновано розуміти як розроблені з урахуванням наукових досягнень правові засади її реалізації, що визначають її загальну спрямованість, суть, зміст і головні особливості, а також забезпечують результативність трудового законодавства у відповідній царині. До основних принципів дисциплінарної відповідальності віднесено: законність, невідворотність, справедливість, презумпцію невинуватості працівника, індивідуалізацію відповідальності, гласність, обґрунтованість обраного виду дисциплінарного стягнення, всебічний захист прав працівників.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність, принципи дисциплінарної відповідальності, працівник, правопорушення, дисциплінарний проступок, дисциплінарні стягнення.

В статье рассмотрены принципы дисциплинарной ответственности, которые предложено понимать как разработанные с учетом научных достижений правовые основы ее реализации, определяющие ее общую направленность, суть, содержание и главные особенности, а также обеспечивающие результативность трудового законодательства в соответствующей сфере. К основным принципам дисциплинарной ответственности отнесены: законность, неотвратимость, справедливость, презумпция невиновности работника, индивидуализация ответственности, гласность, обоснованность выбранного вида дисциплинарного взыскания, всесторонняя защита прав работников.

Ключевые слова: дисциплинарная ответственность, принципы дисциплинарной ответственности, работник, правонарушение, дисциплинарный проступок, дисциплинарные взыскания.

Kovrigin V.C. TO THE QUESTION OF PRINCIPLES OF DISCIPLINARY LIABILITY IN LABOR LAW

The article deals with the principles of disciplinary liability, which is proposed to understand how the legal principles of its implementation, which are developed taking into account scientific achievements, determine its general orientation, essence, content and main features, as well as ensure the effectiveness of labor legislation in the relevant field. The basic principles of disciplinary responsibility include: legality, inevitability, justice, presumption of innocence of an employee, individualization of responsibility, publicity, justification of the chosen type of disciplinary punishment, comprehensive protection of workers' rights.

Key words: disciplinary responsibility, principles of disciplinary responsibility, employee, offenses, disciplinary offenses, disciplinary offenses.

Постановка проблеми. Принципи будь-якої галузі є стрижнем, основними засадами, в яких відображаються найістотніші ознаки права. Юридична наука приділяє велику увагу принципам права, адже вони означають основу, вихідні положення науки, якоїсь теорії. Це основне начало, на якому побудована система права. Принципи визнаються правовими лише тоді, коли вони прямо закріплені в нормах права або безпосередньо впливають із їхнього змісту.

Кожна галузь права (і трудове не є винятком) характеризується принципами: а) загальними для всіх галузей права; б) властивими двом і більше галузям – міжгалузевими; в) які стосуються однієї галузі права, – галузевими; г) притаманними відносно самостійним і великим елементам.

Принципи трудового права – це виражені в законодавстві вихідні засади, керівні ідеї, що характеризують основний зміст і внутрішню єдність правового регулювання трудових та пов'язаних із ними відносин. Принципи визначають зміст і розвиток правових норм у межах трудового права та його інститутів. З одного боку, принципи відображають закономірності трудового права, а з іншого – являють собою найбільш загальні норми, які діють у всій сфері правового регулю-

вання праці та поширюються на всіх суб'єктів трудового права. Принципи трудового права визначають шляхи вдосконалення трудо-правових норм, виступаючи як керівні ідеї для законодавця [1, с. 41–42].

Метою статті є дослідження принципів трудового права, властивих інституту дисциплінарної відповідальності. У зв'язку із цим визначимо систему принципів дисциплінарної відповідальності, яка має враховувати потреби суспільства, досвід правозастосування й сучасні тенденції розвитку правовідносин у вказаній царині. Системне бачення принципів дисциплінарної відповідальності та їх взаємодії має вагоме теоретичне й методологічне значення. Від того, як співвідносяться принципи між собою, залежать не тільки наукові уявлення явищ розглядуваної сфери, а й нормотворча і правозастосовна діяльність.

Виклад основного матеріалу. Принципи дисциплінарної відповідальності треба розуміти як розроблені з урахуванням наукових досягнень правові засади її реалізації, що визначають загальну спрямованість, суть, зміст та основні особливості цього юридичного явища, а також забезпечують результативність трудового законодавства.

Сьогодні є широкий діапазон поглядів щодо класифікації принципів юридич-

ної відповідальності, їх кількості й назв. Так, О.І. Цибулівська переконує, що до принципів юридичної відповідальності належать: а) соціальна справедливість; б) рівноправність громадян; в) єдність їхніх прав і обов'язків; г) відповідність переконання і примусу; ґ) демократизм [2, с. 15]. В.С. Венедиктов розробив систему принципів дисциплінарної відповідальності, які закріплені в нормах трудового законодавства й виправдали себе на практиці. Ця система охоплює: а) невідворотність відповідальності за проступок; б) обґрунтованість обраного виду стягнення; в) швидкість і своєчасність його застосування; г) застосування за кожен проступок лише одного дисциплінарного стягнення, передбаченого нормами трудового законодавства; ґ) відповідність стягнення вчиненому порушенню й індивідуалізацію покарання залежно від особи, стану дисципліни в колективі й інших умов; д) застосування передбаченого законодавством стягнення уповноваженим органом або посадовою особою в межах їхньої компетенції; є) беззаперечну реалізацію стягнення; ж) гарантованість захисту прав працівника, якого притягнуто до дисциплінарної відповідальності; з) широку поінформованість про реакцію власника або уповноваженого органу на проступок члена трудового колективу [3, с. 174].

З урахуванням зазначеного, до основних принципів дисциплінарної відповідальності віднесемо такі:

1. Законність. Визначальна роль цього принципу за сучасних умов пояснюється тим, що він має конституційне закріплення. Так, відповідно до ч. 1 ст. 19 Основного закону [4], правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством, а за ст. 68 цього акта, кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції й законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Згідно з п. 22 ч. 1 ст. 92 Основного закону, виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, а також відповідальність за них.

Принцип законності є загальним і не містить яких-небудь вилучень. Законність, як справедливо зазначає В.М. Кудрявцев, – це не тільки формальний принцип права, а й змістовна категорія, що відбиває демократичну сутність суспільного ладу [5, с. 249].

Принцип законності дисциплінарної відповідальності є засобом реалізації однієї з найголовніших засад правової держави – обмеження влади правом і законом. Зокрема, якщо працівникові дозволено все, що не заборонено законом, то носії дисциплінарної влади, тобто особи, наділені владно-розпорядчими функціями, мають робити лише те, що їм визначено законом і саме в такий спосіб і в такій формі, які продиктовані законом. Це має своє нормативне закріплення. Так, за ст. ст. 17 і 20 Дисциплінарного статуту служби цивільного захисту [6], наказ чи розпорядження має віддаватися (видаватися) на-

чальником відповідно до його повноважень, згідно із займаною посадою і на підставі законодавства, не припинювати честі й гідності підлеглих, має бути чітким, зрозумілим і виконуватися беззаперечно, точно й у визначений строк. Начальник несе відповідальність за відданий (виданий) наказ чи розпорядження, за його відповідність законодавству, за зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень і за службову недбалість під час віддання (видання) наказу чи розпорядження, а також за невжиття заходів для забезпечення його виконання.

Законність дисциплінарної відповідальності полягає у вимозі притягнення до відповідальності лише за винне, протиправне діяння й тільки в установлених законом межах. Вона є юридичним стрижнем, на якому тримається весь процес реалізації цього виду відповідальності.

2. Невідворотність. Із законністю тісно пов'язаний принцип невідворотності дисциплінарної відповідальності, який закріплено в законі, та який відображає вимогу неухильного дотримання приписів правових норм. Він давно відомий у розвинених державах і є безумовною вимогою режиму законності: нереалізація цього принципу, ухилення від відповідальності підривають авторитет права й установлені державою належні правила поведінки [7, с. 264]. Як справедливо вважає А.М. Колодій, розглядуваний принцип має також моральний аспект, який відбиває ідею боротьби зі злом [8, с. 110].

Невідворотність дисциплінарної відповідальності означає, що жоден дисциплінарний проступок не повинен залишитися непоміченим, а кожен правопорушник має понести відповідальність за свої протиправні діяння. За ст. 67 Дисциплінарного статуту служби цивільного захисту, начальники, які не вжили заходів для притягнення підлеглих до відповідальності за вчинені ними дисциплінарні правопорушення, корупційні діяння чи не подали матеріали про вчинення особами рядового й начальницького складу адміністративних правопорушень або злочинів до органу, уповноваженого розглядати справи про адміністративні правопорушення, чи до органу досудового слідства, несуть відповідальність згідно із цим Статутом і законом.

Надзвичайно важливо, що на всіх етапах реалізації принципу невідворотності дисциплінарної відповідальності мають ретельно дотримуватися права працівника. З урахуванням галузевої специфіки ми погоджуємося з В.В. Оксамитним, що на першому етапі зазначене стосується діяльності спеціальних органів з установлення винної особи, на другому – йдеться про форму обов'язкового визначення компетентними суб'єктами міри відповідальності, на третьому – про форму невідворотності зазнання правопорушником тієї чи іншої втрати [9, с. 39]. Однак, декларуючи невідворотність відповідальності, акцент треба ставити не на її суворості, а на демонстрації неминучості осуду винної особи.

3. Справедливість. Одна одну доповнюють і тісно між собою взаємодіють принципи

законності і справедливості. В.В. Самохвалов доводить, що етичну природу законності віддзеркалює справедливість, яка водночас є соціальним і етичним критерієм права, впровадженим у чинному праві. На практиці його реалізації справедливість набуває юридичних рис, що визначають її офіційний рівень [10, с. 129]. Бути законним – значить мати якості справедливості. І навпаки: хто порушує законність, не дотримується права, той діє всупереч її вимогам. Особа, яка додержується норм права, в будь-якому разі не вважається такою, що вчиняє несправедливо, яка ж свідомо порушила законність (хоча й без серйозних негативних наслідків) – вчинила несправедливо.

У чинному трудовому законодавстві відбито такі прояви принципу справедливості дисциплінарної відповідальності: а) за одне правопорушення накладається тільки одне дисциплінарне стягнення. Це положення конкретизує норму ч. 1 ст. 61 Конституції, якою встановлено, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за те саме правопорушення; б) під час встановлення заходів дисциплінарного стягнення керівник не повинен принижувати честь і гідність працівників; в) закон, що передбачає дисциплінарну відповідальність або посилює її, не має зворотної дії в часі.

Є два основних види порушення справедливості за дисциплінарної відповідальності: а) добросовісна помилка і б) свідоме ігнорування правового припису. У першому разі особа переконана, що, здійснюючи певний вчинок, вона не порушує вимог законодавства. Щоб виключити в майбутньому такий відступ, достатньо підвищити рівень правових знань суб'єкта. У другому разі особа знає вимоги права, але свідомо чинить всупереч їм.

4. Презумпція невинуватості працівника. Презумпція є припущенням високого ступеня ймовірності, що підтверджено тривалою практикою і зв'язком між фактами, що зазвичай спостерігаються. Деякі із презумпцій набувають значення основоположного принципу певної сфери юридичної діяльності. Такою щодо дисциплінарної відповідальності є презумпція невинуватості, яка набула найактивнішого розвитку в юридичних науках кримінального циклу. І це не випадково, адже, відповідно до ст. 62 Конституції, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може зазнати кримінального покарання, доки її вину не буде доведено законним порядком і встановлено обвинувальним вироком суду. Це положення ґрунтується на ч. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини, проголошеної Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) 10 грудня 1948 р. [11], згідно з якою кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, вважається невинуватою, доки її винуватість не буде встановлено законним порядком шляхом гласного судового розгляду, за якого їй забезпечуються всі можливості для захисту.

Узявши до уваги міркування Г.П. Батурова, Т.Г. Моршакіної й І.Л. Петрухіна [12, с. 83, 84], підкреслимо, що презумпція невинуватості в розрізі дисциплінарної відповідальності охо-

плює такі складники: а) усі працівники вважаються добропорядними, доки не доведено зворотне; б) працівникові гарантується право вважатися невинуватим до набуття рішенням юрисдикційного органу чинності; в) обов'язок доведення вини покладається на роботодавця; г) усі сумніви трактуються на користь працівника, який звинувачується у скоєнні дисциплінарного проступку; г) у разі його звинувачення в порушенні трудових обов'язків необхідно зібрати достатньо доказів.

Презумпція невинуватості стосується працівника, який притягається до дисциплінарної відповідальності, а тому за власним змістом звернена до кожного, забезпечуючи неможливість свавільного й необґрунтованого покарання. Вона не припускає невинуватості працівника, а вимагає вважати його таким. Її не варто пов'язувати з терміном «вірогідність». Презумпція невинуватості є припущенням, але в значенні не вірогідності чого-небудь, а положення, що приймається як правильне до його дослідження й підтвердження, установлення достовірності або спростування. Однак механізм реалізації презумпції невинуватості не втілений у законодавстві щодо питань дисциплінарної відповідальності.

5. Індивідуалізація відповідальності. Тісно пов'язаною із принципом справедливості є індивідуалізація дисциплінарної відповідальності, оскільки справедливість може бути досягнута лише в тому разі, якщо відповідальність буде індивідуалізована. Ст. 76 Дисциплінарного статуту служби цивільного захисту безпосередньо закріплює, що відповідальність особи має індивідуальний характер. Варто погодитися із Н.М. Вапнярчук, на думку якої, суть індивідуалізації дисциплінарної відповідальності полягає в потребі з'ясування: а) ступеня вини тієї чи іншої особи; б) тяжкості вчиненого нею діяння; в) можливості застосування пом'якшуючих або обтяжуючих відповідальність обставин і підстав для звільнення від останньої; г) урахування особливостей особи правопорушника. Отже, цей вид відповідальності застосовується тільки за власні дії правопорушника [13, с. 74].

6. Гласність. Гласність дисциплінарної відповідальності є різновидом гласності соціальної, що орієнтує на правдиве й відповідальне інформування всіх громадян про життя суспільства й держави, сприяє широкому обговоренню досягнень і недоліків у діяльності підприємства, установи й організації, посадових осіб та окремих громадян, формує громадську думку, підвищує соціально-політичну активність громадян, чим надає можливість вирішувати виникаючі проблеми відповідно до інтересів особи, суспільства й держави. Вона є однією з найважливіших демократичних засад, що забезпечує відкритість діяльності органів управління, доступність громадськості для ознайомлення з нею.

Принцип гласності створює підвалини для реалізації виховної функції дисциплінарної відповідальності. Так, згідно з Дисциплінарним статутом служби цивільного захисту, про накладення дисциплінарного стягнення оголошується: а) особам рядового й молодшого начальницького складу – особисто,

перед строем або на зборах; б) середньому, старшому й вищому начальницькому складу – особисто, на нараді або на зборах відповідної категорії начальницького складу. Оголошувати дисциплінарне стягнення особі начальницького складу в присутності її підлеглих забороняється.

Ще одним прикладом реалізації принципу гласності дисциплінарної відповідальності є ст. 152 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України [14] «Передача питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу», за якою власник або уповноважений ним орган має право замість накладання дисциплінарного стягнення передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу. Ця норма не втратила своєї актуальності й у сучасних умовах.

7. Обґрунтованість обраного виду дисциплінарного стягнення. Реалізації вказаного принципу сприяє процедура притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності. Наприклад, згідно з Положенням про дисципліну працівників залізничного транспорту [15], керівник зобов'язаний особисто до накладання стягнення всебічно й об'єктивно розібратися в причинах порушення, попередньо витребувавши від працівника, який скоїв дисциплінарний проступок, письмове пояснення. Дисциплінарне стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) й повідомляється співробітнику під розписку. Оскарження не припиняє виконання наказу про накладання цього стягнення.

Трудове законодавство закріплює вичерпний перелік дисциплінарних стягнень і вказує на підстави застосування найбільш суворих із них. Так, за вчинення дисциплінарних правопорушень до державних службовців застосовується один із таких видів дисциплінарного стягнення: 1) зауваження; 2) догана; 3) попередження про неповну службу відповідність; 4) звільнення з посади державної служби. Водночас звільнення з посади державної служби є винятковим видом дисциплінарного стягнення і може бути застосоване лише в разі вчинення таких дисциплінарних проступків: порушення Присяги державного службовця; вияв неповаги до держави, державних символів України, українського народу; перевищення службових повноважень, якщо воно не містить складу злочину або адміністративного правопорушення; використання повноважень в особистих (приватних) інтересах або в неправомірних особистих інтересах інших осіб; подання під час вступу на державну службу недостовірної інформації про обставини, що перешкоджають реалізації права на державну службу, а також неподання необхідної інформації про такі обставини, що виникли під час проходження служби; неповідомлення керівнику державної служби про виникнення відносин прямої підпорядкованості між державним службовцем і близькими особами в 15-денний строк зі дня їх виникнення; поява державного службовця на службі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; прийняття

державним службовцем необґрунтованого рішення, що спричинило порушення цілісності державного або комунального майна, незаконне їх використання або інше заподіяння шкоди державному чи комунальному майну, якщо такі дії не містять складу злочину або адміністративного правопорушення. А також вчинення систематично (повторно протягом року) такого дисциплінарного проступку, як прогул (у тому числі відсутність на службі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин [16].

8. Всебічний захист прав працівників. Захист трудових прав працюючих здійснюється за допомогою матеріально-правових і процесуально-правових заходів. Захист є формою забезпечення трудових прав, яка віддзеркалює дію відповідного механізму, спрямовану на: а) припинення порушень прав; б) ліквідацію будь-яких перешкод, що виникають під час їх здійснення; в) відновлення порушених прав; г) притягнення до відповідальності особи, винної в порушенні прав. Як вважає В.М. Андріїв (і ми з ним солідарні), сьогодні потрібні нові підходи до проблеми соціальної зумовленості трудового законодавства, які відображали б нинішні соціальні і правові реалії й були спрямовані на утвердження в державі основ громадянського суспільства і правової держави. Головну роль у пошуках нових підходів відіграє розуміння трудового права як засобу захисту й охорони трудових прав працівників, узгодження інтересів суб'єктів трудових правовідносин [17, с. 127].

Принцип всебічного захисту трудових прав працюючого знаходить свій прояв на рівні як видання, так і виконання наказів і розпоряджень. Так, за ст. 20, 21 і 23 Дисциплінарного статуту служби цивільного захисту, начальник несе відповідальність за виданий (виданий) наказ чи розпорядження, його відповідність законодавству, за зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, за службу недбалість під час видання наказу, а також за невжиття заходів для забезпечення його виконання. У разі одержання наказу чи розпорядження, що суперечить закону, підлеглий не повинен виконувати його, про що зобов'язаний у письмовій формі невідкладно доповісти начальникові, який видав наказ чи розпорядження, а в разі їх підтвердження, письмово повідомити старшого прямого начальника. За видання й виконання явно злочинного наказу чи розпорядження винні особи притягуються до відповідальності згідно із законом, яка визначається за пряме чи опосередковане видання злочинного наказу, а також щодо осіб начальницького складу, які внаслідок своїх посадових і службових обов'язків могли, але не запобігли виконанню такого наказу чи розпорядження, про які їм було відомо.

На захист прав працюючих також спрямовані норми щодо оскарження рішень про застосування дисциплінарних стягнень. Наприклад, відповідно до ст. 78 Закону України «Про державну службу», рішення про накладання дисциплінарного стягнення може бути

оскаржено державними службовцями категорії «А» до суду, а категорій «Б» і «В» – до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби, або до суду. Скарга подається протягом 10 календарних днів після одержання державним службовцем копії наказу (розпорядження) про накладення дисциплінарного стягнення.

Висновки. На підставі зазначеного принципу дисциплінарної відповідальності пропонуємо розуміти як розроблені з урахуванням наукових досягнень правові засади її реалізації, що визначають її загальну спрямованість, суть, зміст і головні особливості, а також забезпечують результативність трудового законодавства у відповідній царині. До основних принципів дисциплінарної відповідальності варто віднести такі: законність, невідворотність, справедливість, презумпція невинуватості працівника, індивідуалізація відповідальності, гласність, обґрунтованість обраного виду дисциплінарного стягнення, всебічний захист прав працівників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Трудове право України: підручник / С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко, І.П. Жигалкін, В.А. Прудников. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2014. 760 с.
2. Цыбулевская О.И. Еще раз о принципе «не запрещено законом, разрешено». Правоведение. 1999. № 3. С. 14–32.
3. Венедиктов В.С. Проблемы ответственности в трудовом праве: дисс. ... д. юрид. наук. Харьков, 1994. 280 с.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Право и власть. Москва: Прогресс, 1990. 528 с.
6. Про Дисциплінарний статут служби цивільного захисту: Закон України від 5 березня 2009 р. №1068–VI. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 29. Ст. 398.
7. Конституции государств Восточной Европы. Москва: Юрид. лит., 1996. 437 с.
8. Колодій А.М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком-Інтер, 1998. 208 с.
9. Оксамытний В.В. Правомерное поведение личности. Киев: Наук. думка, 1985. 134 с.
10. Самохвалов В.В. Законність і справедливість: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 210 с.
11. Загальна декларація прав людини: міжнарод. документ ООН від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
12. Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Моршакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. Москва: Наука, 1979. 392 с.
13. Вапнярчук Н.М. Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні: монографія. Харків: Юрайт, 2012. 312 с.
14. Кодекс законів про працю України: затв. Законом УРСР від 10 грудня 1971 р. № 322–VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. № 50 (дод.). Ст. 375.
15. Про Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту: пост. КМ України від 26 січня 1993 р. № 55. Збірник постанов України. 1993. № № 4–5. Ст. 71.
16. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889–VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 4. Ст. 43.
17. Андріїв В.М. Юридичний механізм забезпечення трудових прав працівників. Чернігів: Чернігів. держ. ін-т права, соціальн. технологій та праці, 2011. 301 с.

УДК 349.2 (477):331.108.644.7

МАСОВЕ ВИВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ: СУТНІСТЬ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ

Пунтус Д.А.,

аспірант кафедри правознавства юридичного факультету
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Стаття присвячена дослідженню важливої й актуальної для України проблеми масового звільнення працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці. Досліджено масове вивільнення працівників як трудо-правове явище та зазначені його характерні риси. Зауважено, що масове звільнення працівників як значуще трудо-правове явище має місце тільки в тому разі, коли воно провадиться за ініціативою роботодавця.

Ключові слова: масове вивільнення працівників, скорочення чисельності або штату працівників, зміни в організації виробництва і праці, припинення трудового договору, ініціатива роботодавця.

Статья посвящена исследованию важной и актуальной для Украины проблемы массового увольнения работников в связи с изменениями в организации производства и труда. Исследовано массовое увольнение работников как трудо-правовое явление, указаны его характерные черты. Отмечено, что массовое высвобождение работников как значимое трудо-правовое явление имеет место только в том случае, когда осуществляется по инициативе работодателя.

Ключевые слова: массовое увольнение работников, сокращение численности или штата работников, изменения в организации производства и труда, окончание трудового договора, инициатива работодателя.

Puntus D.A. MASS LAYOFFS: NATURE AND CHARACTERISTICS

The article is devoted to the study of the important and actual for today Ukraine problem of mass redundancy of workers in connection with changes in the organization of production and labor. The mass release of workers as labor-legal phenomenon is investigated and its characteristic features are indicated. It is noted that the mass release of workers as a significant labor-legal phenomenon occurs only when it is carried out on the initiative of the employer.

Key words: mass release of workers, reduction of number or staff of employees, changes in organization of production and labor, termination of employment contract, initiative of employer.

Постановка проблеми. Однією з найпоширеніших форм реалізації громадянами свого конституційного права на працю є трудовий договір. Стабільні трудові правовідносини відповідають інтересам його сторін, дозволяють роботодавцеві створювати високопрофесійні трудові колективи, здатні ефективно вирішувати поточні й перспективні виробничі завдання, а працівникам – якомога повніше розкривати свої професійні здібності й можливості, отримуючи за свою роботу відповідну винагороду. І хоча, укладаючи трудовий договір, його сторони зазвичай розраховують на тривалу взаємну співпрацю, проте через різноманітні об'єктивні та суб'єктивні причини будь-яка угода раніше чи пізніше доходить кінця.

Сьогодні більшість підприємств, установ і організацій через дестабілізацію політичної ситуації, що розпочалася наприкінці 2013 р. і триває донині, спричинивши багато економічних і соціальних проблем, не можуть забезпечити якісне функціонування, що змушує в непоодиноких випадках до масового звільнення працівників. Зокрема, в Україні це явище пов'язано не тільки з науково-технічним прогресом, а й із низкою таких суто специфічних ознак, як загальне падіння виробництва, невизначеність форм власності, відсутність цивілізованої інфраструктури ринку праці, докорінне реформування правової регламентації.

Звільнення посідає особливе місце серед випадків припинення трудового договору.

Воно є однією з підстав для розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця. Причому ця підстава для розірвання трудового договору не припускає наявності винних дій із боку працівника, які сприяли б припиненню з ним трудових відносин. Інакше кажучи, така підстава для розірвання трудового договору обмежує конституційне право працівника на працю. У зв'язку із цим звільнення як окремий випадок припинення трудових відносин потребує чіткої правової регламентації для того, щоб забезпечити належний захист і подальшу реалізацію права на працю звільненим співробітникам.

Теоретичне розроблення і практичне впровадження дієвого та налагодженого механізму правового регулювання масових звільнень мають бути пріоритетними завданнями держави, яка прагне відповідати статусу правової. Варто зазначити, що створення такого механізму неможливе без визначення правової природи категорії «масове вивільнення працівників», без чітко сформульованого понятійного апарату, а також без визначення характерних рис досліджуваного трудо-правового явища.

Ступінь розробленості проблеми. Окремим питанням масових звільнень працівників, зумовлених змінами в організації виробництва і праці, приділено увагу в наукових роботах таких учених, як: Л.Ю. Величко, П.І. Жигалкін, М.І. Іншин, Т.Г. Маркіна, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, О.В. Прудивус, Д.О. Честа, О.М. Ярошенко й ін.

Метою статті є дослідження змісту та характерних рис правової категорії «масове вивільнення працівників» у сучасних економічних умовах.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні досліджуване питання врегульовано Кодексом законів про працю України [1], Законом України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 р. [2], постановою Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2013 р. «Про затвердження порядку утворення спеціальних комісій для вжиття заходів щодо запобігання різкому зростанню безробіття під час масового вивільнення працівників» [3] та іншими нормативними документами.

Звільнення працівників – це різновид розірвання трудового договору, тобто активні дії однієї зі сторін, які спрямовані на припинення даного правочину. Водночас таке розірвання відбувається лише за ініціативою роботодавця. Перелік підстав для розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця закріплені законодавчими нормами й розширеному тлумаченню не підлягає.

Як зазначає О.Г. Середа, обмеження права роботодавця на припинення трудового правовідношення із працівником зумовлено: по-перше, інтересами працівника як економічно слабкішої сторони трудового правовідношення, а також цілями запобігання соціальним конфліктам. У цьому разі обмеження права роботодавця – це спосіб досягнення балансу у взаєминах сторін трудового договору; по-друге, цілями сприятливого розвитку суспільства, забезпечення захисту від такої серйозної проблеми, як масове безробіття. Ця обставина визначає обмеження права роботодавця на припинення трудового правовідношення як спосіб забезпечення зайнятості; по-третє, цілим комплексом інтересів як сторін трудового правовідношення, так і всього суспільства, який виражається у визнанні загального принципу соціальної відповідальності роботодавця за використану роботу силу [4, с. 142].

Вивільнення робочої сили – це об'єктивне явище, що становить сукупність певних соціально-виробничих і правових відносин і викликане нагальною потребою, з різних економічних причин, звільнення підприємств, установ, організацій всіх форм власності від зайвої кількості працівників із метою підвищення ефективності праці та подальшого перерозподілу робочої сили в суспільному господарстві. Характерні ознаки вивільнення такі: 1) це сукупність певних соціально-виробничих відносин; 2) це об'єктивний процес, що з'являється та існує незалежно від нашої свідомості; 3) це соціально-економічне явище, бо стосується як економічного, так і соціального аспектів; 4) викликане науково-технічним прогресом, що містить й інтенсифікацію праці, й економію робочого часу, й підвищення ефективності праці тощо; 5) приводить до перерозподілу працівників, який може змінити вимоги до професії (спеціальності) [5, с. 67].

Щодо категорії «масове вивільнення працівників», то Законом України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 р. вперше було передбачено таке явище, як масове вивіль-

нення працівників за ініціативою роботодавця. У ст. 48 Закону визначено критерії масового вивільнення працівників за ініціативою роботодавця. Водночас зазначено, що показники масового вивільнення працівників, заходи із запобігання та мінімізації негативних наслідків устанавлюються колективними договорами й угодами, укладеними на національному, галузевому та регіональному рівнях. Розроблення комплексу заходів щодо забезпечення зайнятості працівників, які підлягають звільненню, здійснюється відповідними органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування за участю сторін соціального діалогу. Коли масове вивільнення працівників спричинило різке зростання безробіття в регіоні або на відповідній території на три і більше відсоткових пункти протягом звітного періоду, ситуація на ринку праці визнається кризовою. Для вжиття заходів щодо запобігання різкому зростанню безробіття під час масового вивільнення працівників можуть утворюватися спеціальні комісії в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Проаналізувавши цю норму, бачимо, що масове вивільнення працівників як значуще трудо-правове явище має місце тільки тоді, коли воно провадиться за ініціативою роботодавця. Отже, для визначення поняття «масове вивільнення працівників» насамперед необхідно використовувати сукупність критеріїв (елементів), що дозволяють визначити, до якого виду належить вивільнення, одного (індивідуальним) чи масового. Зокрема, характеризувати звільнення як масове дозволяє сукупність таких елементів:

1. Підстави масового вивільнення працівників. Як і будь-яке звільнення, масове вивільнення працівників може відбуватися тільки на визначеній підставі, передбаченій законодавством про працю [6, с. 36]. Так, Кодексом законів про працю (далі – КЗпП) України в п. 1 ч. 1 ст. 40 передбачено такі підстави: 1) зміна в організації виробництва і праці; 2) скорочення чисельності або штату працівників (це одна з найпоширеніших підстав для звільнення працівників за ініціативою роботодавця). Водночас скорочення штату – це зміна внутрішньої структури організації, яка супроводжується ліквідацією окремих структурних підрозділів або виключенням зі штату організації штатних одиниць, а скорочення чисельності працівників – фактичне зменшення працівників деяких посад.

Зазначені підстави характеризуються як підстави для масового вивільнення завдяки специфічним ознакам, які дозволяють їх виокремити серед інших підстав для припинення трудового договору, передбачених законодавством про працю України. До ознак підстав для масового вивільнення варто віднести такі: 1) розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця; 2) розірвання трудового договору за відсутності провини працівника; 3) необхідність звільнення працівників викликана економічними, технічними, організаційними або правовими причинами.

Отже, підстави масового вивільнення працівників треба розуміти як передбачені трудовим законодавством юридичні факти,

викликані причинами економічного, технічного, організаційного або правового характеру й зумовлені наявністю в роботодавця ініціативи на припинення трудових відносин із працівниками за відсутності їхньої вини. Водночас підставами для масового звільнення працівників можуть бути: 1) зміни в організації виробництва і праці, а саме: реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації (крім випадку ліквідації юридичної особи) та 2) скорочення чисельності або штату працівників організації, індивідуального підприємця.

2. Чисельність звільнених працівників і період, протягом якого останні підлягають звільненню. Згідно зі ст. 48 Закону України «Про зайнятість населення», масовим звільненням за ініціативою роботодавця (крім випадку ліквідації юридичної особи) є одноразове або протягом:

1) одного місяця: звільнення 10 і більше працівників на підприємстві, в установі й організації із чисельністю від 20 до 100 працівників; звільнення 10 і більше відсотків працівників на підприємстві, в установі й організації із чисельністю від 101 до 300 працівників;

2) трьох місяців – звільнення 20 і більше відсотків працівників на підприємстві, в установі й організації незалежно від чисельності працівників.

Показники масового звільнення працівників можуть також визначатися колективними договорами й угодами, укладеними на національному, галузевому та регіональному рівнях.

3. Обов'язкове дотримання законодавчо визначеної процедури під час масового звільнення працівників. Масове звільнення працівників – це досить трудомісткий процес. Процедура масового звільнення працівників має передбачати такі етапи:

– прийняття рішення про звільнення працівників. Рішення оформлюється наказом (розпорядженням) про майбутнє скорочення чисельності працівників, де треба зазначити підстави, що спонукали роботодавця зменшити чисельність штату;

– визначення працівників, які підлягають звільненню. Так, звільнення, згідно зі ст. 42 КЗпП України, дає право адміністрації під час скорочення чисельності штату працівників надавати переважне право залишення на роботі працівникам із більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці. Водночас потрібно враховувати такі обставини: наявність відповідної освіти, післядипломну освіту, документи про підвищення кваліфікації, відсутність дисциплінарних стягнень, наявність заохочень за успіхи в роботі, отримання премій за виконання особливо важливих робіт, відсутність прогулів, відпусток без збереження заробітної плати, тривалого перебування на лікарняних листах, відсутність браку, зауважень із боку адміністрації щодо строків і якості виконуваних робіт, рівень виконання норм виробітку або нормованих завдань, обсяги виконуваних робіт, дотримання строків виконання доручених завдань тощо.

Відповідно до ст. 184 КЗпП України, забороняється звільнення за скороченням штату вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, одиноких матерів – за наявності дитини віком до 14 років або дитини-інваліда. Згідно зі ст. 186–1 КЗпП, зазначена гарантія поширюється також на батьків, які виховують дітей без матері (зокрема й у разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі), а також на опікунів (піклувальників). Також не допускається звільнення працівника за ініціативою власника або уповноваженого органу в період його тимчасової непрацездатності, а також під час перебування у відпустці;

– попередження працівників про звільнення. Ухваливши рішення про звільнення працівників, власник або уповноважений ним орган зобов'язаний не пізніше ніж за два місяці до запланованого звільнення повідомити про це особисто кожного працівника, що затверджується його підписом. Проте на практиці дуже часто трапляється, що працівник відмовляється знайомитися з попередженням про звільнення і не бажає підписуватися в наказі чи повідомленні, тоді необхідно скласти акт про відмову від підпису. Акт складається в довільній формі. Його мають підписати кілька людей, які стали свідками того, що працівник відмовляється підписуватися документ на підтвердження того, що його повідомили про майбутнє звільнення;

– повідомлення державної служби зайнятості про заплановане й фактичне звільнення працівників. Не пізніше ніж за 2 місяці до звільнення необхідно повідомити про це центр зайнятості. У разі неповідомлення роботодавцем інформації державній службі зайнятості про заплановане звільнення працівників його можуть притягнути до відповідальності за неподання або несвоєчасне подання такої інформації;

– пропонування іншої роботи працівникам, які підлягають звільненню. Законодавством передбачено, що водночас із попередженням про звільнення власник або уповноважений орган пропонує працівникові іншу роботу на тому ж самому підприємстві, установі, організації, якщо є така можливість. Водночас працівник може як погодитися, так і відмовитися від запропонованих вакансій. Якщо працівник погодиться на будь-яку вакансію, роботодавець видає наказ про переведення працівника на таку посаду, і в цьому разі працівника не звільняють. Однак працівник може і не погодитися, тобто відмовитися від запропонованих вакансій, і тоді цього працівника звільняють. Якщо ж на підприємстві вакантних посад немає і працівнику запропонувати нічого, його просто попереджають і звільняють. У період попередження про скорочення роботодавець не має права проводити прийом на роботу працівників на посаду, яку скорочують, або ж за суміжною посадою;

– погодження скорочення штату із профспілковим органом. Відповідно до ст. 43 КЗпП України, необхідно погодити звільнення із профорганізацією, членом якої є працівник. Роботодавець складає обґрунтоване письмове подання про скорочення чисельності працівників та подає його до виборного органу

первинної профспілкової організації, членом якої є працівник. Профорганізація розглядає подання протягом 15 днів. Якщо профспілка пропустить цей термін, вважається, що вона дала згоду на розірвання трудового договору. Не погоджують звільнення працівників лише тоді, коли працівник не є членом профорганізації, або якщо на підприємстві немає профспілкової організації;

– звільнення працівників. У день звільнення роботодавець повинен видати працівникові належно оформлену трудову книжку, копію наказу про звільнення з роботи і провести з ним остаточний розрахунок (останній термін – наступного дня) (ст. 116 Закону України «Про зайнятість населення»). Зокрема, роботодавець повинен виплатити особам, які підлягають скороченню, передбачену вихідну допомогу в розмірі не менше середньомісячного заробітку, заробітну плату за відпрацьований період і компенсацію за невикористані відпустки (чергові і додаткові). Днем звільнення вважається останній день роботи працівника.

Отже, звільнення буде вважатися обґрунтованим (законним), якщо власник або уповноважений ним орган: а) здійснив зміни в організації виробництва і праці, зокрема, реорганізацію або перепрофілювання підприємства, установи, організації; б) забезпечив попередження працівника за 2 місяці про звільнення; в) фактично здійснив скорочення чисельності або штату; г) врахував переважне право на залишення працівника на роботі; г) запропонував працівникові перейти на іншу роботу (посаду) в установі; д) надав працівникові гарантії, передбачені чинним законодавством щодо працевлаштування; е) отримав згоду від профспілкового органу (профспілкового представника) на звільнення працівника.

Також варто зазначити, що працівник, з яким розірвано трудовий договір на підставах, передбачених п. 1 ст. 40 Кодексу (крім цілковитої ліквідації), впродовж одного року має право на укладення трудового договору в разі повторного прийняття на роботу, якщо власник або уповноважений ним орган проводить прийняття на роботу працівників аналогічної кваліфікації.

4. Суб'єкт трудових правовідносин, який висловив волевиявлення на розірвання трудового договору. Масове вивільнення як значуще трудо-правове явище має місце тільки в тому разі, коли воно провадиться за ініціативою роботодавця (це підтверджує назва ст. 48 Закону України «Про зайнятість населення»). Коли ж, наприклад, ініціатива розірвання трудового договору виходить від працівника чи третьої особи, то навіть у разі

значної кількості одночасних чи протягом законодавчо визначеного строку звільнень останній статусу масових вивільнень не мають, а отже, будуть проведені з дотриманням загальних процедур.

Висновки. З огляду на зазначене, масове вивільнення працівників пропонуємо розуміти як вивільнення працівників за ініціативою роботодавця у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, зокрема, через реорганізацію, банкрутство або перепрофілювання підприємства, установи, організації (крім випадку ліквідації юридичної особи), скорочення чисельності або штату працівників організації, індивідуального підприємця, результатом якого є значне скорочення за певний календарний період чисельності працюючих, що перевищує обмежувальні критерії масового вивільнення працівників, встановлені колективними договорами й угодами, укладеними на національному, галузевому та регіональному рівнях. Масове вивільнення як значуще трудо-правове явище має місце тільки тоді, коли воно проводиться за ініціативою роботодавця, що й підтверджує назва ст. 48 Закону України «Про зайнятість населення».

Характеризувати звільнення як масове дозволяє сукупність таких елементів: а) підстави для масового вивільнення працівників; б) чисельність вивільнених працівників і період, протягом якого останні підлягають звільненню; в) обов'язкове дотримання законодавчо визначеної процедури під час масового вивільнення працівників; г) суб'єкт трудових правовідносин, який висловив волевиявлення на розірвання трудового договору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про зайнятість населення: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5067–VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 24. Ст. 243.
2. Кодекс законів про працю України: затв. Законом УРСР від 10 грудня 1971 р. № 322–VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. № 50 (дод.). Ст. 375.
3. Порядок утворення спеціальних комісій для вжиття заходів щодо запобігання різкому зростанню безробіття під час масового вивільнення працівників: пост. КМ України від 22 квітня 2013 р. № 305. Урядовий кур'єр. 2013. № 84.
4. Серeda O.Г. Обмеження права роботодавця на припинення трудового правовідношення як гарантія захисту інтересів працівника. *Форми соціально-правового захисту працівників у службово-трудова відносинах: матер. наук.-практ. конф. (м. Суми, 2–4 червня, 2005 р.)*. Харків: Укр. асоціація фахівців труд. права, 2005. С. 141–144.
5. Пунтус Д.А. «Масове вивільнення працівників» як категорія трудового права. *Право і суспільство*. 2016. № 5. С. 65–67.
6. Честа Д.О. Суттєві ознаки правової категорії «масове вивільнення працівників». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія «Право». Вип. 34. Т. 2. С. 34–38.

УДК 349.22

ЩОДО СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «РОБОЧИЙ ЧАС» ТА ЙОГО ХАРАКТЕРНИХ ОЗНАК

Ярошенко О.М., д. ю. н., член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
професор кафедри трудового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Вапнярчук Б.В.,
студент III курсу
військово-юридичного факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовано погляди науковців щодо розуміння правової категорії «робочий час», розглянуто законодавство у цій царині, а також виокремлено характерні ознаки, притаманні цьому інституту.

Ключові слова: працівник, роботодавець, трудове законодавство, робочий час, ознаки.

В статье проанализированы позиции ученых относительно понимания правовой категории «рабочее время», рассмотрено законодательство в этой области, а также названы характерные признаки, присущие этому институту.

Ключевые слова: работник, работодатель, трудовое законодательство, рабочее время, признаки.

Yaroshenko O.M., Vapnarychuk B.V. ESSENCE OF THE CONCEPT “WORKING TIME” AND ITS CHARACTERISTIC SIGNS

The article analyzes the views of scholars on understanding the legal category of “working time”, examines the legislation in this area, as well as the distinctive features inherent to this institution.

Key words: employee, employer, labor law, working hours, signs..

Постановка проблеми. В умовах постійного технологічного оновлення методів та засобів виробництва, підвищення інформатизації суспільства, розвитку нових форм організації праці виникає потреба у перегляді старих моделей регулювання робочого часу та часу відпочинку працівників із метою підвищення їх ефективності праці, стимулювання працівників до набуття нових знань і навичок та підвищення їхньої професійної компетентності. Враховуючи відповідні тенденції, у провідних європейських країнах спостерігається поступове зменшення тривалості робочого тижня, наприклад, в Ірландії, Німеччині, Данії, Франції тривалість робочого тижня встановлюється в межах 35–38 годин, натомість в Україні нормальна тривалість робочого часу вже протягом багатьох десятиліть залишається 40 годин на тиждень і проєкт Трудового кодексу України, який перебуває на розгляді у Верховній Раді України, не змінює цю тенденцію. Водночас вирішення нових практичних проблем, пов'язаних з урегулюванням робочого часу працівників, не можливе без всебічного та ґрунтовного дослідження цього явища.

Необхідно зауважити, що питання робочого часу завжди знаходилося у центрі підвищеної громадської уваги, оскільки саме від правильного управління трудовою активністю та відпочинком залежить ефективно виконання працівниками своєї трудової функції. Нині в Україні занепокоєння викликають випадки збільшення роботодавцями робочого часу, який не оплачується, що, своєю чергою, зумовлює пошук шляхів вирішення вказаної проблеми у процесі реформування трудового

законодавства, вектором якої виступають європейські стандарти у сфері праці [1, с. 1].

Тому є особлива потреба у дослідженні питання робочого часу, розкриття його сутності та значення. При цьому інноваційний науковий підхід до дослідження проблематики робочого часу сприятиме позитивним змінам в аспекті демократизації суспільства та гуманізації державної політики, підвищення іміджу й авторитету працівника як суб'єкта трудового права.

Доцільність дослідження цієї тематики підтверджується тезою відомої вченої Л. Муксинової: «Суспільне багатство країни практично створюється в межах нормального робочого часу» [2, с. 14].

Ступінь розробленості проблеми. Теоретичну основу дослідження склали наукові праці учених у галузі трудового права, як от М.І. Іншин, З.Я. Кравців, Т.В. Красюк, Л.В. Кулачок, Л.Я. Островський, А.Є. Пашерстник, Ю.О. Саєнко, О.В. Смирнов, В.О. Стасюк, С.М. Прилипко, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко тощо.

Мета статті – на підставі аналізу поглядів науковців та відповідного законодавства розкрити сутність поняття «робочий час» та виокремити характерні риси, притаманні цьому правовому явищу.

Виклад основного матеріалу. Категорія робочого часу є однією з ключових у трудовому праві, а норми, що регулюють його особливості, види та режими, становлять цілісний правовий інститут у межах галузі трудового права. Саме в межах робочого часу працівник безпосередньо та фактично виконує свою трудову функцію, на нього поширюєть-

ся ряд визначених законодавством гарантій, а також він наділений відповідними правами й обов'язками, перебуваючи з роботодавцем у безпосередніх трудових правовідносинах. На переконання З.Я. Кравців, робочий час є одним із центральних інститутів трудового права України, який стосується інтересів як працівника, так і роботодавця. Правові норми цього інституту покликані забезпечувати працівникам права на відпочинок та на закріплення міри праці, що стосується інтересів обох сторін трудового договору. [3, с. 149].

Нині є різні підходи щодо визначення поняття «робочий час». Приміром, філософський підхід трактує його як буття праці, де людина є основною виробничою силою суспільства. В енциклопедичних джерелах робочий час розглядається як час або частина визначеного календарного періоду, упродовж якого працівник відповідно до правил внутрішнього розпорядку організації та умов трудового договору має виконувати трудові обов'язки [4, с. 399].

Науковці також застосовують різні підходи щодо визначення цього правового явища. Зокрема, робочий час розглядають як: 1) час, упродовж якого працівник за законом зобов'язаний виконувати доручену йому роботу [5, с. 94]; 2) час, протягом якого робітник або службовець відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку має перебувати на підприємстві (установі, організації) [6, с. 260–261]; 3) час, протягом якого відповідно до законодавства і трудової угоди працівник має виконувати свої трудові обов'язки на підприємстві, в установі, організації [7, с. 42]; 4) обов'язкову міру праці, тривалість якої регламентована законом і виданими на його основі іншими нормативними актами [8, с. 78]; 5) час, протягом якого працівник має виконувати обов'язки, визначені трудовим договором і правилами внутрішнього трудового розпорядку [9, с. 419]. Останнє визначення вважаємо найбільш ґрунтовним серед тих, які були нами розглянуті.

Для формування більш масштабного уявлення про поняття «робочий час» вважаємо за доцільне проаналізувати також чинне законодавство та проекти нормативно-правових актів у цій царині. Так, в Основному Законі країни у ч. 3 ст. 45 передбачено, що максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом [10]. Кодекс законів про працю [11] не містить визначення цього поняття, хоча його законодавче закріплення могло б позбавити необхідності наукову спільноту, зокрема й нас дискутувати з цього приводу.

Згідно зі ст. 130 проекту Трудового кодексу України, робочий час – це час, протягом якого працівник, відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку і умов трудового договору, має виконувати трудові обов'язки [12]. Як бачимо, у Проекті передбачено визначення цієї правової категорії, що в перспективі має привнести в трудове законодавство чіткості.

Визначення цього поняття знайшло своє відображення й у Проекті Міжнародного Бюро Праці як одна з істотних умов праці та час, коли працівник має знаходитися в певному місці й виконувати свою роботу відповідно до трудового договору, законодавства про працю та колективного договору [13, с. 2]. Тож, порівняно з проектом Трудового кодексу це визначення є більш повним і, на наш погляд, цілком може претендувати на одне з найкращих серед тих, що містяться в нормативних документах.

Проаналізувавши наукову літературу і нормативно-правові акти на предмет визначення поняття «робочий час», можемо запропонувати власне трактування цього терміна. Так, під робочим часом пропонуємо розуміти визначений законодавчими, підзаконними та локальними нормативно-правовими актами, а також угодою сторін трудових правовідносин календарний період часу, впродовж якого одна сторона – працівник – відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку зобов'язується перебувати на своєму робочому місці, виконуючи при цьому свої трудові функції, а інша – роботодавець – забезпечити працівника необхідними умовами та засобами праці відповідно до чинного законодавства та домовленостей сторін.

Не менш важливим ключовим аспектом наукового дослідження, який ми проводимо, є аналіз правової літератури стосовно ознак робочого часу. Якщо проблематиці поняття робочого часу науковцями було приділено більш, ніж достатньо уваги, то питання ознак робочого часу залишилося фактично не дослідженим.

Одна з небагатьох розроблених позицій, в якій відображено характерні ознаки робочого часу, належить ученим М.І. Іншину та В.І. Щербині, які зазначають, що ознаки робочого часу варто поділити на дві групи: родові та видові. Так, на їх думку, родовою ознакою робочого часу є лише те, що він є частиною певного календарного періоду (доби, тижня, місяця, року), вираженою в одиницях виміру. Видовими ознаками науковці вважають, по-перше, обмеження цього часу конкретними рамками, які визначаються державою (через закон) чи сторонами колективного або трудового договору; по-друге, обов'язки роботодавця надавати в межах цього часу працівникові роботу, зумовлену трудовим договором, а працівників – продуктивно використовувати цей час [14, с. 244].

На підставі вищевикладеного, до ознак робочого часу в трудовому праві належать такі: 1) це часовий проміжок; 2) він визначається нормативно-правовими актами трудового законодавства, колективним та трудовим договором; 3) є важливою частиною організації праці, адже його дотримання зумовлює взаємні зобов'язання працівника й роботодавця; 4) є мірою праці, тобто базовою категорією для визначення розміру заробітної плати, заохочення працівників, сприяння розвитку їх трудового потенціалу та кар'єрного росту; 5) відображає реальність і динамічність трудових відносин.

Коротко проаналізуємо окремі з наведених ознак робочого часу для підтвердження їх характерності цієї правовій категорії.

Перша ознака робочого часу полягає в тому, що це проміжок часу, визначений сторонами трудових відносин як на індивідуальному, так і колективному рівні колективним та трудовим договором. Однією з істотних умов трудового договору, що торкається інтересів як працівника, так і роботодавця, є робочий час. Його раціональне поєднання з часом відпочинку дає змогу ефективно використовувати здатність людини до продуктивної праці, відтворювати фізичні та психологічні характеристики працівника, а також комплексно використовувати виробничі потужності та інше майно роботодавця. Необхідна тривалість робочого часу працівника відображає норму його робочого часу та обчислюється кількістю годин, які працівник має відпрацювати протягом певного календарного періоду [15, с. 2]. Так, на підставі трудового договору, який укладається між роботодавцем і працівником, визначається робочий час, за яким працюватиме останній. Загальновідомо, що трудовий договір є початковим етапом утворення правовідносин між роботодавцем і працівником, а підпис останнім цього договору засвідчує його згоду працювати на умовах роботодавця, в тому числі на умовах визначеного робочого часу.

Інша ознака робочого часу, на яку ми вказали, це те, що він установлюється нормативно-правовими актами трудового законодавства, а також колективними та трудовими договорами, в яких визначена тривалість робочого часу, яка зазвичай є нижчою від норм трудового законодавства. При розгляді цієї особливості, насамперед, варто звернутися до КЗпП України, адже в цьому нормативно-правовому акті міститься ціла Глава IV «Робочий час», окремими статтями якої визначаються його види, нормування та загалом правове регулювання. На наш погляд, виділення для робочого часу цілої глави у Кодексі свідчить про фундаментальність його для галузі трудового права. У частині 1 ст. 7 Закону України «Про охорону праці» [16] визначено, що працівники, зайняті на роботах із важкими та шкідливими умовами праці, безоплатно забезпечуються лікувально-профілактичним харчуванням, молоком або рівноцінними харчовими продуктами, газованою солоною водою, мають право на оплачувані перерви санітарно-оздоровчого призначення, скорочення тривалості робочого часу, додаткову оплачувану відпустку, пільгову пенсію, оплату праці в підвищеному розмірі та інші пільги і компенсації, що надаються в порядку, визначеному законодавством. Ця норма є ще одним підтвердженням того, що певною мірою робочий час регулюється нормами трудового права.

Ще однією важливою ознакою робочого часу є взаємні зобов'язання працівника та роботодавця між собою. Як зазначає В.О. Стасюк, робочий час на підприємстві є основним елементом його функціонування, його вивчення, аналіз його використання націлені на виявлення ненормованих витрат та їх

причин. Такий розгляд необхідний для передбачення та усунення факторів, що призводять до недоцільного використання робочого часу. У процесі аналізу визначаються показники ефективності витрат робочого часу, що з'ясовуються шляхом порівняння фактичних витрат з обґрунтованими нормативами праці. Це співвідношення дає змогу визначити ефективність роботи підприємства на всіх стадіях виробничого процесу, виявити резерви робочого часу та його використання [17, с. 82]. Вважаємо, проведення аналізу розрахунку робочого часу дає змогу зіставити, яку його кількість було відпрацьовано працівником та наскільки він виконав раніше поставлені перед ним задачі. Тим самим проявляються зобов'язання працівника перед роботодавцем та стан їх фактичного виконання. Також можна визначити й зобов'язання роботодавця в аспекті забезпечення ним умов праці, а при неналежному забезпеченні – їхній вплив на показники роботи працівника та можливу шкоду здоров'ю. Як наголошує Ю.О. Саєнко, у разі суттєвого збільшення часу роботи роботодавець зобов'язаний вимагати у потенційного працівника медичного висновку про те, що такий режим роботи йому не протипоказаний за медичними показниками. Така робота має здійснюватися й на рівні Міністерства охорони здоров'я України, якому необхідно розглянути медико-соціальні аспекти використання нестандартних режимів робочого часу, розробити рекомендації, нормативи [18, с. 9]. Вважаємо, ця ситуація вимагає взаємного рівня порозуміння та відповідальності, адже працівник має об'єктивно оцінювати власні сили, а роботодавець, зважаючи на попередні результати діяльності працівника та показників його фізичного, розумового стану, – потенційну здатність впоратися з більшими навантаженнями.

Отже, робочий час на підприємстві є невід'ємною частиною організації праці, адже його дотримання зумовлює взаємні зобов'язання працівника та роботодавця (працівник у цей період знаходиться в сфері дії правил внутрішнього трудового розпорядку та має виконувати протягом цього часу свою трудову функцію, а роботодавець зобов'язаний забезпечити для працівника необхідні умови праці, що включає виплату за відпрацьований час заробітної плати та поширення інших трудових та соціальних гарантій на працівника).

Завдяки робочому часу встановлюються рамки перебування конкретного працівника на робочому місці для виконання трудової функції, передбаченої в трудовому договорі. Від того, який буде встановлений робочий час на підприємстві, залежить і ефективність та результативність такого підприємства в економічному аспекті. Зокрема, добробут суспільства залежить від активного часу виконання трудових обов'язків. Тому робочий час є базовою категорією для визначення заохочення працівників, сприяння розвитку їх трудового потенціалу та кар'єрного росту, відображає реальність та динамічність трудових відносин, адже має відповідати реальним фізіологічним можливостям працівника і динамічно реагувати на еволюційний (науко-

во-технічний) розвиток технологій суспільно-го виробництва загалом та конкретного підприємства зокрема.

Висновки. На основі аналізу норм законодавства, яке регулює питання робочого часу, відповідних праць учених у сфері трудового права, запропоновано робочий час розглядати як визначений законодавчими, підзаконними та локальними нормативно-правовими актами, а також угодою сторін трудових правовідносин календарний період часу, впродовж якого одна сторона – працівник – відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку зобов'язується перебувати на своєму робочому місці, виконуючи при цьому свої трудові функції, а інша – роботодавець – забезпечити працівника необхідними умовами та засобами праці відповідно до чинного законодавства та домовленостей сторін.

До характерних ознак робочого часу вважаємо за доцільне вважати такі: 1) це часовий проміжок; 2) він визначається нормативно-правовими актами трудового законодавства, колективним та трудовим договором; 3) він є важливою частиною організації праці, адже його дотримання зумовлює взаємні зобов'язання працівника й роботодавця; 4) він є мірою праці, тобто базовою категорією для визначення розміру заробітної плати, заохочення працівників, сприяння розвитку їх трудового потенціалу та кар'єрного росту; 5) він відображає реальність і динамічність трудових відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Метіль, А.С. Правове регулювання робочого часу в умовах євроінтеграції України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 Київ, 2017. 20 с.

2. Муксинова Л.А. Проблемы регулирования рабочего времени в СССР: монография. Москва: Юрид. лит., 1969. 216 с.

3. Кравців З.Я. Режим робочого часу: поняття та елементи. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 2. С. 148–150.

4. Островский Л.Я. Рабочее время. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А.Я. Сухарев. 2-е изд., доп. Москва: Сов. энцикл., 1987. 527 с.

5. Пашерстник А.Е. Регулирование рабочего времени в свете последних законодательных актов. Советское государство и право. 1941. № 2. С. 52–57.

6. Советское трудовое право: учебник / под ред. А.С. Пайкова, О.В. Смирнова. Москва: Юрид. лит., 1982. 512 с.

7. Козінцев І.П., Савенко Л.А. Людина і праця: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1997. 336 с.

8. Красюк Т.В. Правове регулювання робочого часу та часу відпочинку науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів III та IV рівнів акредитації: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 207 с.

9. Прилипка С.М., Ярошенко О.М., Жигалкін І.П., Прудников В.А. Трудове право України: підручник. Харків: Право, 2014. 760 с.

10. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

11. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. Дод. № 50. Ст. 375.

12. Проект Трудового кодексу України (реєстр. № 1658, текст доопрацьований 20.05.2015 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.

13. Робочий час в Україні / Проект Міжнародне Бюро Праці «Удосконалення колективних переговорів і дотримання трудового законодавства в Україні». Київ. 8 с.

14. Трудове право: підручник / за ред. М.І. Іншина, В.І. Щербини. Харків: НікаНова, 2012. 560 с.

15. Робочий час і час відпочинку. Правове регулювання робочого часу. Трудове право / за ред. Л.В. Кулачок. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. 19 с.

16. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 42. Ст. 668.

17. Стасюк В.О. Використання робочого часу та аналіз його ефективності на підприємстві. Управління розвитком. 2012. № 5. С. 81–82.

18. Саєнко Ю.О. Особливості правового регулювання робочого часу в нових умовах господарювання: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 186 с.

СЕКЦІЯ 5 ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН З ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

Дейнега М.А., к. ю. н., доцент
кафедри аграрного, земельного та екологічного права
імені академіка В.З. Янчука

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Стаття присвячена дослідженню наукових підходів до характеристики суспільних відносин з відтворення природних ресурсів, аналізу законодавства України з даної проблематики, з'ясування особливостей відтворення природних ресурсів, виокремленню його видів за певними критеріями і формулюванню визначення досліджуваного поняття.

Ключові слова: *природні ресурси, відтворення природних ресурсів, використання природних ресурсів, відновлення природних ресурсів.*

Статья посвящена исследованию научных подходов к характеристике общественных отношений по воспроизводству природных ресурсов, анализу законодательства Украины по данной проблематике, выяснению особенностей воспроизводства природных ресурсов, выделению его видов по определенным критериям и формулировке определения исследуемого понятия.

Ключевые слова: *природные ресурсы, воспроизводство природных ресурсов, использование природных ресурсов, восстановление природных ресурсов.*

Deinega M.A. THEORETICAL AND LEGAL APPROACHES TO THE CHARACTERISTICS OF SOCIAL RELATIONSHIP FOR RESPONSE OF NATURAL RESOURCES

The article is devoted to the research of scientific approaches to the characterization of social relations on the reproduction of natural resources, analysis of Ukrainian legislation on the raised issues, clarification of the features of reproduction of natural resources, the distinction of its species according to certain criteria and the formulation of the definition of the concept under investigation.

Key words: *natural resources, reproduction of natural resources, use of natural resources, restoration of natural resources.*

Постановка проблеми. Стратегією державної екологічної політики України на період до 2020 р. (Закон України від 21 грудня 2010 р.) визначено, що сталий розвиток будь-якої країни означає таке її функціонування, коли одночасно задовольняються зростаючі матеріальні й духовні потреби населення та забезпечується раціональне, високоефективне, збалансоване використання і відтворення природних ресурсів. Відповідно до ст. 40 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. використання природних ресурсів має здійснюватися з додержанням обов'язкових екологічних вимог, у тому числі здійсненням заходів щодо відтворення природних ресурсів. При цьому відтворення природних ресурсів є елементом екологізації матеріального виробництва, одним з основних принципів у галузі охорони довкілля (ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Ступінь розробленості проблеми. Теоретичному аналізу і правовому забезпеченню суспільних відносин щодо відтворення природних ресурсів, на відміну від суспільних

відносин з приводу їх використання, приділена незначна увага. Дослідженню окремих теоретичних аспектів суспільних відносин з відтворення природних ресурсів присвячено роботи таких науковців: О.В. Басая, Я.В. Гераськіна, Т.В. Григор'євої, І.Б. Калініна, Е.В. Позняк, О.О. Рябова та інших. Однак у наукових працях представлена або загальна характеристика окресленої проблематики, або дослідження суспільних відносин з відтворення окремих видів природних ресурсів. У зв'язку з цим визначена тема наукової статті потребує поглибленого комплексного дослідження.

Метою статті є дослідження теоретичних підходів до характеристики суспільних відносин з відтворення природних ресурсів, а також аналіз законодавства України з даної проблематики.

Виклад основного матеріалу. В енциклопедичній літературі міститься декілька тлумачень поняття «відтворення»: 1) оновлення, відновлення старого; створення того, що існувало [5, с. 250–251]; 2) створення знову того самого; повторення [10, с. 647]; 3) безперервний рух і відновлення процесу вироб-

ництва якої-небудь системи – біологічної чи соціальної, що включає оновлення елементів системи, відносин між ними і взаємодій із зовнішнім середовищем [11, с. 141].

Відтворення природних ресурсів розглядається як: 1) відновлення ресурсів природи, що відбувається без втручання людини або за її участю [11, с. 142]; 2) природний (регульований або нерегульований) і штучний процес приросту запасів природних ресурсів, відновлення їхніх кількісних та якісних характеристик [2, с. 273].

Відтворення природних ресурсів також є предметом дослідження науковців. Так, Я.В. Гераськін визначає відтворення природних ресурсів як сукупність заходів, спрямованих на підтримання тих умов, що максимально сприяють протіканню природних процесів відновлення (утворення) природних ресурсів [3, с. 6]. На думку О.О. Рябова, відтворення природних ресурсів – це об'єктивна необхідність, обумовлена постійно зростаючим їх споживанням, а також деякими негативними наслідками господарської та іншої діяльності [9, с. 23]. Калінін І.Б. вказує на те, що відтворення природних ресурсів – це вид використання природних ресурсів, що є наслідком більш раннього антропогенного впливу, під час якого відбулося перевищення господарського використання природного ресурсу, в результаті чого виникла необхідність у відновленні порушеної екологічної рівноваги [6, с. 11].

На прикладі лісових ресурсів проблемами відтворення природних ресурсів займається Е.В. Позняк, яка під відтворенням лісів пропонує розглядати складову частину процесу ведення лісового господарства, що реалізується в діяльності підприємств, установ, організацій і громадян, які здійснюють ведення лісового господарства, з метою задоволення екологічних, оздоровчих, рекреаційних, естетичних, науково-освітніх, виховних та інших потреб людини та матеріальних потреб суспільства в лісових ресурсах, збільшення лісистості України та окремих її регіонів, підвищення водоохоронних, ґрунтозахисних, санітарно-гігієнічних, інших корисних властивостей лісів і захисних лісових насаджень, поліпшення якісного складу лісів, підвищення їх продуктивності та біологічної стійкості [6, с. 211].

При цьому науковці звертають увагу на те, що відтворення природних ресурсів – це врегульована нормами права діяльність власників і користувачів земельних ділянок, на яких знаходяться природні ресурси, спрямована на підвищення їх кількісних та якісних характеристик [7, с. 19]. Дійсно, відтворювальна діяльність насамперед повинна мати юридичний аспект, оскільки значна частина відносин із відтворення природних багатств виникає, змінюється та припиняється у встановленому законодавством порядку, зміст яких носить правовий характер.

Підсумовуючи, в науковій літературі відтворення природних ресурсів розглядається: 1) в широкому розумінні – як компенсація шкоди, що завдається природним ресурсам у процесі експлуатації, споживання, добування

тощо; 2) у вузькому розумінні – як спеціалізований вид діяльності користувача природних ресурсів: а) безпосередньо; б) за договором з уповноваженим суб'єктом; в) за рахунок власних коштів користувача природних ресурсів та інших користувачів, що стягуються з них у вигляді екологічних податків і йдуть на фінансування загальнодержавних та регіональних програм з раціонального використання та відтворення природних ресурсів.

Серед нормативно-правових актів, що передбачають заходи у сфері відтворення природних ресурсів, можна виділити Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р., Водний кодекс України від 6 червня 1995 р., Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. та інші акти поресурсового законодавства України.

Земельний кодекс України пов'язує поняття відтворення земель з їх охороною (ст. ст. 162, 163). Зокрема, завданням охорони земель визначено забезпечення збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель. У нині чинному водному законодавстві України також містяться норми, присвячені відтворенню водних ресурсів. Водний кодекс України оперує двома окремими юридичними категоріями «охорона вод» та «відтворення водних ресурсів».

У сфері відтворення природних ресурсів чималий інтерес представляють норми лісового законодавства України. Лісовий кодекс України визначає правові засади щодо охорони, захисту, використання та відтворення лісів. У Лісовому кодексі України міститься окрема глава 14 «Відтворення лісів», згідно з якою відтворення лісів здійснюється з метою: 1) досягнення оптимальної лісистості шляхом створення нових насаджень найбільш економічно та екологічно доцільними способами і технологіями; 2) підвищення водоохоронних, ґрунтозахисних, санітарно-гігієнічних, інших корисних властивостей лісів і захисних лісових насаджень; 3) поліпшення якісного складу лісів, підвищення їх продуктивності та біологічної стійкості (ст. 79). Крім того, Лісовий кодекс України передбачає види відтворення – відновлення лісів і лісорозведення. Таким чином, лісове законодавство в частині регулювання відносин відтворення природних ресурсів пішло набагато вперед.

Також слід звернути увагу на те, що відтворення природних ресурсів може бути як природним, так і штучним. У науковій літературі дослідженням зазначених способів відтворення, на прикладі водних живих ресурсів, займається Т.В. Григор'єва. Науковець вважає, що природне відтворення слід розглядати як біологічний процес, що забезпечує існування розмаїття водних живих ресурсів шляхом їх природного розмноження. Характерною особливістю людської діяльності в цьому процесі є вжиття заходів щодо створення й поліпшення умов для природного відтворення. Штучне відтворення водних живих ресурсів, у свою чергу, є засобом забезпечення природного відтворення, що представляє собою плано-мірну, науково обґрунтовану діяльність відповідних суб'єктів, і здійснюється за активної діяльності людини [4, с. 121].

Тобто саме під час штучного відтворення значно збільшується роль права, що визначає міру дозволеної і належної поведінки суб'єктів цих правовідносин. Штучне відтворення природних ресурсів неможливо без застосування правових засобів його забезпечення, що, на жаль, ще не знаходиться на належному рівні.

Характеризуючи правові відносини з відтворення природних ресурсів, слід також зупинитися на розкритті видів таких відносин. Так, зазначені відносини, спираючись на наукові дослідження О.В. Басая [1, с. 654], можна поділити за певними критеріями:

1) залежно від об'єкта правовідносин: відтворення земельних ресурсів, водних ресурсів, лісових ресурсів тощо;

2) залежно від правової форми здійснення відтворювальної діяльності: відновлення природних ресурсів та створення природних ресурсів;

3) за специфікою способу відтворення природних ресурсів: відносини з природного відтворення природних ресурсів (регульованого або нерегульованого); відносини зі штучного відтворення природних ресурсів; відносини з відтворення природних ресурсів, що здійснюються комбінованим способом.

Висновки. Отже, підсумовуючи, суспільні відносини з відтворення природних ресурсів можна визначити як природний (регульований, нерегульований) або штучний процес відновлення кількісних та якісних характеристик природних ресурсів, взаємозв'язків

між ними і докільям в цілому, обумовлений негативними наслідками антропогенної діяльності, з метою встановлення порушеної екологічної рівноваги та задоволення потреб людини та суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Басай О.В. Поняття відтворення природних рослинних ресурсів. Актуальні проблеми держави і права. 2011. № 61. С. 651–656.
2. Большой энциклопедический словарь: в 2 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. М.: Советская энциклопедия, 1991. Т. 1. 862 с.
3. Гераськин Я.В. Воспроизводство природных ресурсов (Теория, тенденции, проблемы): автореф. дисс. ... к.э.н.: 08.00.01. Орел, 1999. 21 с.
4. Григор'єва Т.В. Правові засади використання, охорони та відтворення водних живих ресурсів: монографія. Х.: Право, 2011. 176 с.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. М.: Русский язык, 1981. Т. 1. 699 с.
6. Калинин И.Б. Рациональное использование природных ресурсов и охрана окружающей среды как основа устойчивого природопользования. Вестник Томского государственного университета. 2003. № 379. С. 11–18.
7. Крассов О.И. Право лесопользования в СССР. М.: Наука, 1990. 238 с.
8. Позняк Е.В. Правові засади та перспективи відтворення лісів в Україні. С. 204–212.
9. Рябов А.А. Роль и значение права в организации воспроизводства природных ресурсов. Вестник ТИСБИ. 2002. № 4. С. 22–26.
10. Словник української мови: в 11 томах / за ред. акад. І. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970. Т. 1. 782 с.
11. Українська Радянська енциклопедія: в 12 т. / за ред. М.П. Бажана. К.: Голов. ред. Укр. Рад. енцикл., 1978. Т. 2. 544 с.

УДК 349.42

ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК АГРАРНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Курман Т.В., к. ю. н.,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено аналіз наукових підходів до визначення поняття сільськогосподарського виробництва, на підставі якого сформульовано авторську дефініцію цього поняття як аграрно-правової категорії, а також визначено його ознаки.

Ключові слова: сільськогосподарське виробництво, сільське господарство, аграрне виробництво, виробництво сільськогосподарської продукції, агросфера.

В статті осуществлен анализ научных подходов к определению понятия сельскохозяйственного производства, на основе которого сформулирована авторская дефиниция этого понятия как аграрно-правовой категории, а также определены его признаки.

Ключевые слова: сельскохозяйственное производство, сельское хозяйство, аграрное производство, производство сельскохозяйственной продукции, агросфера.

Kurman T.V. CONCERNING THE CONCEPT AND MAIN FEATURES OF AGRICULTURAL PRODUCTION AS AN AGRARIAN LEGAL CATEGORY

The article analyzes the scientific approaches to the definition of agricultural production on which basis it was formulated the author's definition of this concept as a legal category and defined its main features.

Key words: agricultural production, agriculture, agrarian production, production of agricultural products, agrosphere.

Постановка проблеми. Розвиток конкурентоспроможного сталого сільськогосподарського виробництва в комплексному поєднанні з розбудовою сучасних сприятливих умов для розвитку сільських територій є національним пріоритетом нашої держави. Однією зі стратегічних цілей державної аграрної політики, згідно зі ст. 2 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р., проголошено перетворення аграрного сектора на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому й зовнішньому ринках сектор економіки держави. Сільськогосподарське виробництво традиційно вважається стратегічно важливим видом діяльності, оскільки його ефективність гарантує продовольчу безпеку держави та благополуччя її населення. Воно є одним із найдавніших видів людської діяльності, оскільки виникло з прирученням тварин і вирощуванням рослин близько 10 тис. років тому.

При цьому категорія «сільськогосподарське виробництво» на всіх етапах розвитку аграрно-правової науки привертала увагу вчених. Дослідженню окремих питань ведення колгоспного сільськогосподарського виробництва в період існування Радянського Союзу присвячено праці Ц.В. Бичкової, Ю.О. Вовка, І.Ф. Казьміна, А.М. Каландадзе, В.К. Попова, Н.В. Пухонти, В.І. Семчика, Н.І. Ядевич, В.З. Янчука та інших авторів. Зі зміною політико-економічних умов, розвитком ринкових відносин, вступом до Світової організації торгівлі змінились також підходи до розуміння й визначення цієї категорії. Власне тлумачення сільськогосподарського виробництва надають такі вчені-правознавці, як О.В. Гафурова, В.М. Єрмоленко, С.І. Марченко, Л.І. Полюхович, К.А. Кондратьєва, О.Г. Бондар та інші.

Однак і на сучасному етапі розвитку аграрно-правової науки питання щодо поняття сучасного сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії залишається актуальним. Адже, незважаючи на суттєве значення сільськогосподарського виробництва для забезпечення продовольчої безпеки держави, реалізації її експортного потенціалу, розвитку сільських територій, залишається законодавчо невизначеною дефініція «сільськогосподарське виробництво», співвідношення цього поняття з поняттями аграрного виробництва, виробництва сільськогосподарської продукції тощо. Недостатньо досліджені ці питання також наукою аграрного права.

Мета статті – сформулювати авторську дефініцію поняття сучасного сільськогосподарського виробництва, а також виділити його основні ознаки.

Виклад основного матеріалу. Відсутність чіткого законодавчого закріплення та недостатнє наукове дослідження поняття сучасного сільськогосподарського виробництва зумовлює необхідність з'ясування ознак і формулювання на їх основі поняття (дефініції) сільськогосподарського виробництва. Дефініція (з лат. definition – визначення) – це визначення якого-небудь поняття, що відображає його істотні ознаки [1, с. 216]. Головні функції дефініції полягають у тому, що вони роз'яснюють зміст і значення термінів; уточнюють значення термінів, які вживаються в нормативно-правових актах; акцентують увагу на специфічних ознаках правового предмета, явища чи процесу з огляду на особливості регулювання певної сфери суспільних відносин; забезпечують належну й ефективну реалізацію інших норм [2, с. 10].

Сільськогосподарське виробництво – складна термінологічна конструкція, у зв'яз-

ку із чим необхідно приділити увагу кожному її складнику. У тлумачному словнику слово «сільськогосподарський» визначається як «такий, що стосується сільського господарства». А сільське господарство у свою чергу – це галузь народного господарства, господарська діяльність у сфері рослинництва (рільництва, плодівництва, лісівництва тощо) і тваринництва [3, с. 632]. Під сільським господарством іноді розуміють системоутворюючу галузь, що забезпечує життєдіяльність людини, зайняту виробництвом сільськогосподарської продукції як джерела основних продуктів харчування для населення та сировини для переробної промисловості, яка діє на базі використання біологічних факторів (рослин і тварин) та є основою розвитку сільських територій і впорядкування середовища проживання сільського населення [4]. У зарубіжній літературі висловлюється думка, що сільське господарство належить переважно до мистецтва обробітку землі, яке полягає в низці координованих дій, із сукупності яких складається відповідна діяльність селян, включаючи в більш широкому плані тваринництво та лісівництво [5, с. 107–108].

Термін «аграрний» у тлумачному словнику визначається як «земельний, такий, що стосується землекористування» [3, с. 22], тобто лише землеробства. У спеціальній літературі під землеробством розуміють відповідну діяльність, спрямовану на використання землі для отримання відповідних благ та здійснення належних заходів задля її збереження, покращення, а в деяких випадках і відтворення [6, с. 11].

Звернемось до етимології слова «виробництво», яке має декілька значень: а) виготовлення, вироблення предметів, матеріалів тощо; б) процес, у ході якого люди, які пов'язані між собою певними виробничими відносинами, створюють матеріальні блага, необхідні для суспільства [7, с. 474].

Категорія «виробництво» є багатоаспектною. Вона була предметом дослідження представників різних наук. Зокрема, її вивчали представники суспільних наук. Так, М.Ю. Осіпов розглядає виробництво як процес соціально-технологічної організації та ототожнює його з господарством. Господарювати, на його думку, означає раціонально організовувати взаємодію виробничих сил [8, с. 96–103].

Виробництво в економічному сенсі – це процес створення працею людини господарських благ або предметів, які слугують для задоволення людських потреб [9, с. 386]. На думку В.І. Нечаєва, виробництво – це процес отримання продукції (надання послуг), який здійснюється на основі організаційно-технічної взаємодії природних факторів, робочої сили, предметів і засобів праці [10, с. 52].

У законодавстві України також зроблено спроби визначити поняття «виробництво». Так, у п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 22 липня 2014 р. виробництво визначається як діяльність, пов'язана з виробництвом об'єктів санітарних заходів, у тому числі всі стадії

технологічного процесу, а саме первинне виробництво, підготовка, змішування та пов'язані із цим процедури, обробка, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану об'єкта.

Одним із видів виробництва є сільськогосподарське виробництво. При цьому сільськогосподарське виробництво – це розмноження тварин і рослинних продуктів за допомогою сил природи, насамперед продуктивної сили ґрунту [9, с. 386]; це безперервний відновлювальний процес створення матеріальних благ рослинного й тваринного походження [11, с. 218].

У «Словнику з аграрного права» сільське господарство ототожнюється із сільськогосподарським виробництвом та визначається як вид господарської діяльності з виробництва продукції, призначеної для споживання в сирому й переробленому виді та для використання на нехарчові цілі, що пов'язана з біологічними процесами її вирощування [12, с. 139]. Аналогічне визначення закріплене в Законі України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років». У цих дефініціях сільськогосподарське виробництво ототожнюється із сільським господарством, із чим навряд чи можна погодитись. Сільське господарство – це галузь економіки, спрямована на забезпечення населення продовольством (продуктами харчування) та отримання сировини для інших галузей промисловості [13]. Отже, сільське господарство – це не вид господарської діяльності, а галузь матеріального виробництва, яка поєднує і сільськогосподарське виробництво, і переробну харчову промисловість, і сільськогосподарську науку та освіту, і інформаційну сферу, тобто сферу аграрних інформаційних правовідносин (згідно з результатами останніх досліджень [14, с. 181–185]), а також сільський туризм, лісове господарство, захист довкілля [15] тощо.

Неоднозначність трактування поняття сільськогосподарського виробництва в наукових і нормативних джерелах не сприяє ефективності правового регулювання у вказаній сфері. Тому закономірно постає питання про виділення специфічних, суттєвих ознак сучасного сільськогосподарського виробництва та формулювання на їх основі його поняття. Вбачається, що сільськогосподарське виробництво характеризується низкою специфічних ознак, закріплених на законодавчому рівні.

Першою такою ознакою є те, що *сільськогосподарське виробництво – це насамперед специфічний різновид господарської діяльності*, визначення якої закріплене в ст. 3 Господарського кодексу України. Під господарською діяльністю в ньому розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Специфічність сільськогосподарської діяльності зумовлюється тим, що вона здійснюється суб'єктом господарювання у сфері сільського господарства як окремої сфери

матеріального виробництва, спрямована на виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт і надання сільськогосподарських послуг, а також пов'язана з обов'язковим використанням земель сільськогосподарського та іншого призначення, природних ресурсів, живих організмів тощо.

На сьогодні можна говорити про розвиток і розширення сфери сільськогосподарського виробництва, адже до неї в сучасних умовах варто відносити не лише рослинництво та тваринництво, а й аквакультуру, рибальство та лісове господарство. Зазначене можна обґрунтувати тим, що на законодавчому рівні, а саме в ст. 1 Закону України «Про аквакультуру» від 18 вересня 2012 р., закріплено визначення аквакультури (рибництва) як сільськогосподарської діяльності із штучного розведення, утримання й вирощування об'єктів аквакультури в повністю або частково контрольованих умовах для одержання сільськогосподарської продукції (продукції аквакультури) та її реалізації, виробництва кормів, відтворення біоресурсів, ведення селекційно-плеїнної роботи, інтродукції, переселення, акліматизації й реакліматизації гідробіонтів, поповнення запасів водних біоресурсів, збереження їх біорізноманіття, а також надання рекреаційних послуг. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. в ст. 1 закріплює право сільськогосподарських кооперативів займатись провадженням діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва.

Цілком необґрунтованою вважаємо позицію О.В. Будай, яка наполягає на тому, що і рибництво (аквакультуру), і рибальство не можна відносити до сільськогосподарської діяльності, адже однією з її характеризуючих ознак є виробництво (вирощування) продукції, що пов'язане з біологічними процесами її вирощування, вона має сезонний характер і залежить від природно-кліматичних умов та здійснюється з використанням земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва [16, с. 229]. У цьому випадку автором змішуються ознаки таких галузей сільськогосподарського виробництва, як тваринництво та рослинництво. Сезонність, залежність від природно-кліматичних умов, використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва – це ознаки, притаманні веденню сільськогосподарської діяльності в галузі рослинництва. Аквакультура (рибництво), як і тваринництво, характеризується використанням біологічних об'єктів (тварин, риб, молюсків, інших гідробіонтів), біологічними процесами їх вирощування, використанням земель не лише сільськогосподарського, а й водного чи лісового фонду. Вплив сезонності та природно-кліматичних умов на ведення цієї діяльності значно слабший, ніж у рослинництві. Однак це не робить такі види діяльності несільськогосподарськими.

Видом товарного сільськогосподарського виробництва називає рибальство також

С.І. Марченко, зазначаючи, що в аграрних законах, які визначають особливості здійснення діяльності в галузі тваринництва, рибу віднесено до тварин (наприклад, у ст. 4 Закону України «Про плеїнну справу у тваринництві», ст. 1 Закону України «Про ветеринарну медицину») [17, с. 38–39].

Що стосується лісівництва, то в довідковій літературі воно визначається як галузь рослинництва, що займається вирощуванням лісу [18]. З належності лісового господарства до сфери сільськогосподарського виробництва виходить також Конвенція Міжнародної організації праці «Про безпеку та гігієну праці у сільському господарстві» 2001 р. № 184, що ратифікована Україною в 2009 р. У її ст. 1 закріплено, що сільське господарство охоплює сільськогосподарську та лісівницьку діяльність, що здійснюється на сільськогосподарських підприємствах, у тому числі рослинництво, лісівництво, тваринництво, розведення комах, первинну переробку продукції рослинного й тваринного походження власником підприємства або від його імені, а також використання та обслуговування механізмів, устаткування, пристосувань, інструментів і сільськогосподарських агрегатів, зокрема, будь-які технологічні процеси, зберігання, операції чи транспортування на сільськогосподарському підприємстві, які безпосередньо пов'язані із сільськогосподарським виробництвом. Подібне розуміння належності лісового господарства до сфери сільськогосподарського виробництва зафіксоване в преамбулі Принципів лісоводства (щодо раціонального використання, збереження й стійкого розвитку всіх видів лісів), прийнятих Конференцією ООН із навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро 14 червня 1992 р.

Підтвердженням належності продукції аквакультури та лісівництва до сільськогосподарської продукції є положення іншого нормативно-правового акта. У групах 1–24 Українського класифікатора товарів зовнішньоекономічної діяльності, затвердженого Законом України «Про митний тариф України» від 19 вересня 2013 р., міститься перелік сільськогосподарської продукції, який розділено на певні розділи та групи. Зокрема, до групи «Живі тварини, продукти тваринного походження» віднесено рибу й ракоподібних, молюсків та інших водяних безхребетних, а до групи «Продукти рослинного походження» – живі дерева та інші рослини, коріння та інші частини рослин, їстівні плоди й горіхи, камеді, смоли та інші рослинні соки, рослинні матеріали для виготовлення плетених виробів тощо.

Аналогічно законодавство багатьох зарубіжних країн не обмежує сферу сільськогосподарського виробництва лише рослинництвом і тваринництвом. Зокрема, досить широке трактування сільськогосподарського виробництва міститься в Законі Польщі про соціальне страхування селян [19, с. 81], Законі Угорської Республіки про орні землі [20, с. 213].

Друга ознака сільськогосподарського виробництва полягає в тому, що його предме-

том може бути не лише виробництво сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури, лісового господарства, а й надання сільськогосподарських послуг (як супутніх виробництву сільськогосподарської продукції, так і інших – доглядних, освітніх, наукових, відпочинково-туристичних у межах агротуризму), а також виконання різноманітних сільськогосподарських робіт. Що стосується сільськогосподарських послуг, то окремі з них знайшли своє нормативне закріплення в чинному законодавстві. До таких послуг, згідно з п. «б» пп. 209.15.1 Податкового кодексу України, належать сіяння та садження рослин, збирання врожаю, його брикетування чи складування, проведення інших польових робіт, у тому числі внесення добрив і засобів захисту рослин; пакування та підготовка до продажу, у тому числі сушіння, очищення, розмелювання, дезінфекція та силосування сільськогосподарської продукції; зберігання сільськогосподарської продукції; застосування засобів захисту тварин, проведення протиепізоотичних заходів; отримання послуг із використання сільськогосподарської техніки, крім отримання її у фінансову оренду (лізинг); експлуатація меліоративних зрошувальних та осушувальних систем для посівних площ і сільськогосподарських угідь; розділ м'яса для товарної кондиції тощо. Як бачимо, спостерігається тенденція до розширення сфери сільськогосподарського виробництва.

З огляду на викладене вбачається, що термін «сільськогосподарське виробництво» є ширшим за обсягом, ніж поняття «аграрне виробництво». Аграрне виробництво – це суто виробнича діяльність, пов'язана з обробіткою землі, землекористуванням, насамперед у галузі рослинництва, рільництвом. Сільськогосподарське ж виробництво включає і безпосередньо аграрне виробництво, пов'язане з обробіткою сільськогосподарських земель, і виробництво сільськогосподарської продукції тваринного походження, і аквакультуру, і лісове господарство, і діяльність із переробки продукції рослинного й тваринного походження, і надання сільськогосподарських послуг, а також виконання сільськогосподарських робіт. Термін «виробництво сільськогосподарської продукції» також є вужчим за поняття сільськогосподарського виробництва, оскільки охоплює лише виробництво продукції рослинного й тваринного походження та не включає надання сільськогосподарських послуг і виконання сільськогосподарських робіт. Варто зазначити, що й категорії «сільськогосподарське виробництво» та «сільськогосподарська діяльність» не є тотожними. Як вбачається, сільськогосподарське виробництво – це не просто діяльність, це процес, зладжений, послідовний, підпорядкований певним природним, технологічним, соціально-економічним та іншим закономірностям (наприклад, сезонності, біологічним циклам розвитку сільськогосподарських тварин, рослин тощо). Сільськогосподарське виробництво завжди передбачає здійснення сільськогосподарської діяльно-

сті, проте не будь-яку сільськогосподарську діяльність можна вважати виробництвом.

Третьою ознакою сільськогосподарського виробництва як правової категорії варто вважати *аграрно-правову природу регулювання відносин у цій сфері*. Саме нормами аграрного права визначаються й закріплюються особливості правового регулювання сільськогосподарського виробництва як специфічного виду господарської діяльності з виробництва продукції рослинного та тваринного походження (сезонність, залежність від природно-кліматичних умов, пов'язаність із живими організмами, використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва, специфічність сільськогосподарської продукції тощо). Неврахування цих особливостей у процесі правового регулювання вказаних відносин матиме низку негативних наслідків, зокрема: низьку ефективність норм права, появу прогалин у правовій регламентації, порушення прав сільськогосподарських товаровиробників тощо. Отже, відносини у сфері сільськогосподарського виробництва потребують особливого правового регулювання саме нормами аграрного права.

Четвертою ознакою сільськогосподарського виробництва є те, що *воно провадиться в межах агросфери під час використання потенціалу останньої*.

П'ятою ознакою сільськогосподарського виробництва варто вважати *його спрямованість на досягнення певних цілей*. Як вбачається, цільова спрямованість сучасного сільськогосподарського виробництва має характеризуватись поєднанням як приватних цілей сільськогосподарських товаровиробників (насамперед отримання прибутку), так і загальних цілей (досягнення суспільно корисного результату, задоволення потреб українського народу в якісних і безпечних продуктах харчування та продовольстві, забезпечення продовольчої безпеки держави, розвиток агросфери на умовах сталості тощо). Тобто метою ведення сільськогосподарського виробництва є досягнення як економічних, так і соціальних результатів.

Висновки. З огляду на викладені ознаки можна сформулювати сучасне поняття сільськогосподарського виробництва, під яким необхідно розуміти врегульований нормами аграрного права специфічний вид діяльності в межах та з використанням потенціалу агросфери щодо виробництва сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт та надання сільськогосподарських послуг, спрямований як на реалізацію підприємницьких цілей, так і на досягнення суспільно корисного результату.

Таким чином, визначення дефініції й ознак сільськогосподарського виробництва дасть змогу збагатити аграрно-правову науку та закласти раціональну методологічну основу підходів до розуміння й ефективного правового регулювання відносин у цій сфері. У свою чергу забезпечення організаційно-правовими та економічними заходами розвитку сільськогосподарського виробництва на умовах сталості дасть можливість збільшити обсяги

виробництва продукції рослинництва, тваринництва, рибництва й лісівництва, підвищити її якість і безпечність, а отже, її конкурентоспроможність як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тисяч слів і словосполучень / уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. К.: Довіра, 2006. 789 с.
2. Баранов А.В. Системоопределяющие специализированные нормы права в системе правового регулирования. Вестник Томского государственного университета. 2011. № 2. С. 5–11.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка: около 57 000 слов / под ред. Н.Ю. Шведовой. 15-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 1984. 700 с.
4. Про сільське господарство: проект Закону України. URL: <http://www.uniflor.bis/law/zakon-ukrajiny-pro-silskе-hospodarstvo.html>.
5. Агроэкологическое право Европейского Союза и Италии / М.П. Раджорьери, М. Валлетта; отв. ред. Д.О. Тузов. М.: Статут, 2006. 208 с.
6. Піддубна Д.С. Правовий захист органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. К., 2015. 20 с.
7. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970. Т. 1. 799 с.
8. Осипов М.Ю. Опыт философии хозяйства. М.: Изд-во МГУ, 1990. 382 с.
9. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1895. Т. 25. 496 с.
10. Нечаев В.И., Парамонов П.Ф. Организация производства и предпринимательской деятельности в АПК: учебник. Краснодар: КубГАУ, 2007. 466 с.
11. Українська сільськогосподарська енциклопедія: в 3 т. К., 1970. Т. 1. 486 с.
12. Словник з аграрного права / уклад. В.П. Жушман, О.О. Погрібний, В.Ю. Уркевич; за ред. В.П. Жушмана. Х.: Нац. юрид. академія України, 2010. 160 с.
13. Сельское хозяйство. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Сельское_хозяйство.
14. Савельєва О.М. Щодо розвитку аграрних інформаційних відносин як складової предмета сучасного аграрного права. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю від народження академіка В.З. Янчука (22–23 травня 2015 р.) / за ред. В.М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 181–185.
15. Чабаненко Н.Н. Сельскохозяйственная деятельность как аграрно-правовая категория. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. URL: <http://journal.org/articles/2014/uris56html>.
16. Будаї О.В. Проблемні питання віднесення рибництва (аквакультури) до сільськогосподарської діяльності. Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 18 листопада 2016 р.) / за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 228–230.
17. Марченко С.І. Правові засади рибальства як виду товарного сільськогосподарського виробництва в Україні. Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародного конгресу, присвяченого 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (Одеса, 2–4 червня 2017 р.) / відп. ред. Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, Т.Є. Харитонova. О.: Юридична література, 2017. С. 36–40.
18. Современный толковый словарь. URL: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-encycl-term-30909.htm>.
19. Czechowski P., Korzyska-Iwanow M., Prutis S., Stelmachowski A. Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa unii europejskiej. Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN, 1999. 370 s.
20. Аграрное законодательство зарубежных стран и России / отв. ред. Е.Л. Минина. М.: Юстицинформ, 2011. 320 с.

УДК 349.4(477)

ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Лісова Т.В., к. ю. н.,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено актуальним питанням у сфері відновлення земель. Акцентовано увагу на ролі відновлення земель в умовах кризового якісного стану земель. Здійснено порівняльний аналіз відновлення та відтворення земель.

Ключові слова: відновлення, заходи, відтворення, якісний стан земель, негативні процеси природного та техногенного характеру, охорона, земельна реформа.

Статья посвящена актуальным вопросам в сфере восстановления земель. Акцентируется внимание на роли восстановления земель в условиях кризисного качественного состояния земель. Осуществлен сравнительный анализ восстановления и воспроизведения земель.

Ключевые слова: восстановление, мероприятия, воспроизведение, качественное состояние земель, негативные процессы природного и техногенного характера, охрана, земельная реформа.

Lisova T.V. RESTORATION OF LANDS: SPECIFIC THEORETICAL ISSUES

The article deals with the complex analysis in the field of land restoration. Attention is focused on the role of land restoration in the conditions of the crisis quality of land. The comparative analysis of the restoration and reproduction of land.

Key words: restoration, measures, reproduction, qualitative condition of lands, negative processes of natural and technogenic nature, protection, land reform.

Постановка проблеми. Відповідно до Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року, затвердженої Законом України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI, стан земельних ресурсів в Україні близький до критичного [1]. При цьому погіршення якісного стану земель триває.

Деградація земель та опустелювання є одними з найбільш серйозних викликів для сталого розвитку країни, які спричиняють істотні проблеми екологічного й соціально-економічного характеру. За даними різних установ, площа деградованих і малопродуктивних земель становить від 10–12 до 14–15 млн га.

Третина орних земель є еродованими, втрати органічних речовин складають близько 20–30%, істотно знижуються запаси поживних речовин, приблизно 40% орних ґрунтів у підорному шарі ущільнені, локально проявляється забруднення радіонуклідами, важкими металами, а також спостерігається підтоплення, заболочування, опустелювання земель [2, с. 18].

Варто підкреслити, що Олешківські піски площею більше 160 тис. га, розташовані в Херсонській області, за своїми ознаками можуть бути віднесені до напівпустель. Крім того, у Печенізькому районі Харківської області знаходиться Харківська пустеля, або, як її ще називають, Кицівська пустеля, Бугристі піски, протяжністю 2 км.

Як слушно зазначають фахівці, опустелювання й деградація земель – це виклик усьому людству, адже якісні ґрунти є основою сільського господарства. Саме розвиток деградації земель у певному регіоні може викликати серйозну загрозу для продовольчої безпеки, від чого може постраждати велика кількість населення [3, с. 81]. Поширеними формами прояву опустелювання вчені вважають вису-

шування, засолення, оглинення, опіщання та омоховіння [3, с. 83].

Незважаючи на певні зусилля з боку державних інституцій, істотно погіршення якості земельних ресурсів упродовж останніх років невинно триває.

Стан дослідження. Правові проблеми відновлення земель є надзвичайно актуальними в сучасних умовах. Серед українських авторів, які розглядали цю тематику, варто особливо виокремити праці М.А. Дейнеги, П.Ф. Кулинич, О.П. Куцевич, А.Л. Місінкевич, В.В. Носіка, С.В. Хомінець та інших. Не менш вагомим є внесок учених-ґрунтознавців. Так, особливу увагу проблемам охорони й відновлення земель приділено в роботах С.А. Балюка, А.В. Кучера та В.В. Медведєва.

Метою статті є дослідження низки питань правового забезпечення відновлення земель.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах питання відновлення земель набувають особливої актуальності.

Насамперед доцільно з'ясувати, що означає термін «відновлення» земель. У контексті зазначеного варто звернутись до енциклопедичних і лінгвістичних літературних джерел. Проте доцільно зауважити, що терміни «відновлення» та «відтворення» не є тотожними. Так, відповідно до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» слово «відновлювати» означає «повертати попередній вигляд чому-небудь пошкодженому, зіпсованому, зруйнованому» [4, с. 175]. Водночас термін «відтворення», зокрема «відтворення природних ресурсів», означає штучне підтримання кількості природних ресурсів на певному рівні [4, с. 182]. «Новий тлумачний словник української мови» містить аналогічні положення, надаючи визначення слова «відновлення» як «повернення попереднього вигляду чому-небудь пошкодженому, зі-

псованому, зруйнованому; приведення до попереднього стану; поновлення; відбудова; повернення на старе» [5, с. 433]. Термін «відтворення» означає відтворювати знову те саме, повторювати, репродукувати, копіювати [5, с. 457].

Отже, якщо йдеться про відновлення якісних властивостей земель (зокрема, родючості ґрунтів), то доцільно вживати саме термін «відновлення». При цьому відбувається приведення стану земель від існуючого пошкодженого до первісного якісного стану (ідеться про певні позитивні зміни, у тому числі й ґрунтової родючості).

Варто зазначити, що якість земель характеризується певною сукупністю як позитивних, так і негативних їх властивостей.

У контексті зазначеного досить слушним є запропонований підхід до визначення сутності відновлення ґрунтів як їх здатності реанімувати продуктивні та екологічні функції після призупинення дії деградаційних процесів або часткового чи повного відновлення морфологічних особливостей, фізико-хімічних властивостей та екологічних функцій після їх повного знищення за рахунок природних ґрунтовірних процесів або рекультиватії [6, с. 92].

Проте зазначені терміни в більшості наукових праць, як правило, ототожнюються. Так, І.Б. Калінін відносить відтворення й відновлення природних ресурсів до самостійного виду використання природних ресурсів, що є наслідком більш раннього антропогенного впливу, упродовж якого відбулось перевищення господарського використання природного ресурсу, що викликало необхідність відновлення порушеної екологічної рівноваги [7, с. 49–50].

Як зазначається в інших наукових працях, відтворення природних ресурсів розглядають як природний і штучний процес приросту запасів природних ресурсів, відновлення їхніх якісних характеристик. Зазначена позиція свідчить про ототожнення понять «відтворення природних ресурсів» та «відновлення природних ресурсів» [8, с. 107].

Я.В. Гераськін розглядає поняття «відтворення природних ресурсів» як сукупність заходів, спрямованих на підтримання тих умов, які максимально сприяють протіканню природних процесів відновлення (утворення) природних ресурсів [9, с. 6]. У цьому визначенні вчений фактично прирівнює відновлення природних ресурсів до їх утворення.

В.В. Петров проводить своєрідне розмежування понять «відтворення природних ресурсів» і «відновлення природних ресурсів». Так, на його думку, відтворення природних ресурсів являє собою сукупність державних та громадських заходів, спрямованих на поповнення й збільшення поновлюваних природних ресурсів або посилення корисних властивостей природних об'єктів [10, с. 367]. Водночас «відновлення природних ресурсів» є сукупністю державних і громадських заходів, спрямованих на поповнення природних ресурсів або посилення корисних властивостей природних об'єктів, втрачених у результаті дії антропогенних або стихійних сил [10, с. 367].

Отже, учений певною мірою ототожнює зазначені поняття. Єдина межа між ними проходить у тому, що під час відтворення природних ресурсів, на думку науковця, відбувається не лише поповнення, а й збільшення поновлюваних природних ресурсів, посилення корисних властивостей природних об'єктів, а під час відновлення – тільки поповнення природних ресурсів без їх збільшення, а також посилення корисних властивостей природних об'єктів, втрачених у результаті дії антропогенних чи стихійних сил.

Інші науковці також не розмежують поняття «відновлення» та «відтворення» земель, розглядаючи відтворення природних ресурсів як урегульовану нормами права діяльність власників і користувачів земельних ділянок, на яких знаходяться природні ресурси, спрямовану на підвищення їх кількісних та якісних характеристик [11, с. 19].

О.А. Рябов, досліджуючи роль права в організації відтворення природних ресурсів, доходить висновку, що відтворення природних ресурсів набуло конституційного значення та є об'єктивною необхідністю, зумовленою постійно зростаючим їх споживанням, а також деякими негативними наслідками господарської та іншої діяльності [12, с. 22].

На думку В.В. Петрова, відтворенням охоплюється не природний об'єкт як такий (земля, надра, води, ліси тощо), а лише його окремі компоненти, що входять до складу цього природного об'єкта (ідеться насамперед про родючість ґрунтів) [13, с. 25]. Як переконує науковець, діяльність людини щодо відтворення природних ресурсів здійснюється в межах природного середовища, за його сприяння, відповідно до законів його розвитку [13, с. 25].

Очевидно, що вчений аналізує особливості відновлення природних об'єктів, оскільки йдеться саме про відновлення якісних властивостей земель, зокрема ґрунтів (їх родючість).

О.В. Басай, розглядаючи особливості відновлення природних рослинних ресурсів, яке, на його думку, полягає в приведенні об'єктів рослинного світу та рослинних угруповань до їх природного рослинного стану, доходить висновку, що відновлення є однією з основних форм відтворення природних рослинних ресурсів. При цьому поняття «відтворення» та «відновлення» щодо природних рослинних ресурсів, на переконання науковця, співвідносяться як загальне й часткове [14, с. 654]. Його думку поділяє О.М. Ткаченко, яка, аналізуючи зміст ст. 23 Закону України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р. № 591-ХІV, відносить відновлення природних рослинних ресурсів до системи форм їх відтворення [15, с. 126].

Справді, згідно зі ст. 23 Закону України «Про рослинний світ» відтворення природних рослинних ресурсів забезпечується такими шляхами: сприянням природному відновленню рослинного покриву, штучним поновленням природних рослинних ресурсів, запобіганням небажаним змінам природних рослинних угруповань та негативному впливу на них господарської діяльності, зупиненням

(тимчасово) господарської діяльності з метою створення умов для відновлення деградованих природних рослинних угруповань.

Відповідно до Правил відтворення лісів, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 303, відтворення лісів здійснюється постійними лісокористувачами та власниками лісів на лісових ділянках, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища, рідколісся, насадження, що загинули, тощо), шляхом відновлення, а на землях, що раніше не були зайняті лісом, насамперед непридатних для використання в сільському господарстві або виділених для створення захисних лісових насаджень лінійного типу, – лісорозведення [16].

Аналіз двох вищезазначених нормативно-правових актів дає змогу зробити висновок, що відновлення лісу як відтвореного природного об'єкта здійснюється на лісових ділянках, що раніше були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища, рідколісся, насадження, що загинули, тощо).

Варто підкреслити, що не всі природні об'єкти є відтворюваними. Ліс, на відміну від землі, є відтворюваним природним об'єктом. Можливе його відтворення на лісових ділянках, раніше вкритих лісовою рослинністю. Такий природний об'єкт, як земля, взагалі є невідтворюваним, проте він є відновлюваним. Як слушно зазначає А.П. Гетьман, відтворення лісів полягає в здійсненні лісових та агротехнічних заходів відповідно до природоохоронних вимог із метою створення нових лісонасаджень [17, с. 262]. У ст. 23 Закону України «Про рослинний світ» йдеться про природне відновлення рослинного покриву, штучне поновлення природних рослинних ресурсів. Таким чином, у зазначеному законі термін «відновлення» відповідає сутності терміна «відтворення», оскільки йдеться про кількісний вимір, а саме про відтворення рослинного покриву.

На думку І.Б. Калініна, в основі поділу природних ресурсів на відновлювані та невідновлювані лежить здатність природних об'єктів до збереження, підтримання їх у первинному кількісному та якісному складі [18, с. 28].

Окремі науковці, зазначаючи, що природні ресурси можуть відновлюватись як за сприяння людини, так і під час природного кругообігу речовин у природі, наголошують на тому, що критерієм віднесення ресурсів до невідновлюваних є неможливість їх відновлення за час, що відповідає часу господарської діяльності людини (такими є, наприклад, мінеральні ресурси) [14, с. 653].

Стаття 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII серед основних принципів охорони навколишнього природного середовища виокремлює екологізацію матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій [19]. Зазначене свідчить про розмежування законодавцем термінів «відтворення» та «відновлення». Отже, є

відновлювані природні ресурси, до яких належать насамперед землі, якісний стан яких підлягає відновленню.

Правовими заходами відновлення земель, які стосуються їх якісного стану, доцільно вважати рекультивацию порушених земель, консервацію деградованих і малопродуктивних земель, меліорацію земель тощо.

Варто виокремити природне та штучне відновлення земель. Так, заходом природного відновлення земель є консервація деградованих і малопродуктивних земель. Заходом штучного відновлення є рекультивация порушених земель.

Отже, під час відновлення йдеться не лише про поліпшення якісного стану та підвищення продуктивності земель, а й про інші параметри, наприклад, відновлення ґрунтового покриву порушених земель. Родючість є головною продуктивною функцією ґрунтів та характеризується насамперед вмістом гумусу. Доцільно погодитись із М.В. Шульгою, що питання підвищення ґрунтової родючості останнім часом набувають особливої актуальності [20, с. 145–146]. Саме завдяки родючості, як зазначає науковець, землі сільськогосподарського призначення виконують унікальну й незамінну функцію основного засобу виробництва продукції рослинництва та тваринництва [21, с. 276]. З.П. Паньків, розглядаючи родючість ґрунтів як їх унікальну властивість, підкреслює, що в наукових колах відсутня єдина позиція стосовно відновності ґрунтів [6, с. 91]. Так, прибічники думки про невідновність ґрунтів обґрунтовують власну позицію неспівмірністю часу відновлення знищених ґрунтів із терміном життя одного покоління [6, с. 92]. Проте, незважаючи на довготривалий процес, родючість ґрунтів може бути відновлена. Адже ґрунтам, за підсумками багаторічних досліджень ґрунтознавців, притаманна зворотність – важлива властивість, яка полягає в здатності відновлювати притаманні їй модальні параметри після припинення механічного або хімічного навантаження [22, с. 77].

Сучасна ґрунтознавча наука доходить висновку про те, що родючість ґрунту полягає в його здатності задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, теплі в достатній кількості для їх нормального розвитку, які в сукупності є основним показником якості ґрунту [23, с. 204]. ґрунтова родючість поділяється на потенційну (природну) та ефективну (ідеться про набуту родючість під впливом обробітку, зокрема внесення мінеральних добрив, меліорації) [24, с. 15]. Сучасні ґрунтознавці поділяють відтворення родючості ґрунтів на просте й розширене. Так, простим відтворенням родючості ґрунтів є повернення продуктивних функцій і втрачених якостей тимчасово виснажених ґрунтів до вихідного генетично притаманного їм стану для забезпечення сталого урожаю та його якості. Розширене відтворення полягає в наданні ґрунтам більш високої продуктивності та кращих властивостей, ніж це притаманно їх вихідному стану, що забезпечує зростання як врожаю, так і його якості [23, с. 204–205]. Крім того, в окремих випадках йдеться також

про неповне відтворення родючості, якщо потенціал родючості знижується порівняно з виділим рівнем, що призводить до деградації ґрунтів [25, с. 92–93].

Висновки. Терміни «відтворення» та «відновлення» не є тотожними, їм властива певна специфіка. Відновлення земель має здійснюватись у різних правових формах. Термін «відновлення земель» доцільно вживати щодо відновлення якісного стану земель. Вважаємо за доцільне розглядати якісний стан земель як сукупність негативних і позитивних властивостей земель щодо їх використання та здатності виконання ними відповідних функцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 26. Ст. 218.
2. Заришняк А.С. та ін. Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеграційних процесів: наукова доповідь. Х.: Смуґаста типографія, 2016. 44 с.
3. Медведєв В.В. Про деякі дискусійні і невирішені проблеми у дослідженнях ґрунтів. Х.: ФОП Бровін О.В., 2017. 188 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упор. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
5. Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. / уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. К.: Аконті, 2000. Т. 1. 911 с.
6. Паньків З.П. Ґрунтові ресурси: значення та функції. Вісник Одеського національного університету. Серія «Ґеографічні та геологічні науки». 2015. Вип. 2. С. 84–95.
7. Калинин И.Б. Рациональное использование природных ресурсов и охрана окружающей среды как основа устойчивого природопользования. Вестник Томского государственного университета. 2003. № 379. С. 48–51.
8. Дейнега М.А. Окремі аспекти визначення природоресурсних правовідносин. Збірник матеріалів першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (Одеса, 9–10 вересня 2016 р.). О.: Юридична література, 2016. С. 107–108.
9. Гераськин Я.В. Воспроизводство природных ресурсов (теория, тенденции, проблемы): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 08.00.01; Орловский гос. аграрный ун-т. Орел, 1999. 21 с.
10. Петров В.В. Правовая охрана природы в СССР: учебник. М.: Юридическая литература, 1984. 384 с.
11. Крассов О.И. Право лесопользования в СССР. М.: Наука, 1990. 238 с.
12. Рябов А.А. Роль и значение права в организации воспроизводства природных ресурсов. Вестник ТИСБИ. 2002. № 4. С. 22–26.
13. Петров В.В. Экология и право: монография. М.: Юридическая литература, 1981. 224 с.
14. Басай О.В. Поняття відтворення природних рослинних ресурсів. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 61. С. 650–656.
15. Ткаченко О.М. Правові проблеми правовідносин в галузі відновлення природних ресурсів. Юридичний науковий електронний журнал. 2016. № 6. С. 125–128. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/36.pdf.
16. Про затвердження правил відтворення лісів: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 303 / Кабінет Міністрів України. Офіційний вісник України. 2007. № 16. Ст. 589.
17. Гетьман А.П. Право користування рослинним світом та його охорона. Екологічне право України: підручник / за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. Х.: Право, 2005. С. 235–269.
18. Калинин И.Б. Природоресурсное право. Основные положения. Томск, 2000. 161 с.
19. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.
20. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях: монография. Х., 1998. 223 с.
21. Шульга М.В. Особливості використання та охорони земель сільськогосподарського призначення. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: монографія / за ред. А.П. Гетьмана та В.Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 271–350.
22. Медведєв В.В. Физические свойства и обработка почв в Украине. Х.: Изд-во «Городская типография», 2013. 224 с.
23. Балюк С.А. та ін. Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України. К.: Аграрна наука, 2012. 240 с.
24. Гавриш Н.С. Правова охорона ґрунтів в Україні: монографія. О., 2008. 228 с.
25. Балюк С.А., Гапєєв Л.В. Нормативно-правове забезпечення збереження ґрунтів і відтворення їхньої родючості з урахуванням зарубіжного досвіду. Рациональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: монографія / ред. С.А. Балюк, А.В. Кучер. Х.: Смуґаста типографія, 2015. С. 84–107.

УДК 349.42

ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ ОРГАНІЧНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Лушпаєв С.О., к. ю. н.,
асистент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються особливості ведення органічного сільського господарства в окремих зарубіжних державах на основі комплексного аналізу чинного законодавства та праць науковців, що присвячені розглядуваній сфері. Висновком роботи стала класифікація форм законодавчих актів у сфері ведення органічного сільського господарства.

Ключові слова: органічне сільське господарство, органічне виробництво, органічна сільськогосподарська продукція, законодавство у сфері ведення органічного сільського господарства.

В статье исследуются особенности ведения органического сельского хозяйства в отдельных зарубежных государствах на основе комплексного анализа действующего законодательства и работ ученых, которые посвящены рассматриваемой сфере. Выводом работы стала классификация форм законодательных актов в сфере ведения органического сельского хозяйства.

Ключевые слова: органическое сельское хозяйство, органическое производство, органическая сельскохозяйственная продукция, законодательство в сфере ведения органического сельского хозяйства.

Lushpaev S.A. THE SPECIALITIES OF ORGANIC AGRICULTURE ACTIVITY AFTER LEGISLATION OF SEPARATE FOREIGN STATES

In the article the specialities of organic agriculture activity in separate foreign states on the basis of complex analysis of current legislation and works of scientists, which devoted to this sphere, are researched. The conclusion of paper was the classification of forms of legislative acts in the sphere of organic agriculture activity.

Key words: organic agriculture, organic production, organic agricultural products, legislation in the sphere of organic agriculture activity.

Постановка проблеми. За оцінками Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху, виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції розвивається в 153 країнах світу [1]. Чисельність виробників органічної продукції становить 2,3 млн. Понад 75% усіх виробників зосереджені в країнах Азії, Африки та Латинської Америки. А країнами, де налічується найбільша їх кількість, є Індія, Уганда та Мексика. Світовий споживчий ринок органічної продукції оцінюється в близько 60 млрд доларів США та характеризується стійкою тенденцією до зростання. Під органічним виробництвом у світі зайнято 43,7 млн га земель, або близько 1% загальних площ фермерських земель світу. Серед країн світу, які займаються виробництвом екологічно чистої сільськогосподарської продукції, найбільші площі зайняті під органічним землеробством в Океанії – 17,3 млн га [2], Австралії – 12,1 млн га, Китаї – 3,4 млн га, Аргентині – 2,8 млн га, Італії – 0,96 млн га, США – 0,89 млн га [3, с. 18]. У Європейському Союзі (далі – ЄС) площа угідь, зайнятих під органічним виробництвом, становить 11,1 млн га [2]. Наведене зумовлює нагальність та актуальність здійснення наукового дослідження особливостей законодавчого регулювання ведення органічного сільського господарства в окремих зарубіжних державах. Вивчення особливостей законодавчого регулювання ведення органічного сільського господарства в окремих зарубіжних країнах має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Перше полягає в удосконаленні відповідних теоретичних положень, а друге – у вирішенні правозастосовних проблем.

Ступеню теоретичної розробленості проблеми притаманне те, що в аграрно-правовій літературі недостатньо уваги приділяється дослідженню законодавчого регулювання ведення органічного сільського господарства в зарубіжних державах. Окремі аспекти аналізованих питань вивчалися, зокрема, Г.С. Корнієнко, яка дослідила міжнародний досвід ведення екологічно спрямованого сільськогосподарського виробництва [4, с. 172]. О.М. Батигіна проаналізувала нормативно-правові акти країн СНД, які встановлюють правила й особливості виробництва, маркування та обігу органічної продукції [5, с. 17–21]. В.Ю. Уркевич розглянув принципи виробництва органічної сільськогосподарської продукції в ЄС [6, с. 88–91]. Т.В. Курман висвітлила питання маркування органічних продуктів у ЄС та США [7, с. 116].

Мета статті – розкрити особливості законодавчого регулювання ведення органічного сільського господарства в окремих зарубіжних державах із перспективою використання набутого позитивного досвіду в Україні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз положень зарубіжного законодавства у сфері ведення органічного сільського господарства доцільно здійснити щодо форми законодавчих актів. Так, відповідно до ст. 1 Закону Республіки Казахстан «Про виробництво органічної продукції» від 27 листопада 2015 р. № 423-V органічна продукція є сільськогосподарською продукцією, продукцією аквакультури, продукцією з дикорослих рослин і продуктів їх переробки, у тому числі харчовою продукцією, виробленими відповідно до вимог цього

закону. Виробництвом органічної продукції визнається сукупність видів діяльності, що відповідають методам і засобам, що передбачені законодавством Республіки Казахстан у сфері виробництва органічної продукції, наслідком якої є органічна продукція [8].

Стаття 2 Закону Республіки Молдова «Про екологічне сільськогосподарське виробництво» від 9 червня 2005 р. № 115-XVI закріплює, що екологічне сільськогосподарське виробництво – це отримання, зберігання, переробка сільськогосподарської продовольчої продукції без застосування хіміко-синтетичних речовин згідно з вимогами екологічного виробництва, встановленими цим законом, з дотриманням національних і міжнародних стандартів у цій сфері, сертифікованій у встановленому порядку [9]. Згідно зі ст. 1 Закону Азербайджанської Республіки «Про екологічно чисте сільське господарство» від 13 червня 2008 р. № 650-IIIГ екологічно чисте сільське господарство є культивуванням сільськогосподарських рослин і розведенням сільськогосподарських тварин без застосування хіміко-синтетичних речовин, а також виробництвом, переробкою, обігом та сертифікацією екологічно чистих сільськогосподарських і продовольчих товарів [10]. О.М. Батигіна зазначає, що в більшості країн СНД відсутні окремі закони про органічне виробництво сільськогосподарської продукції. Також у законодавствах України та деяких країн СНД наявна певна термінологічна відмінність [5, с. 19–20].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що поняття «екологічний», яке застосовується у вказаних законах, є ідентичним поняттям «органічний», «біологічний», «природний», які використовуються в міжнародному законодавстві.

У Codex Alimentarius органічне сільське господарство визначене як єдина система управління виробництвом, що дає змогу підтримувати та покращувати санітарний стан агроєкосистеми, у тому числі біологічну розмаїтість, біологічний кругообіг і біологічну активність ґрунту [11]; воно вимагає використання передових методів управління, у тому числі регіональні умови, систем управління, адаптованих до цих умов, а також використання біологічних і механічних засобів на противагу використанню синтетичних матеріалів [12, с. 227].

International Federation of Organic Agriculture Movements (Міжнародна федерація органічного сільськогосподарського руху, далі – IFOAM) визнає органічним сільським господарством особливий вид управління господарством, який характеризується турботою про всі компоненти навколишнього середовища способом запровадження обмежень чи заборони використання речовин або агроприймів, які негативно впливають на довкілля, псують чи забруднюють навколишнє середовище, підвищують ризики в продовольчому ланцюзі [12, с. 228]. За визначенням IFOAM, існує декілька видів екологічно спрямованого сільськогосподарського виробництва:

– органічне (біологічне, екологічне) виробництво – широке використання біологіч-

них підходів з одночасною заборонаю інтенсивних технологій виробництва (відмова від використання хімікатів, добрив, пестицидів);

– компромісне – збалансовані, низьковитратні, адаптивні системи виробництва: *Low-input/sustainable agriculture* – низькозатратне підтримуюче сільське господарство, *Biointensive mini-farming* – міні-землеробство, *Biodynamic agriculture* – біодинамічне землеробство, краплинне зрошення, *No-till* – нульовий обробіток ґрунту;

– економічно доцільне – поєднання технологій сільськогосподарського виробництва з природоохоронними середовищевідтворювальними заходами (підсів сидеральних культур) із заборонаю застосування генетично модифікованих організмів [4, с. 172].

Поряд із поняттям «органічне сільське господарство» у світовій господарській практиці вживається поняття «органічне землеробство». Зокрема, термін «органічне землеробство» офіційно прийнятий в англійських країнах ЄС, еквівалентом якому у Франції, Італії, Португалії та країнах Бенілюксу є «біологічне землеробство», у Данії, Німеччині та іспаномовних країнах – «екологічне землеробство» [13].

У Регламенті Ради ЄС № 834/2007 від 28 червня 2007 р. «Про виробництво та маркування органічної продукції і скасування Регламенту № 2092/91» органічне виробництво закріплене як система управління сільським господарством та виробництвом продуктів харчування, що поєднує найкращі екологічні методи, високий рівень біологічного розмаїття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів поводження з тваринами та методи виробництва, що відповідають перевазі в споживанні продуктів, що вироблені з використанням натуральних речовин і природних процесів [14].

У ЄС маркування органічних продуктів здійснюється відповідно до Директиви ЄС № 834/2007 від 28 червня 2007 р. «Про органічне виробництво і маркування органічних продуктів». Цим актом урегульовано питання щодо системи надання екологічних товарних етикеток екологічно чистій продукції для держав – членів ЄС, оскільки громадськість зацікавлена в одержанні інформації про вплив виробництва на екологію та про якість сільськогосподарської продукції. Водночас на органічних продуктах, вироблених у державах – членах ЄС, може стояти також національний знак. Так, Федеральне міністерство із захисту прав споживачів, продовольства й сільського господарства Німеччини предстало національне маркування для органічних продуктів – *Bio-Siegel* (екологічна печатка). Проте обов'язковим при цьому є дотримання вимог законодавства ЄС. На думку Т.В. Курман, система екологічного маркування, визнана в ЄС, є дієвим засобом захисту прав споживачів органічної сільськогосподарської продукції, а також одним із засобів підтвердження її якості [7, с. 116]. У регламентах ЄС, що є актами прямої дії, немає вимоги про письмове погодження органом сертифікації маркування органічної продукції [4, с. 174].

У ЄС органічне сільське господарство може використовувати деякі структурні інструменти стимулювання. Зокрема, Регламент № 2078 «Про сумісні з довкіллям і турботою про природний простір способи виробництва» передбачає фінансову підтримку, яка полягає в компенсації у формі річної премії на гектар землі [15, с. 135].

Соціальним ефектом запровадження органічного способу господарювання є збільшення кількості працюючих у сфері сільського господарства. Так, у Франції, де 45% ферм і 3,6% сільськогосподарських земель є органічними, в органічних господарствах зайнято до 3 найманих середньорічних працівників, тоді як у традиційних господарствах – 1 особа [4, с. 172].

Відповідно до Національної органічної програми США органічне виробництво є системою виробництва, що функціонує згідно із законодавством у частині відповідності специфічним умовам шляхом інтеграції культурної, біологічної й механічної діяльності, що сприяє кругообігу ресурсів, пропагує екологічну рівновагу та збереження біологічного розмаїття [16]. Державний логотип для маркування органічної продукції прийнято в США. Федеральна комісія з торгівлі та Бюро охорони довкілля надають екологічні товарні етикетки сертифікованим приватним підприємствам – аграрним виробникам [7, с. 116].

У Національному стандарті з органічного та біодинамічного виробництва Австралії термін «органічний» означає здійснення діяльності, що має такі ознаки: використання відновлюваних ресурсів, збереження енергії, ґрунтів і води, визнання потреби благополуччя худоби, екологічний супровід під час виробництва оптимальної кількості продуктів без використання штучних добрив або синтетичних хімічних речовин [17].

Таким чином, у законодавстві зарубіжних держав у сфері ведення органічного сільського господарства поряд із поняттям «органічне сільське господарство» використовується термін «органічне виробництво».

Висновки. Особливості законодавчого регулювання ведення органічного сільського господарства в окремих зарубіжних державах є такими:

– формами законодавчих актів окремих зарубіжних держав у сфері ведення органічного сільського господарства є закони (Республіка Казахстан, Республіка Молдова, Азербайджанська Республіка), регламенти (ЄС), програми (США), стандарти (Австралія);

– такі законодавчі акти, як закони, за змістом своїх норм можуть бути суто органічного спрямування або стосуватись екологічного сільського господарства;

– останні містять окремі положення щодо виробництва органічної сільськогосподарської продукції.

Перспективами подальших наукових розвідок може бути використання отриманих результатів у наукових розробках, а також обґрунтування запровадження позитивного

зарубіжного досвіду законодавчого регулювання сфери органічного сільського господарства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. International Federation of Organic Agriculture Movements. URL: <https://www.ifoam.bio/> (дата звернення: 27.02.2018).
2. Динаміка та перспективи розвитку ринку органічної продукції в світі та в Україні. URL: <http://edclub.com.ua/analytika/dynamika-ta-perspektyvu-rozvytku-rynku-organichnoyi-produkciyi-v-sviti-ta-v-ukrayini> (дата звернення: 27.02.2018).
3. Рудницька О.В. Визначення цільового споживача органічної продукції в Україні за допомогою інструментів сегментації. Агроінком. 2006. № 7–8. С. 18.
4. Корнієнко Г.С. Організаційно-правові аспекти регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції рослинного походження. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 171–175.
5. Багигіна О.М. Особливості правового регулювання виробництва та обігу органічної продукції у країнах СНД. Правові засади ведення органічного землеробства: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (29–30 вересня 2017 р.). Х.: Доміно, 2017. С. 17–21.
6. Уркевич В.Ю. Про принципи виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні й ЄС. Актуальні проблеми конвергенції екологічного законодавства України до законодавства ЄС: матеріали Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (28 жовтня 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 88–91.
7. Курман Т.В. Органічне сільське господарство: поняття та правові засади. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2017. Вип. 4. Т. 1. С. 113–117.
8. О производстве органической продукции: Закон Республики Казахстан от 27 ноября 2015 г. № 423-V. URL: https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=37002307 (дата обращения: 27.02.2018).
9. Об экологическом сельскохозяйственном производстве: Закон Республики Молдова от 9 июня 2005 г. № 115-XVI. URL: http://continentonline.com/Document/?doc_id=30610708#pos=6;-73 (дата обращения: 27.02.2018).
10. Об экологически чистом сельском хозяйстве: Закон Азербайджанской Республики от 13 июня 2008 г. № 650-III. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=24771 (дата обращения: 27.02.2018).
11. Codex Alimentarius. URL: http://www.icciso.ru/upload/information_system_28/5/9/2/item_592/Codex_Alimentarius_Organicheskie_pischevye_produkty_ru.pdf (дата звернення: 27.02.2018).
12. Берлач Н.А. Правове визначення органічного сільського господарства в Україні. Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». 2009. Вип. 46. С. 227–228.
13. Про виробництво та маркування органічної продукції і скасування Регламенту № 2092/91: Регламент Ради Європейського Союзу від 28 червня 2007 р. № 834/2007. URL: http://ecounion.ru/wpcontent/uploads/2014/08/council_regulation_es_no_834-2007_rus.pdf (дата звернення: 27.02.2018).
14. Агроэкологическое право Европейского Союза и Италии / М.П. Раджоньери, М. Валлетта; отв. ред. Д.О. Тузов. М.: Статут, 2006. 208 с.
15. Сутність органічного землеробства Ecological Farming. URL: http://finance.mnau.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=178 (дата звернення: 27.02.2018).
16. National organic program. URL: http://www.ams.usda.gov/rules-regulations/organic/United_States_Department_of_agriculture_organic_regulations_7_Code_of_federal_regulations_part_205 (дата звернення: 27.02.2018).
17. National standard for organic and bio-dynamic produce. URL: http://www.ofa.org.au/national_standard (дата звернення: 27.02.2018).

СЕКЦІЯ 6

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 344:351.746 (477)

ПОНЯТТЯ ТЕРОРИЗМУ НА ДЕРЖАВНОМУ КОРДОНІ УКРАЇНИ

Вичавка В.І., ад'юнкт
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

У статті розглядаються поняття тероризму на державному кордоні України. Проаналізовано підходи до визначення природи тероризму. Внаслідок дослідження наукових праць та законодавства автором запропоновано поняття тероризму на державному кордоні України.

Ключові слова: тероризм, протидія тероризму, Державна прикордонна служба України, підрозділи охорони кордону, державний кордон України.

В статье рассматриваются понятие терроризма на государственной границе Украины. Проанализированы подходы к определению природы терроризма. В результате исследования научных трудов и законодательства автором предложено понятие терроризма на государственной границе Украины.

Ключевые слова: терроризм, противодействие терроризму, Государственная пограничная служба Украины, подразделения охраны границы, государственная граница Украины.

Vichavka V.I. CONCEPT OF TERRORISM AT THE STATE BORDER OF UKRAINE

The article deals with the concept of terrorism at the state border of Ukraine. The approaches to defining the nature of terrorism have been analyzed. As a result of the research of scientific works and legislation, the author proposed the concept of terrorism at the state border of Ukraine.

Key words: terrorism, terrorism counteraction, State Border Guard Service of Ukraine, border protection units, state border of Ukraine.

Постановка проблеми. Явище тероризму настільки укорінилось у свідомості сучасної людини, що повідомлення в засобах масової інформації про вчинення терористичного акту не потребують додаткових пояснень для побутового розуміння, а лише вражають своєю зухвалістю та масштабністю жертв, як правило, невинних людей.

Ступінь розробленості проблеми. Розширення меж та кордонів тероризму зумовлюють збільшення досліджень цієї «стихії» ХХІ ст. серед вчених задля пошуку оптимальних шляхів протидії. Небагато хто з науковців присвячували свої праці дослідженню сутності цього явища (до 2014 року – В.П. Емельянов, В.С. Канцір, В.О. Коршунов, В.А. Ліпкав, Р.М. Ляшук [1; 2, с. 205], В.В. Майоров, Д.І. Никифорчук, М.М. Руденко, Б. Хоффман тощо), але сьогодні воно набуло реального практичного значення для України та підвищило науковий інтерес. Особливо гостро це питання постає на державному кордоні України, адже тероризм має міжнародне значення і потрапляє в Україну саме через державний кордон, з тих країн, де потенційно формуються терористичні організації.

Поняття «тероризм», «терористичний акт» вже давно на слуху кожного громадянина, застосування цих категорій збільшує увагу і пильність представників правоохоронних органів, що протидіють цій діяльності. Науковці теж особливо активно реагують на такі гострі загрози суспільній безпеці, піднімають

проблемність питання та пропонують шляхи вирішення. Так, зокрема, з'ясуванню поняття «тероризм» та пов'язаних з ним суспільних станів та режимів присвятили свої праці такі науковці, як: А.Д. Гулієв, С. Денисов, В.П. Емельянов, Р.А. Калюжний, В. Ліпкан, В.В. Майоров, В.Я. Настюк, Д.І. Никифорчук, М.М. Руденко, Н.В. Пазюк, І.Р. Серкевич, С.А. Трофімов, О.А. Федотов, Б. Хоффман, В. Циганов та багато інших, але тероризму на державному кордоні України не приділено належної уваги.

Метою статті є визначення поняття тероризму на державному кордоні України.

Виклад основного матеріалу. Тероризм є антисуспільним явищем, що спрямоване проти людини, як правило, великого скупчення населення, використовує всі можливі сучасні способи і методи розповсюдження. Для такої протиправної діяльності навіть не є перепорою наявність у кожній країні державного кордону, що охороняється. «Державна прикордонна служба України (далі – ДПСУ) на виконання доручення Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) посилила контроль у всіх пунктах пропуску на державному кордоні через терористичні загрози» [3], «Зростає загроза тероризму: кордон України переводять на особливий режим» [4] – такі повідомлення все частіше з'являються в засобах масової інформації. Це пов'язано з тенденцією загострення терористичних ризиків і загроз з боку осіб, які ма-

ють на меті дестабілізувати ситуацію в нашій державі та змушують сектор безпеки України значно посилити режимні заходи, в тому числі охоронців державного кордону – забезпечити посилений прикордонний контроль [3]. Посилені заходи проводяться в усіх пунктах пропуску, і в першу чергу – на українсько-російській ділянці, а стосовно іноземців й осіб без громадянства, то особливу увагу приділяють тим особам, що прямують з країн ризику. Зокрема, органи охорони державного кордону зосереджують пильність на додатковому контролі за іноземцями під час прибуття в Україну. До заходів активно залучаються службові собаки та використовуються технічні засоби контролю [4].

Із заподіянням шкоди людині або загрозою застосування такої вживають взаємопов'язані поняття, такі як терор, тероризм, диверсія, терористичний акт. Хоча, В.П. Ємельянов відмежовує поняття «тероризм» від більш широкого кола категорій, таких як «війна», «агресія», «геноцид», «бандитизм» тощо [5]. Багато хто з науковців піднімає питання термінів, синонімів та їх розмежування з поняттям «тероризм». О.Г. Яценко досліджує тероризм і відмежовує його від терору та диверсії [6]. Існує проблемність відмежування поняття «тероризм» від інших суміжних категорій.

Сьогодні проблеми тероризму присвячують дослідження державні та громадські організації, науково-дослідні інститути, спеціальні служби, військові відомства, правоохоронні органи, провадяться численні конгреси, конференції, симпозиуми, збори, семінари. З'явилась спеціальна навчальна дисципліна, яка вивчає проблеми тероризму, – «терорологія» [7, с. 310].

Не дивлячись на такі зусилля та увагу широкого загалу, це явище залишається загадкою, але для того, щоб успішно боротися з тероризмом, згідно з позицією О.Є. Михайлова, слід добре розібратися в суті цього явища [7, с. 310]. Багато хто з науковців, досліджуючи тероризм з різних аспектів, наголошують на складності цього явища та проблемності вироблення єдиного поняття. Так, В.Е. Петрищев виділяє проблеми, з якими пов'язана складність вироблення єдиного законодавчого закріплення поняття «тероризм», яке б відповідало міжнародним нормам, а саме:

- По-перше, тероризм багатоманітний за своєю природою, рухомими силами, цілями, формами. Він неоднаково проявляє себе в різних державах та регіонах світу;

- По-друге, кожна держава по-різному відчуває загрозу тероризму, а сам тероризм має різні, характерні саме для даної держави об'єкти посягання;

- По-третє, в сучасних умовах влада кожної держави, формуючи та втілюючи в життя свою внутрішню та зовнішню політику, керується своїми національними інтересами [8, с. 124–125].

Чимало науковців взагалі піддають сумніву можливості сформулювати єдине поняття «тероризм» і зазначають, що кожна країна надає йому різний зміст, і за таких умов дуже складно засуджувати тероризм, коли саме вживання цього терміну передбачає політич-

ний вибір. Але водночас усі визнають, що тероризм – це небезпечний феномен [9, с. 27] і продовжують науковий пошук оптимального його визначення.

На підставі аналізу наукової літератури, міжнародних документів і законодавства деяких країн В.П. Ємельянов зробив висновок, що дати визначення тероризму шляхом перерахування певних діянь, в яких він виражається, або шляхом перерахування альтернативних ознак загального характеру, не вбачається за можливе. Це можливо лише в результаті вироблення системи взаємозалежних ознак, що визначають основні сутнісні характеристики даного діяння і дозволяють відмежувати його від суміжних діянь [10, с. 177].

Представники ЄС, виступаючи перед персоналом ДПСУ, визначають проблеми, пов'язані з формулюванням поняття тероризму, наступним чином:

- нормативної універсальної дефініції тероризму немає в жодній міжнародній конвенції;

- в існуючих нормативних документах здійснюються лише спроби визначення цього поняття в певних фрагментарних обсягах, у зв'язку із чим ми маємо справу з великою кількістю окреслень даного явища;

- у зв'язку з браком прийнятої міжнародною спільнотою дефініції тероризму немає можливості опрацювання ефективного міжнародного порозуміння у сфері боротьби з цим явищем та його нейтралізації;

- причини браку загальної дефініції тероризму на ґрунті міжнародного законодавства, відмінні позиції держав у справі оцінки дій груп, що застосовують терористичні методи в національно-визвольній боротьбі, вільна інтерпретація окремими державами поняття тероризму;

- розбіжності між державами в оцінці рівня загрози з боку цього явища для їхньої безпеки [11].

Р.А. Калюжний, досліджуючи еволюцію правової кваліфікації тероризму, вказує на існування більше як двохсот дефініцій тероризму, проте ні одна з них не може претендувати на відображення всієї повноти його суті, характеристики і мотивації, форм та методів [12, с. 40]. Це пов'язано з тим, що тероризм є складною науковою проблемою, вирішення якої потребує використання комплексного міжгалузевого підходу, а також здійснення дослідження галузей кримінального, адміністративного, конституційного, міжнародного права, кримінології, оперативно-розшукової діяльності, військової та інших наук [12, с. 39]. Варто зазначити, що тероризм є кримінально караним діянням, але для його попередження та виявлення ознак підготовки терористичних актів застосовується весь наявний у державі арсенал сил та засобів, в тому числі й адміністративних. Тому варто підтримати думку науковця про те, що питання протидії тероризму може бути вирішене лише завдяки цілеспрямованим і спільним зусиллям усіх гілок влади [12, с. 41]. Таким чином, наше дослідження з протидії тероризму та з'ясування його змісту на державному кордоні ми зосередимо в адміністративно-правовому контек-

сті, розглянемо існуючі погляди на поняття «тероризм», а розпочнемо з'ясування його змісту зі словників.

Словник української мови дає досить обмежене тлумачення «тероризму» – «здійснювання, застосування терору; діяльність і тактика терористів» [13]. Ідентичне визначення дає Словник іншомовних слів О.С. Мельничука, де крім цього ще уточнюється, що «тероризм» походить від французького слова – *terrorisme* [14].

Тероризм, згідно з Юридичною енциклопедією – це політика і практика терору, кримінально-праве явище [15, с. 47].

Тлумачні словники не відображають цілісного змісту поняття «тероризм», тому розглянемо погляди в наукових колах з цього приводу.

В.С. Канцір розглядає тероризм як протестну, нелегітимну форму насильницьких дій і одночасно як форму захисту інтересів поневоленої, пригніченої, обмеженої у своїх правах, ображеної верстви у відповідній суспільній структурі [16, с. 418]. Дозволимо собі не погодитись з таким твердженням, адже рух поневолених верств населення більше підходить в такому разі під революційні події і не має відношення до тероризму.

І.Р. Серкевич та А.Д. Гулієв розглядають тероризм як багатоаспектне, складне, суперечливе і неоднозначне соціальне явище, що значно ускладнює процес чіткого та об'єктивного формулювання його поняття, яке б розкрило сутнісні основи цього феномену [17, с. 331; 18, с. 17]. У зв'язку з невичерпаністю форм тероризму, з'ясовуючи його генезис, І.Р. Серкевич допускає і правильність, і хибність, зміну та підміну понять з тероризмом, політичні бивства, геноцид, національно-визвольні рухи, міжнаціональні конфлікти [17, с. 331].

Н.О. Саллівана зазначає, що тероризм має місце тоді, коли яка-небудь група, незалежно від того, чи знаходиться в її руках урядова влада чи ні, вирішує домагатися певних ідеологічних цілей такими методами, які не тільки підривають і суперечать вимогам внутрішнього і міжнародного права, але й покладаються для свого успіху, в першу чергу, на загрозу і застосування насильства [19, с. 29–30].

З урахуванням сучасної динаміки зростання терористичних актів та щільність терористичних загроз в Україні та світі, В.С. Канцір, І.Р. Серкевич визначили тероризм як суспільно небезпечну діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [20].

П.Д. Біленчук, В.В. Зроччук, О.В. Кравчук, В.М. Кулік дають наступне узагальнене поняття тероризму: це соціальне явище, яке виникає і загострюється на ґрунті соціальної, правової, політичної та економічної нестабільності в державі з метою досягнення певних змін (виконання поставлених вимог) на користь злочинців, шляхом застосування чи

погрози застосування насильства, яке проявляється в застосуванні зброї, вчиненні вибухів, підпалів та інших загально небезпечних дій певною особою чи організованою групою осіб [21, с. 18].

Тероризм, зазначає О.А. Федотов, є організованою формою насильства, яке, як правило, застосовується відносно широкого кола населення задля його залякування, пограння загальноновизнаних соціальних цінностей та демонстрації своєї сили з метою досягнення злочинних цілей. Причому між жертвами терористичних актів та цілями терористів прямого зв'язку, переважно, немає, а отже, застосування насильства та погроза його застосування – не самоціль терористів, а спосіб (метод, засіб) досягнення тих чи інших безпосередніх цілей [22, с. 191].

В юридичній літературі існує підхід, згідно з яким поняття «тероризм» розглядається у вузькому і в широкому розумінні. Зокрема, В.А. Ліпкан, Д.И. Никифорчук і М.М. Руденко розглядають тероризм у широкому розумінні як негативне соціально-правове явище, обумовлене соціально-політичними та економічними чинниками з багатьма його характеристиками [23, с. 44]. Поняття «тероризм» у вузькому значенні окреслюють як негативне соціальне явище, зумовлене соціальними, політичними та економічними факторами із застосуванням насилля або погрози його застосування чи інших суспільно небезпечних дій особою або групою осіб, які прагнуть шляхом залякування і примушування досягти певних соціальних змін у власних цілях [23, с. 44].

О.Є. Михайлов представив своє бачення тероризму в широкому і вузькому сенсі:

– у широкому – це соціальне явище, яке ґрунтується на використанні або загрозі використанню насильства у вигляді терористичного акту з метою наростання атмосфери страху і безвихідності в суспільстві для досягнення мети суб'єктів терористичної діяльності. За таким підходом можна відокремити економічний, духовний і політичний тероризм.

– у вузькому значенні розглядається політичний тероризм, який становить найбільший інтерес і розуміється як соціально-політичне явище, що базується на використанні або загрозі використанню політичного насильства у вигляді терористичного акту з метою створення атмосфери страху і безвихідності в суспільстві для досягнення політичної мети суб'єктами терористичної діяльності [7, с. 314].

Поняття «тероризму» в науковій теорії настільки різноманітні й відмінні, наскільки сучасні прояви цього явища, а поняття тероризму на державному кордоні взагалі відсутнє. Можна тільки систематизувати та узагальнити тези щодо єдності думок, зокрема про те, що тероризм:

– багатоаспектне, складне суспільно шкідливе явище;

– суспільно небезпечне діяння, що має прояви насилля або погрози його застосування;

– головною його установкою є те, що терористи намагаються вплинути на владні ор-

гани держави, завдавши шкоди громадянам, а не владі;

– досягаючи злочинних цілей, зашкоджує життю і здоров'ю невинних осіб.

Розглянуті вищі поняття не повністю відображають сучасний стан тероризму, так як за останні роки за стрімкого динамізму він сильно видозмінився, тому доцільно буде продовжити наше дослідження з'ясуванням його ознак та новітніх проявів на державному кордоні України.

Так, В.П. Ємельянов серед взаємозалежних ознак тероризму відокремлює: 1) вчинення загальнонебезпечних (а не будь-яких суспільно небезпечних) діянь або погрози, що породжує загальну небезпеку; 2) публічний характер виконання з претензією на широкий розголос; 3) навмисне створення обстановки страху, напруженості на соціальному рівні, спрямоване на залякування населення або якоїсь його частини; 4) застосування загальнонебезпечного насильства у відношенні одних осіб (безневинних жертв) або майна з метою спонукання до певної поведінки інших осіб [10, с. 177].

Тероризм, терористичний акт, як стверджує у своєму дослідженні науковець, слід відрізнити від політичних убивств і вбивств «на замовлення». Якщо дії терористичної спрямованості слугують засобом створення обстановки страху, напруженості й одночасно засобом впливу на третіх осіб, то політичне вбивство або вбивство «на замовлення» без елементів тероризування є засобом вирішення певних питань самим фактом його вчинення; тут немає необхідності у спонуканні когось до чогось, усе вирішується в результаті самого настання наслідку [24, с. 135]. Під час розробки поняття тероризму, вважає В.П. Ємельянов, потрібно встановити чіткі межі даного явища і відкинути всі політичні тлумачення щодо тероризму [5, с. 4]. Тому В.П. Ємельянов відмежовує поняття «тероризм» від суміжних загальносоціальних («терор», «війна» тощо) і загальнокримінальних («диверсія», «бандитизм», «захоплення заложників» тощо) понять [5, с. 64].

Висновки. Отже, з урахуванням проведеного дослідження поняття сучасного тероризму сформулюємо власне визначення тероризму на державному кордоні – це суспільно небезпечна, динамічно прогресуюча, важко прогнозована діяльність агресивно налаштованих осіб, що спрямована проти авторитету держави в особі ДПСУ, цілісності державних кордонів, яка загрожує життю та здоров'ю громадян, що перетинають державний кордон, проживають у прикордонних регіонах, військовослужбовців ДПСУ та територіальній цілісності держави.

Перспективами подальших наукових пошуків є дослідження ознак тероризму на державному кордоні України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ляшук Р.М. Участь відділів прикордонної служби у боротьбі з організованою злочинністю. Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка: Науково-теоретичний журнал; гол. ред.

В.М. Комарницький. Луганськ, 2013. Спец. випуск № 3. С. 129–135.

2. Ляшук Р.М. Адміністративно-правове забезпечення діяльності відділів прикордонної служби Державної прикордонної служби України: дис. ... на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07. Міжрегіональна Акад. упр. персоналом. К., 2016. 541 с.

3. Україна вводить більш жорсткий контроль на кордоні через терористичні загрози: УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/2219764-prikordonniki-zrobili-bilsh-jorstkim-kontrol-u-vsih-punktah-propusku-cherez-teroristichni-zagrozi.html>

4. Зростає загроза тероризму: кордон України переводять на особливий режим. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/society/zrostaє-zagroza-terorizmu-kordon-ukraini-perevodyat-na-osoblivij-rezhim.htm>

5. Ємельянов В.П. Тероризм і преступлення терористическої направленности. Х.: Рубикон, 1997. 176 с.

6. Ященко О.Г. Сучасний цивілізаційний підхід до розуміння сутності тероризму і відмежування його від терору і диверсії. Наук. вісник Ін-ту міжнар. відносин НАУ. Серія: «Економіка, право, політологія, туризм». 2010. Т. 1. № 1. С. 105–111.

7. Михайлов О.Є. Кримінологія: навчальний посібник. К.: Знання, 2012. 565 с.

8. Петрищев В.Е. Заметки о тероризме. М.: Эдиториал УРСС, 2001. 288 с.

9. Тероризм: теоретико-прикладні аспекти: навчальний посібник / кол. авторів; за заг. ред. проф. В.К. Гришука. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 328 с.

10. Ємельянов В.П. К вопросу о создании унифицированного понятийного аппарата в антитерористическом законодательстве. Мировое сообщество против глобализации преступности и тероризма. М.: «Междунар. отношения», 2002. 174 с.

11. Анджей Бернацький Генезис сучасного тероризму: доповідь. Науковий семінар з протидії тероризму. Хмельницький, 2017. Окреме видання.

12. Калужний Р. А. Еволюція правової кваліфікації тероризму. Актуальні проблеми правового регулювання проведення антитерористичних операцій: матеріали наук.-практ. семінару, 30.11.2016 р. Київ: Нац. ун-т оборони України, 2017. С. 39–41.

13. Тероризм. Словник української мови: в 11 томах. 1979. Т. 10. С. 94. URL: <http://sum.in.ua/s/teroryzm>.

14. Тероризм. Словник іншомовних слів Мельничука. URL: <http://slovopedia.org.ua/42/53410/291054.html>.

15. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Укр. енцикл., 2004. Т. 6: Т–Я. 736 с.

16. Канцір В.С. Спільні риси та характерні відмінності понять «тероризм» і «терор»: філософсько-правові аспекти. Наук. вісн. Львівського ун-ту внутр. справ. Юридична серія. № 2. 2010. С. 413–424.

17. Серкевич І. Р. Визначення поняття тероризм та його генезис. Часопис Київського університету права. № 4. 2011. С. 331–335.

18. Гулиев А.Д. Институт президентства в противодействии международному тероризму: сравнительно-правовой анализ законодательств Украины и Азербайджанской Республики: монография. К.: 2012. 440 с.

19. O'Sullivan N. Terrorism, ideology and democracy. Terrorism, ideology and revolution: The origins of modern political violence. Brighton, 1986. С. 29–30.

20. Канцір В.С., Серкевич І. Р. Видозміни тероризму у сучасному соціальному середовищі. Наше право. № 1. 2017. С. 108–113.

21. Сучасний тероризм: його світові, вітчизняні та регіональні тенденції: навчальний посібник. / П.Д. Біленчук, В.В. Кравчук, О.В. Кравчук, В.М. Кулік. Хмельницький: Хм-ЦНТИ, 2008. 212 с.

22. Федотов О.А. До проблеми адміністративно-правового механізму боротьби з тероризмом. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2014. № 12. С. 190–194.

23. Ліпкан В.А., Никифорчук Д.Й., Руденко М.М. Боротьба з тероризмом. К.: Знання України, 2002. 254 с.

24. Ємельянов В. П. Тероризм, злочини терористичної спрямованості, злочини з ознаками тероризування: поняття і співвідношення. Вісн. НАВСУ. 2002. № 19. С. 131–135.

УДК 354.1/314.1

ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ: ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ ТА ПЕРЕДУМОВИ

Дніпров О.С., к. ю. н.,
докторант кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглянуто організаційно-правові механізми державного управління розвитком інформаційного суспільства та електронного урядування. Вивчено сутність електронного урядування, який полягає не лише в тому, що воно являє собою модернізацію системи державного управління, адаптацію її до потреб інформаційного суспільства, а передбачає, насамперед, взаємодію громадян із владою за допомогою сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій. Таким чином, важливим складником електронного урядування є електронна демократія, головною метою якої є задоволення потреб громадян, досягнення суспільних цінностей шляхом використання переваг інформаційного суспільства, подолання таких негативних явищ, як корупція, бюрократизація та формалізація сучасного управлінського процесу, надання послуг громадянам згідно з їхніми потребами тощо.

Ключові слова: механізми державного управління, місцеві органи влади, електронне урядування, інформаційна політика, розвиток.

В статье рассмотрены организационно-правовые механизмы Государственного управления развитием информационного общества и электронного управления. Изучена сущность электронного управления, которое состоит не только в том, что оно представляет собой модернизацию системы государственного управления, адаптации ее к потребностям информационного общества, а предполагает, прежде всего, взаимодействие граждан с властью с помощью современных ИКТ. Таким образом, важной составляющей электронного управления является электронная демократия, главной целью которой является удовлетворение потребностей граждан, достижение общественных ценностей путем использования преимуществ информационного общества, преодоление таких негативных явлений, как коррупция, бюрократизация и формализация современного управленческого процесса, оказание услуг гражданам согласно их потребностей и т. п.

Ключевые слова: механизмы государственного управления, местные органы власти, электронное управление, информационная политика, развитие.

Dniprov O.S. ELECTRONIC GOVERNANCE AT LOCAL LEVEL: CONCEPT, PRINCIPLES AND PRECAUTIONS

The article deals with the organizational and legal mechanisms of state governance for the development of the information society and e-governance. The essence of e-government is explored, which consists not only in the fact that it is a modernization of the system of public administration, its adaptation to the needs of the information society, but primarily involves the interaction of citizens with the authorities through modern ICTs. Thus, an e-democracy is an important component of e-governance, the main goal of which is to meet the needs of citizens, to achieve social values through the use of the benefits of the information society, to overcome such negative phenomena as corruption, bureaucratization and formalization of the modern management process, provision of services to citizens according to their needs, etc.

Key words: mechanisms of state administration, local authorities, e-government, information policy, development.

Постановка проблеми. Сьогодні одним із пріоритетів розвитку України як незалежної, демократичної, соціальної та правової держави є розвиток інформаційного суспільства, в якому кожен громадянин має можливість створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися та обмінюватися ними. Значне місце у формуванні інформаційного суспільства займає впровадження електронного урядування, яке, власне, і є інструментом його розвитку та сприяє створенню умов для відкритого і прозорого державного управління.

Впровадження електронного урядування протягом останнього десятиліття засвідчило, що розвивати електронне урядування лише «згори» – на центральному, загальнодержавному рівні – не є ефективним. Це марно витрачені кошти державного бюджету. Як

засвідчує досвід країн-лідерів у сфері е-урядування, для успішного впровадження електронних ініціатив необхідно об'єднати зусилля центральних і місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування, громадян і бізнесу. Без місцевої ініціативи, підтриманої відповідними нормативно-правовими актами «згори», неможливий рух вперед щодо розвитку е-урядування.

Окрім того, без ефективного розвитку електронного урядування на місцевому рівні, не може бути його ефективного впровадження на загальнодержавному рівні. Саме про це свідчить досвід розвитку електронного урядування в Україні [1, с. 90].

При цьому слід врахувати, що впровадження системи електронного урядування як нової форми взаємодії влади і суспільства для підвищення якості публічно-управлін-

ських послуг має відбуватися на всіх рівнях ієрархії влади. Особливої уваги заслуговує місцевий рівень організації публічного управління, адже його належне функціонування забезпечує децентралізацію влади, розширення можливостей участі громадян в управлінні державою, реалізацію права населення окремої території самостійно вирішувати питання місцевого значення. Це актуалізує проблему дослідження електронного урядування на місцевому рівні [2, с. 1].

Ступінь розробленості проблеми. Теоретичному обґрунтуванню нормативно-правових, інституційно-організаційних та ресурсно-комунікаційних механізмів впровадження електронного урядування в Україні значну увагу приділено в наукових працях багатьох вітчизняних вчених, серед яких особливо доцільно виділити фундаментальні дослідження В. Бакуменка, В. Дрешпака, А. Дуди, А. Каляєва, О. Карпенка, А. Ліпенцева, Л. Прокопенка, В. Степанова, О. Сушинського, П. Петровського, В. Тертички та В. Троня. Натомість на сучасному етапі впровадження електронного урядування в Україні не вирішеною частиною загальної проблеми є: невизначеність ефективного інструментарію системи електронної ідентифікації; відсутність єдиного науково-обґрунтованого підходу щодо реалізації вітчизняної системи надання електронних послуг; неузгодженість основних засад побудови інфраструктури електронної взаємодії; нерозвиненість державно-приватного партнерства. Важливий внесок у дослідження проблем та можливостей розвитку електронного урядування роблять фахівці ООН, зокрема вони визначають індекси розвитку електронного урядування у світі.

Мета статті – розглянути організаційно-правові механізми державного управління розвитком інформаційного суспільства та електронного урядування, вивчити сутність електронного урядування.

Виклад основного матеріалу. Електронне урядування є не просто технологічним рішенням, а інноваційною концепцією управління державою, важелем масштабного перетворення суспільства.

Основою відповідних перетворень є готовність держави, громадян використовувати можливості інформаційних технологій, оцінити їхні переваги, знаходити нові сфери їхнього застосування безпосередньо для свого життя, бізнесу, громадської та наукової діяльності, навчання тощо. Цей процес має ініціюватися спільно трьома секторами – державним, громадським і бізнесовим [3, с. 31].

Згідно з порталом електронного урядування України, електронне урядування – спосіб організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж і сегментів глобальної інформаційної мережі, що забезпечує функціонування органів влади в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування з ними громадян, юридичних осіб, неурядових організацій [5]. Стратегії електронного уряду визначаються як «зайнятість Інтернету

і світовою павутиною для надання інформації та послуг уряду для громадян» [6, с. 122].

Електронний уряд, по суті, відноситься до «використання інформаційних технологій (ІТ), інформаційно-комп'ютерних технологій (далі – ІКТ), а також інших веб-телекомунікаційних технологій для поліпшення і/або підвищення ефективності надання послуг в державному секторі». Електронний уряд робить акцент на:

1) застосуванні ІКТ, і зокрема Інтернету, як інструменту для досягнення кращого уряду;

2) використанні інформаційних і комунікаційних технологій у всіх аспектах діяльності державної організації;

3) безперервній оптимізації надання послуг, участі території (міста, громади або ін.) та управління шляхом перетворення внутрішніх і зовнішніх відносин за допомогою технологій Інтернету та нових засобів масової інформації [4, с. 47].

Сутність електронного урядування полягає не лише в тому, що воно являє собою модернізацію системи державного управління, адаптацію її до потреб інформаційного суспільства, а передбачає, насамперед, взаємодію громадян із владою за допомогою сучасних ІКТ. Таким чином, важливим складником електронного урядування є електронна демократія, головною метою якої є задоволення потреб громадян, досягнення суспільних цінностей шляхом використання переваг інформаційного суспільства, подолання таких негативних явищ, як корупція, бюрократизація та формалізація сучасного управлінського процесу, надання послуг громадянам згідно з їхніми потребами тощо.

Інтеграція українського державного управління до європейського адміністративного простору в умовах розвитку інформаційного суспільства сьогодні поставила нові вимоги до діяльності органів державної влади.

Електронне урядування як форма організації публічного управління є одним з інструментів розвитку інформаційного суспільства, що забезпечує підвищення ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів публічної влади та місцевого самоврядування [7], дієвість якого підтверджується успішним досвідом країн – лідерів з реалізації механізмів електронного урядування. Цей спосіб організації державного управління дозволяє громадянам, бізнесу та некомерційним організаціям звертатися до органів публічної влади у віддалений спосіб та в режимі реального часу, отже, суттєво спрощує та підвищує ефективність процесу комунікації між даними суб'єктами.

Визначення сутності електронного урядування формулюється фахівцями, виходячи з різних позицій [8], зокрема, дослідження змін у суспільстві й окремих його державних структурах, дослідження інструментів реалізації, дослідження технологічних рішень і специфічних програмних продуктів, дослідження економічної ефективності.

Власне термін «електронний уряд» (з англ. E-government) почав активно вживатися наприкінці ХХ ст. через появу нової парадигми використання інформаційно-комп'ютер-

них технологій для підвищення ефективності публічного управління.

Існує багато трактувань цього терміна. Зокрема, деякі автори [9] акцентують увагу на конкретних діях, таких як використання державного зв'язку для перегляду вакансій під час пошуку роботи, надання заяв про пільги через веб-сайт або створення загальних баз даних для декількох відомств. Інші дають більш загальне визначення, відповідно до якого електронний уряд – це автоматизація процесу надання державних послуг [10].

Згідно з визначенням, прийнятим в Європейському Союзі, електронний уряд є застосуванням інформаційних і комунікаційних технологій в державному управлінні в поєднанні з організаційними змінами і новими навичками з метою підвищення якості державних послуг і демократичних процесів, зміцнення підтримки політики держави [2, с. 2].

Водночас існує певна неоднозначність у сприйнятті на рівні місцевих органів публічної влади сутності поняття та й самої концепції електронного урядування. Як правило, виникає асоціація лише з державним управлінням, проте електронне урядування електронне включає в себе і місцеву владу. Електронне урядування передбачає функціонування всіх рівнів як єдиної системи під час їхньої електронної взаємодії. Електронна взаємодія органів публічної влади з громадянами, представниками секторів бізнесу та некомерційних організацій здійснюється саме через інформаційні представництва, що покликані реєструвати звернення громадян і організації та надавати необхідну інформацію для вирішення перед суспільством і конкретними громадянами певних питань [2, с. 2].

Функціонування такої системи електронного урядування на місцевому рівні значною мірою залежить від організації інформаційних представництв, можливості взаємодії їх з різними інформаційними структурами суспільства і безпосередньо з конкретними громадянами. Адже від повноти взаємодії всіх суспільних структур, громадян і влади, зрештою, залежить оптимальність прийнятих рішень, а отже, й ефективність їхньої реалізації.

Розглядаючи «електронне урядування» як ідею, науковці звертають увагу на її певну суперечливість [11, с. 168], що зумовлена наявністю двох протилежних точок зору. Перша з них полягає в тому, що широке застосування комп'ютерних технологій може спричинити зменшення ролі органів влади у процесі прийняття управлінських рішень, бо в цих умовах забезпечується можливість участі у прийнятті управлінських рішень широким верствам населення. Друга, навпаки, засвідчує, що впровадження онлайн-технологій може призвести до збільшення ролі органів публічної влади, підвищення результативності їхньої діяльності й відповідного збільшення значущості. Обидві позиції мають право на існування, однак друга є більш реальною, враховуючи наявність у відповідних державних структур функції адміністрування, з одного боку, та переважну пасивність громадян – з іншого. З метою визначення, чи застосовують місцеві органи публічної влади методи

електронного урядування, можна використати певні критерії-етапи:

1. Інформування громадян про діяльність місцевих органів публічної влади через інформаційні технології [9, с. 4].

2. Організація електронного документообігу в органах влади і місцевого самоврядування.

3. Забезпечення можливості онлайн-звернення громадян до органів публічної влади через Інтернет.

4. Надання адміністративних послуг через мережу [12, с. 125].

До того ж необхідно відрізнити урядування, що обладнане електронним інтерфейсом (уряд on-line), від електронного уряду, бо прозорість структур публічного управління не досягається простим підключенням до мережі Інтернет або створенням інформаційного веб-сайту. Онлайн-інтерфейс є обов'язковим елементом електронного уряду, проте далеко не завжди онлайн-уряд буде вважатися електронним. Останній потребує глибшої перебудови традиційних форм функціонування, характеризується прозорістю управління, моніторингом, контролем над виконавчою дисципліною, прийнятими рішеннями тощо.

Одним із завдань електронного урядування в умовах демократичного суспільства має виступати забезпечення доступу широких верств населення до інформації про діяльність органів влади, участь громадян у процесі прийняття управлінських рішень [13].

Тож, будь-яка система, включаючи й електронне урядування, має свої переваги та недоліки, що пов'язані зі специфічними особливостями функціонування. Якщо переваги електронного урядування є цілком наочними і зрозумілими, то недоліки цієї системи в літературі описано мало. До переваг даної системи належать:

- оптимізація механізмів публічного адміністрування за рахунок поступового впровадження функціональних складників електронного урядування G2G, G2B та G2C, підвищення ефективності публічної адміністрації у внутрішній організації своєї діяльності, підвищення якості адміністративних послуг;

- економія матеріальних і часових ресурсів, ефективніше використання бюджетних коштів, скорочення витрат на утримання державного апарату;

- забезпечення умов для розвитку електронної демократії, створення умов для прозорості та відкритості публічної адміністрації, прийняття прозорих рішень (завдяки цьому громадяни мають можливість отримувати достовірну, точну та оперативну інформацію про діяльність органів влади, отже, і брати участь у прийнятті ними відповідних рішень) [14];

- зменшення корупції в органах влади.

Недоліки ж походять від слабких місць даної системи, які за умови гіпотетичного використання у злочинних цілях або банального зловживання службовим становищем з боку зацікавлених осіб можуть заподіяти шкоди інтересам держави або громадян. До подібних недоліків можна віднести:

- слабку захищеність від нового класу соціальних злочинів, що ґрунтуються на використанні сучасних інформаційних технологій (махінації з електронними грошима, комп'ютерне хуліганство та ін.);

- можливість здійснювати електронний контроль за життям, настроями, планами громадян, політичних організацій;

- можливість використання нових інформаційних технологій з політичною метою;

- використання її як інформаційної зброї для впливу на психіку та свідомість людей.

Разом з тим електронне урядування не є механічним поєднанням ІКТ з публічним адмініструванням. Ефективне впровадження технологій електронного урядування можливо забезпечити тільки в умовах комплексного реформування на сучасних засадах всієї системи органів публічної влади та органів місцевого самоврядування [15, с. 87]. Тому для реального втілення його в життя необхідні конкретні об'єктивні взаємопов'язані передумови [2, с. 5].

Упровадження електронного уряду на місцевому рівні здійснюється на базі певних принципів:

- прозорості й підзвітності (робота місцевих органів влади є публічною, кожен громадянин має право отримати потрібну йому інформацію про їхню роботу, суспільство здійснює жорсткий контроль за діяльністю влади, влада регулярно надає громадськості звіти та іншу необхідну інформацію);

- системної організації інформаційно-технологічного середовища (це середовище повинне забезпечити всі процеси зберігання, оброблення, захисту і подання достовірної, повної та вчасної інформації, а також сумісність програмно-технічних засобів);

- орієнтації на громадян (громадяни є не тільки споживачами його послуг, а й тими, хто формує публічну владу, визначає політику і напрям розвитку місцевої громади) [2, с. 6];

- ефективності (ефективність електронного урядування на місцевому рівні повинна проявлятися у здатності швидко і з найменшими витратами обслужити найбільшу кількість громадян, забезпечуючи при цьому найвищу якість послуг);

- керівництва та координації процесів інформатизації (керівництво розробленням та впровадженням процесів інформатизації повинне виконуватися з єдиного центру, що забезпечує формування необхідних програм та проектів інформатизації міста, координує розроблення, забезпечує концентрацію фінансових ресурсів та їхнє ефективне використання);

- зручності та простоти використання (всі електронні програми мають на меті полегшити громадянам користування системою, збільшивши швидкість обслуговування запитів і скоротивши термін очікування);

- безпеки (електронні додатки повинні повністю відповідати загальній архітектурі систем безпеки, ідентифікації електронних платежів, а також загальному дизайну користувальницького інтерфейсу системи);

- масштабованості рішень (електронні додатки повинні забезпечувати взаємодію між

різними структурами і органами, що складають систему, і повну взаємну сумісність) [2, с. 6].

Ця система принципів має бути обов'язково доповнена принципом першої особи, згідно з яким отримання позитивних результатів у розв'язанні будь-якої проблеми можливе тільки за умови, що перша особа (особа, яка приймає рішення) особисто опікується цією проблемою, справляє свій владний вплив на інших суб'єктів [12]. На місцевому рівні це означає, що успішність процесів упровадження електронного урядування в місті залежить від зацікавленості та дієвого керівництва голови місцевої громади.

Електронне урядування на місцевому рівні – це форма організації публічного управління, за якого відбувається активна взаємодія місцевих органів влади між собою, із суспільством, людиною та громадянином, бізнесом, некомерційними організаціями за допомогою інформаційно-комунікативних технологій.

Упроваджуючи електронне урядування на місцевому рівні, необхідно враховувати переваги для ключових суб'єктів цих відносин – громадян, суб'єктів секторів бізнесу і некомерційних організацій та публічних органів влади. Всі вони повинні взаємодіяти між собою, а модель електронного урядування повинна бути спрямована на досягнення і задоволення інтересів кожного з них. Зокрема, такими перевагами є:

- для громадян – мати доступ до публічної інформації та отримувати адміністративні послуги через мережу, брати участь у формуванні й реалізації публічної політики;

- для бізнесу та некомерційних організацій – через мережу мати спрощений доступ до місцевих органів публічної влади та співпрацювати з ними;

- для місцевих органів публічної влади – підвищити оперативність, ефективність своєї діяльності, якість надання адміністративних послуг та залучити громадян до вирішення питань місцевого значення [2, с. 7].

Висновки. На нашу думку, електронне урядування – це система взаємодії державних інституцій з окремим громадянином та суспільством в цілому через інформаційно-комунікаційні технології, що забезпечує оперативне, відкрите та неупереджене вирішення будь-яких соціально-побутових проблем. Крім того, електронне урядування мінімізує контакт громадян із чиновниками, тим самим зменшуючи корупційний складник в державному управлінні на національному та регіональному рівнях.

На місцевому рівні для прискорення запровадження системи електронного урядування необхідно:

- розробити програми інформатизації області, районів та міст на 2018–2019 роки;

- в обласному, районних та міських бюджетах передбачити фінансування даних програм та заходів із впровадження електронного урядування;

- забезпечити поступову відмову від паперового документообігу та повністю перейти на автоматизовану систему електронного документообігу;

– запровадити систему додаткових стимулів для працівників, зайнятих у сфері обслуговування державних інформаційних ресурсів, з метою збереження існуючих та залучення нових спеціалістів з інформаційно-телекомунікаційних технологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чукут С.А., Дмитренко В.І. Смарт-сіті чи електронне місто: сучасні підходи до розуміння впровадження е-урядування на місцевому рівні. Інвестиції: практика та досвід. № 13/2016. С. 89–93.
2. Коновал В.О. Методологічні засади електронного урядування на місцевому рівні: поняття, принципи, моделі та передумови. Теорія та практика державного управління. 2016. № 2(53). С. 148–156.
3. Линьов К.О. Навчальний посібник до модуля «Інформаційне забезпечення державного управління та державної служби», Київ, 2016. 42 с.
4. Антикризисне управління національною економікою: монографія. / І. Малий, І. Радіонова, Л. Ємельяненко та ін.; за заг. ред. І. Малого. К.: КНЕУ, 2017. 368 с.
5. Електронне урядування. URL: <https://egovua.wordpress.com/egov>.
6. Міхровська М.С., Черноус А.Г. Деякі аспекти впровадження електронного урядування в Україні на прикладі досвіду зарубіжних країн. Право і суспільство. 2016. № 2(2). С. 122–127. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis-2016-2%282%29-24>.
7. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250–р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-%D1%80>.
8. Голобуцький О.П., Шевчук О.Б. Електронний уряд. К.: Атлант UMS, 2002. 173 с.
9. Бонем М., Сейферт Д. Потенциал «электронного правительства». Государственное управление: электрон. вестн. 2003. № 2. URL: <http://www.e-journal.spa.msu.ru/images/File/2003/bonham.pdf>.
10. Клименко І.В., Линьов К.О. Технології електронного урядування: навч. посіб. К.: Вид-во ДУС, 2006. 225 с.
11. Шеверда В.А. Електронне урядування як спосіб підвищення ефективності системи державного управління. Механізм за умов трансформаційних інновацій: виклики, реформи, досягнення: матеріали міжнар. наук. конф., м. Суми, 10–12 трав. 2007 р. Суми: СОІППО, 2007. Ч. 2. С. 168.
12. Демкова М. Електронне урядування – запорука прозорості та ефективності влади. Юрид. журн. 2007. № 3(57). С. 124–126.
13. Єганов В.В. Проблеми та перспективи впровадження системи електронного урядування в Україні. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-2/doc/1/05.pdf>.
14. Погребняк І.Є. Електронний уряд (e-government) і електронне урядування (e-governance): поняття та принципи функціонування. URL: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2014/10/Pogrebnyak.pdf>.
15. Електронне урядування: підручник / авт. кол.: В.П. Горбулін, Н.В. Грицяк, А.І. Семенченко, О.В. Карпенко та ін.; за заг. ред. проф. Ю.В. Ковбасюка; наук. ред. проф. Н.В. Грицяк, проф. А.І. Семенченка. К.: НАДУ, 2014. 352 с.

УДК 342.95

ДЖЕРЕЛА ЕКОРЕСУРСНОГО ПРАВА

Кравченко М.Г., к. ю. н.,
старший науковий співробітник юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено дослідженню системи джерел екоресурсного права як юридичної основи управління побутовими відходами в Україні.

Ключові слова: джерело права, система права, норма права, побутові відходи, особливе адміністративне право.

Статья посвящена исследованию системы источников экоресурсного права как юридической основы управления бытовыми отходами в Украине.

Ключевые слова: источник права, система права, норма права, бытовые отходы, особое административное право.

Kravchenko M.G. SOURCES OF ECOLOGICAL RESOURCE LAW

The article is devoted to the study of the system of sources of ecological resource law as the legal basis for household waste management in Ukraine.

Key words: source of law, system of law, norm of law, household waste, special administrative law.

Постановка проблеми. Екоресурсне право є юридичною основою в управлінні побутовими відходами в Україні. У своєму функціонуванні ця підгалузь особливого адміністративного права спирається на сукупність джерел права, які визначають порядок реалізації цієї функції публічної адміністрації України. Джерела екоресурсного права об'єктивно потребують упорядкування з огляду насамперед на потреби правозастосування. Упорядкування системи джерел екоресурсного права необхідне з такою метою: а) щоб приватні особи знали свої права й обов'язки, межі дозволеного у сфері управління побутовими відходами в Україні; б) щоб суб'єкти публічної адміністрації України чітко розуміли ті завдання, які перед ними ставляться в цій сфері, межі та зміст своїх повноважень, а також межі своєї діяльності щодо приватних осіб; в) щоб суди під час здійснення правосуддя в справах, пов'язаних із побутовими відходами, досконало знали зміст прав, свобод і законних інтересів приватних осіб та повноваження суб'єктів публічної адміністрації у сфері управління побутовими відходами в Україні.

З огляду на ці потреби правозастосування джерела екоресурсного права мають бути приведені до певної логічної системи.

Отже, **метою статті** є впорядкування джерел екоресурсного права України як юридичної основи управління побутовими відходами в Україні. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання: 1) визначити змістове наповнення категорії «джерело екоресурсного права»; 2) проаналізувати законодавство України з позиції закріплення системи екоресурсного права; 3) вибудувати структуру та складові елементи системи джерел екоресурсного права; 4) зробити пропозиції щодо внесення змін до законодавства України в частині нормативного регулювання джерел екоресурсного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час аналізу внутрішньої будови екоресурсного права нами були використані насамперед теоретико-правові дослідження,

присвячені обґрунтуванню таких категорій, як «джерело права», «галузь права», «правовий інститут» та «норма права». У цій частині згадану проблему розглядали такі відомі вчені, як В.О. Котюк, В.В. Копейчиков, М.І. Матузов, А.В. Малько, О.Ф. Скакун та інші. Важливе світоглядне значення мали наукові дослідження Р.С. Мельника, О.А. Моргунова та Є.В. Петрова.

Виклад основного матеріалу. Екоресурсне право як підгалузь особливого адміністративного права неможливо уявити без джерел права, у межах яких зосереджені й закріплені його норми. О.А. Моргунов справедливо зазначає: «З'ясування сутності та видів джерел будь-якої галузі чи підгалузі права є важливим та необхідним кроком на шляху пізнання її змісту» [1, с. 47–48].

Скласти правильне уявлення про систему джерел екоресурсного права неможливо без з'ясування того, що ми розуміємо під категорією «джерело права» та похідною від неї категорією «джерело адміністративного права», підвидом якого, власне, є джерела екоресурсного права.

Аналіз наукової літератури дає змогу стверджувати, що на сьогодні відсутній єдиний підхід до визначення змістового наповнення цієї категорії. Так, можна виокремити такі підходи до розуміння категорії «джерело права»:

– це форма вираження й закріплення норм права [2, с. 308];

– це спосіб зовнішнього вияву правових норм, який свідчить про їх загальнообов'язковість [3, с. 171];

– це багатозначна категорія, яку можна тлумачити таким чином: а) сила, що творить право; б) матеріали, покладені в основу того чи іншого нормативно-правового акта; в) історичні пам'ятки права тощо [4, с. 35].

У науковій літературі можна зустріти також інші підходи. Наявність чималої кількості наукових позицій стосовно того, що ми маємо розуміти під категорією «джерело права», зобов'язує нас шукати першоджерело, тобто той випадок, коли вперше було використане це поняття. Як зазначають спеціалісти, упер-

ше категорію «джерело права» використав Тіт Лівій, який назвав джерелом права Закони XII таблиць [5, с. 35]. Водночас наукове обґрунтування цього терміна відбулося пізніше, у XIX ст. [6, с. 74]. Досить цікаві думки із цього приводу були висловлені вченими Університету Святого Володимира. Так, аналізуючи наукову спадщину цих авторів, спеціалісти зазначають, що в дореволюційній науковій літературі під джерелами права розуміли не форму зовнішнього вираження (закріплення) норми права, а ті сили, причини, які викликали формування й появу норм права [7, с. 336]. Якщо певним чином узагальнити доробок дореволюційних учених-юристів, представників Університету Святого Володимира, то можна зробити висновок про те, що, крім представників юридичного позитивізму, багато науковців не розглядали категорію «джерело права» як виразник волі держави. Відстоювалась інша позиція, за якої джерело права розглядалось як виразник волі народу, тобто воно мало закріплювати його волю, створюватись і реалізовуватись у його інтересах.

Розвиток теорії джерел права не завершився на дореволюційних дослідженнях. Так, подальший розвиток теорія джерел права мала в XX ст. Якщо говорити про розвиток теорії джерел права в межах вітчизняної юридичної науки, то можна виділити два основні періоди – радянський і пострадянський.

У межах радянської юридичної науки та панівного в ній марксистсько-ленінського підходу до розуміння права було сформовано наукову позицію, за якої право ототожнювалось ученими із законом, а під джерелами права вони розуміли різні акти державних органів, які виражали волю держави [6, с. 75], а фактично – комуністичної партії та її вождів.

У пострадянський період учені-юристи намагались відійти від радянських правових традицій. Це стосується також підходів до розуміння категорії «джерело права». У цей період, наприклад, були пропозиції замінити багатозначне поняття «джерело права» більш конкретним – «форма права» [4, с. 35].

Говорячи про джерела права, ми маємо на увазі насамперед офіційні документи, які набувають юридичної сили в результаті правотворчої діяльності уповноважених на це суб'єктів владних повноважень. Саме таким чином джерела права виявляють себе зовні. Тобто за зовнішніми характеристиками джерело права – це офіційний документ, виданий уповноваженим на це суб'єктом владних повноважень, у якому містяться норми права. Такий підхід можна застосувати для характеристики будь-якого джерела права, у тому числі й джерела екоресурсного права.

Водночас цим характеристика джерел екоресурсного права не може вичерпуватись, адже джерела екоресурсного права мають низку інших характеристик, які пояснюють їх внутрішню, адміністративно-правову природу. До внутрішніх характеристик джерел екоресурсного права ми відносимо такі:

– джерела екоресурсного права мають регулювати ті суспільні відносини, які не входять за межі предмета адміністративного права;

– такі джерела права є юридичною основою управління побутовими відходами в Україні, зокрема управління побутовими відходами як матеріальним ресурсом або публічним майном та управління побутовими відходами як управління діяльністю суб'єктів права у сфері поводження з відходами;

– такі джерела права узгоджуються з метою адміністративного права України як галузі права;

– джерела екоресурсного права узгоджуються з тими завданнями, які стоять перед адміністративним правом України як галуззю права.

Говорячи про ці внутрішні характеристики джерел екоресурсного права, ми виходимо з певних особливостей.

По-перше, джерела екоресурсного права як підсистеми особливого адміністративного права регулюють ті суспільні відносини, які входять до предмета адміністративного права. Ми згодні з тим, що предмет адміністративного права складають такі відносини: а) суспільні відносини, які виникають у зв'язку із забезпеченням суб'єктами публічної влади, насамперед публічною адміністрацією, прав і свобод людини й громадянина; б) суспільні відносини, які мають місце у сфері управління об'єктами державної, республіканської та комунальної власності [9, с. 36]; в) суспільні відносини, що мають місце у внутрішньоорганізаційній діяльності органів публічної влади; г) суспільні відносини у сфері взаємодії органів публічної влади з інституціями громадянського суспільства [8, с. 56].

Водночас, як справедливо зауважує Р.С. Мельник, не є публічним адмініструванням діяльність, пов'язана з внутрішньою організацією функціонування органів публічної влади [10, с. 22]. Із цього логічно постає висновок про те, що джерела права, які регламентують внутрішньоорганізаційну діяльність органів публічної влади України, не входять до переліку джерел екоресурсного права. Цю обставину ми маємо обов'язково врахувати під час обґрунтування системи джерел екоресурсного права як юридичної основи управління побутовими відходами в Україні.

По-друге, у сфері публічного управління екоресурсне право як юридична основа управління побутовими відходами в Україні має два видові об'єкти – управління побутовими відходами як матеріальним ресурсом або публічним майном та управління побутовими відходами як управління діяльністю суб'єктів права у сфері поводження з відходами [11, с. 100]. Ці два видові об'єкти управління визначають напрям спрямування зусиль суб'єктів публічної адміністрації України під час здійснення публічного управління сферою побутових відходів в Україні загалом та зміст і мету кожного із зазначених видів управління.

По-третє, під метою адміністративного права України ми розуміємо заснований на положеннях Конституції України обов'язок органів публічної влади, насамперед суб'єктів публічної адміністрації України, створити юридичні умови гарантування прав і свобод людини й громадянина, реалізація яких відбувається у сфері публічного адміністрування

[8, с. 60]. Така мета адміністративного права України та його підгалузі – екоресурсного права – прямо постає з положень ч. 2 ст. 3 Конституції України [12], згідно з якою права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

По-четверте, завдання екоресурсного права узгоджуються із загальними завданнями адміністративного права. До них ми відносимо такі: а) конкретизацію прав і свобод приватних осіб, які можуть реалізовуватись у сфері публічного адміністрування; б) формування досконалих механізмів реалізації прав та свобод людини й громадянина у сфері публічного адміністрування; в) уніфікацію й закріплення на законодавчому рівні процедур прийняття юридичних актів суб'єктами публічної адміністрації; г) удосконалення інституту юридичної відповідальності суб'єктів публічної адміністрації тощо [8, с. 60].

Таким чином, джерела права, які відповідають зазначеним критеріям, будуть розглядатись нами як джерела екоресурсного права. Водночас ми маємо зважати на те, що окремі джерела права (наприклад, нормативно-правові акти) досить рідко створюються за суто галузевою ознакою. Тому типовою ситуацією, коли нормативно-правовий акт містить норми, які належать до двох і більше галузей права. Цю обставину ми також повинні врахувати під час визначення джерел екоресурсного права.

Характеризуючи джерела екоресурсного права, варто звернути увагу на те, що їм притаманні ті ж особливості та проблеми, які властиві загалом законодавству України про відходи. Досить чітко про ці проблеми сказано в Національній стратегії наближення (апроксимації) законодавства України до права Європейського Союзу у сфері охорони довкілля [13]. У цій частині вказані такі положення: а) нормативно-правова база, яка регламентує поводження з відходами в Україні, є розгалуженою; б) їй властива низка правових прогалин; в) їй властива застарілість багатьох нормативних документів; г) існують розбіжності в понятійному апараті, а також нерозвиненість сучасних концептуальних положень [13, с. 11]. Зазначені проблеми зобов'язують теоретиків та практиків шукати шляхи їх вирішення.

На наше переконання, передумовою вирішення названих проблем є систематизація джерел екоресурсного права. Приведення їх до логічної системи, з одного боку, дасть змогу їх упорядкувати, а з іншого – така система буде більш зручною для їх подальшого розвитку, наприклад, для їх адаптації до законодавства Європейського Союзу.

Законодавство України містить випадки, коли нормативно закріплюється система джерел права певної галузі права (наприклад, ст. 4 Цивільного кодексу України [14]). Якщо говорити про сферу управління відходами в Україні, то в ст. 2 базового Закону України «Про відходи» від 5 березня 1998 р. [15] визначений перелік законів України, які об'єднані під загальною категорією «законодавство про відходи». Говорячи про цей перелік, можна звернути увагу на такі його недоліки:

- він не є вичерпним;
- він стосується управління всіма видами відходів, тобто фактично не відбувається диференціація правового регулювання залежно від видів відходів, що, на нашу думку, є недоліком із практичної позиції;
- очевидно, що цей перелік створювався з метою акцентування уваги на законах України, які становлять основу законодавства про відходи, проте дивно, чому до нього не включений Закон України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 р. [16], який є базовим законом України з питань управління, зокрема, побутовими відходами як публічним майном.

Саме тому пропонуємо внести зміни до ст. 2 Закону України «Про відходи» від 5 березня 1998 р. та доповнити згаданий у ній перелік Законом України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 р.

З огляду на те, що в законодавстві України фактично немає прикладів вдалого закріплення системи джерел права певного правового утворення (зокрема, галузі права, підгалузі права, правового інституту), ми маємо шукати відповідні приклади в науковій літературі. У юридичній літературі можна віднайти багато підходів до побудови системи джерел правових утворень різного рівня. Водночас запропоновані підходи мають, скоріше, теоретичну, а не практичну цінність [17]. Як правило, вони вибудовують систему джерел права певного правового утворення лише за рахунок нормативно-правових актів. Таким чином, поза увагою залишаються значна кількість джерел права, які також беруть участь у правовому регулюванні відповідних суспільних відносин (наприклад, норми міжнародного права, правова звичаї, рішення Конституційного Суду України тощо).

На нашу думку, найкращою з позиції практики є модель системи джерел адміністративного права, запропонована Р.С. Мельником [8, с. 89–105]. Якщо цю модель застосувати до джерел екоресурсного права, то система джерел права, які його утворюють, матиме такий вигляд:

1) *група формалізованих джерел екоресурсного права*. До неї ми відносимо такі акти: а) закони України. Основну увагу в цій підгрупі, на наше переконання, варто звернути на базовий Закон України «Про відходи» від 5 березня 1998 р. та базовий Закон України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 р. [15; 16], оскільки сфера управління побутовими відходами має два основні об'єкти [11], а ці закони є основою управління цими об'єктами; б) підзаконні акти. До цієї підгрупи ми відносимо широке коло нормативно-правових актів, які видаються суб'єктами публічної адміністрації України, зокрема органами виконавчої влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування та суб'єктами делегованих повноважень.

Щодо цієї групи джерел екоресурсного права варто зазначити, що, по-перше, вони збудовані за принципом ієрархічної піраміди

[8, с. 92, 93], за якої підзаконні акти мають прийматись на підставі законів України та відповідати їм, а по-друге, ми не відносимо до цієї групи джерел Конституцію України, оскільки вона не є джерелом адміністративного права [18, с. 12, 13];

2) *формалізовані міжнародні (європейські) джерела екоресурсного права*. До цієї групи ми відносимо такі акти: а) міжнародні договори; б) юридичні акти Європейського Союзу (регламенти Європейського Союзу, директиви Європейського Союзу тощо); в) «м'яке» право.

Ця група джерел екоресурсного права об'єднує досить широке коло джерел права. Вони, з одного боку, містять міжнародні та європейські стандарти управління побутовими відходами, а з іншого – виконують роль фактора, який спрямовує подальший розвиток екоресурсного права. Наприклад, юридичні акти Європейського Союзу є джерелом для адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу в цій сфері;

3) *судові рішення*. До цієї групи джерел екоресурсного права ми відносимо рішення Конституційного Суду України, рішення Верховного Суду України, чинні рішення вищих спеціалізованих судів України та рішення пленумів вищих спеціалізованих судів, рішення Європейського суду з прав людини;

4) *неформалізовані джерела екоресурсного права*. До цієї групи ми відносимо правові звичаї та правову доктрину.

Висновки. Таким чином, до джерел екоресурсного права можна віднести лише ті джерела права, які відповідають певним вимогам. За зовнішнім проявом джерела екоресурсного права, це офіційні документи, видані уповноваженими на це суб'єктами владних повноважень, у яких містяться норми права. Внутрішніми характеристиками джерел екоресурсного права є такі: регулюють ті суспільні відносини, які не виходять за межі предмета адміністративного права; є юридичною основою управління побутовими відходами в Україні; мають узгоджуватись із метою й завданнями, що стоять перед адміністративним правом України.

Аналізуючи законодавство України в частині управління побутовими відходами в Україні, можна стверджувати, що воно є розгалуженим, йому властиві правові прогалини, значна частина нормативних положень є застарілими та не відповідають вимогам сьогодення. На наше переконання, передумовою вирішення цих проблем є систематизація джерел екоресурсного права як юридичної основи управління побутовими відходами. Приведення їх до логічної системи, з одного боку, дасть змогу впорядкувати їх, а з іншого – така система буде більш зручною для їх подальшого розвитку, наприклад, для адаптації до законодавства Європейського Союзу.

До системи джерел екоресурсного права належать формалізовані джерела екоресурсного права (закони України, підзаконні нормативно-правові акти), формалізовані міжнародні (європейські) джерела екоресурсного права (міжнародні договори, юридичні акти Європейського Союзу, «м'яке» право), судові рішення (рішення Конституційного Суду Укра-

їни, рішення Верховного Суду України, рішення вищих спеціалізованих судів України та рішення пленумів вищих спеціалізованих судів, рішення Європейського суду з прав людини) та неформалізовані рішення (правові звичаї, правова доктрина).

На нашу думку, необхідно доповнити ст. 2 Закону України «Про відходи» від 5 березня 1998 р., у якій нормативно визначений перелік законів України, що становлять основу законодавства України про відходи, Законом України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 р., оскільки він є базовим законом України з питань управління, зокрема, побутовими відходами як публічним майном.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Моргунов О.А. Адміністративно-спортивне право як підгалузь адміністративного права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2012. 207 с.
2. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник; пер. з рос. Х.: Консум, 2001. 656 с.
3. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
4. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак-тів вузів. К.: Вентурі, 1996. 208 с.
5. Шебанов А.Ф. О понятиях источника права и формы права. Известия ВУЗов. Серия «Правоведение». 1965. № 4. С. 23–33.
6. Петров С.В. Адміністративно-господарське право як підгалузь адміністративного права України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07; Харківський нац. ун-т внутр. справ. Х., 2012. 415 с.
7. Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. / за ред. І.С. Гриценка. К.: Либідь, 2011. Кн. 1: Пам'ятки правничої думки Київського університету. 440 с.
8. Загальне адміністративне право: навч. посібник / Р.С. Мельник, В.М. Бевзенко; за заг. ред. Р.С. Мельника. К.: Ваіте, 2014. 376 с.
9. 100 ответов на 100 вопросов по общему административному праву: учеб. пособие / под ред. Р.С. Мельника. К.: Юрінком Інтер, 2017. 240 с.
10. Адміністративне право України (у схемах та коментарях): навч. посібник / Р.С. Мельник, С.О. Мосьондз; за ред. Р.С. Мельника. К.: Юрінком Інтер, 2017. 344 с.
11. Кравченко М.Г. Побутові відходи як об'єкт управління у сучасних умовах розвитку Української держави. Журнал східноєвропейського права. 2017. № 44. С. 94–104.
12. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
13. Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС в галузі охорони довкілля. URL: <http://www.menr.gov.ua/adaptation/3133-natsionalna-stratehiia-nablyzhennia-aproksymatsiia-zakonodavstva-ukrainy-do-prava-yes-v-haluzi-okhorony-dovkillia>.
14. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.
15. Про відходи: Закон України від 5 березня 1998 р. № 187/98-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 36–37. Ст. 242.
16. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21 вересня 2006 р. № 185-V / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 46. Ст. 456.
17. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2005. 848 с.
18. Мельник Р.С. Новели сучасної концепції українського адміністративного права. Lexportus. 2017. № 5. С. 5–16.

УДК 342.9

ОСОБЛИВОСТІ ЗАВДАНЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ

Манжула А.А., д. ю. н., доцент,
професор кафедри галузевого права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

У статті проведено аналіз наукових поглядів правників щодо визначення поняття «завдання». Запропоновано авторське визначення поняття завдань науково-дослідних установ. Визначене коло завдань, що так чи інакше притаманні науково-дослідницьким установам України.

Ключові слова: завдання, науково-дослідницька установа, дослідження, моніторинг, стандарти.

В статье проведен анализ научных взглядов юристов относительно определения понятия «задача». Предложено авторское определение понятия задач научно-исследовательских учреждений. Определен круг задач, так или иначе присущих научно-исследовательским учреждениям Украины.

Ключевые слова: задача, научно-исследовательское учреждение, исследование, мониторинг, стандарты.

Manjula A.A. PECULIARITIES OF TASKS OF RESEARCH INSTITUTION OF UKRAINE

The article analyzes the scientific opinions of lawyers on the definition of "problem". The author definition of the tasks of research institutions. Defined range of tasks that are somehow inherent in scientific research institutions of Ukraine.

Key words: tasks, research institutions, research, monitoring, standartis.

Постановка проблеми. Відповідно до статті 54 Конституції України, держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством [1]. Одним із важливих кроків на цьому шляху є сприяння державою розвитку відповідних суб'єкти господарювання, які наділені спеціальними повноваженнями щодо провадження наукової, науково-технічної, науково-організаційної та науково-педагогічної діяльності на території України. Ідеться про науково-дослідні установи, головною метою яких є стимулювання розвитку вітчизняної науки за всіма ключовими напрямками суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сторінках правової літератури такі вчені, як В.Д. Андреев, Я.М. Буздуган, О.В. Васюренко, М.П. Денисенко, В.В. Годін, О.С. Самойлова, Н.І. Сулік, А.М. Колодій, В.І. Ткач, А.В. Череп, Ю.С. Шемшученко, В.В. Шемчук, здійснили спроби дослідження завдань, що виконують науково-дослідницькі установи України. Незважаючи на це, залишаються питання, що потребують подальшого розгляду.

Постановка завдання. Тому метою статті є визначити коло завдань, що так чи інакше притаманні науково-дослідницьким установам України.

Вклад основного матеріалу дослідження. Спершу зосередимо увагу на завданнях, які вказують на ту конкретну роботу (її характер, обсяг, межі), яку необхідно здійснити задля досягнення мети. Загалом завдання – це більш дрібна, чітка та конкретизована мета. Тобто якщо мета являє собою передбачений у свідомості людини результат, який, як правило, має ідеалізований, навіть абстрактний вигляд, то завдання становлять конкретні етапи роботи, що необхідно пройти, виконати, рухаючись до мети. З огляду на вищевикладене, зрозуміло, чому нормотворець, визначаючи правовий статус

тих чи інших суб'єктів, досить часто уникає визначення мети їхньої діяльності, акцентуючи увагу лише на завданнях. Адже перша, мета, лише вказує на те, до чого прагне суб'єкт, для чого він існує та функціонує, тоді як другі, завдання, дають зрозуміти, що саме здійснює суб'єкт у ході реалізації свого функціонального призначення.

Для з'ясування кола завдань науково-дослідних установ звернемося до аналізу змісту положень про деякі з них. Так, наприклад, завдання Державного науково-дослідного інституту митної справи сфери управління центрального органу виконавчої влади – Державної фіскальної служби України (заснований у 2008 році, керуючись положеннями Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Державного науково-дослідного інституту митної справи» від 24 вересня 2008 року № 852 [2]), полягають у такому:

1) забезпеченні укладання міжнародних договорів у частині створення основи для функціонування митної справи в Україні (Угода між Кабінетом Міністрів України й Урядом Республіки Австрія про адміністративну допомогу та співробітництво у митних справах від 17 травня 2000 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2001 року № 785 [3; 4], протокол між Державною митною службою України та Державним митним комітетом Республіки Узбекистан про організацію обміну попередньою інформацією про товари і транспортні засоби, що переміщуються через державні кордони України й Республіки Узбекистан, від 22 червня 2012 року [5] тощо);

2) удосконаленні, розробленні та підготовці проектів нормативно-правових актів і публікації наукових робіт згідно з окремими положеннями Пріоритетних напрямів наукових досліджень у галузі митної справи на 2011–2015 роки;

3) закріпленні загальноприйнятих стандартів і вимог до встановлення й підрахунку митної вартості окремих категорій готової товарної продукції чи сировини з метою приведення їх одиниць до структурно упорядкованої системи;

4) розробленні пропозицій щодо вдосконалення митної інфраструктури саме в частині транспортних шляхів і спеціальних магістралей комунікативного зв'язку;

5) матеріально-технічному забезпеченні реалізації наукових програм з розроблення методичних рекомендацій щодо підготовки (тренування) службових собак у Кінологічному навчальному центрі Державної прикордонної служби України;

6) створенні науково обґрунтованих і практично дієвих способів ідентифікації матеріальних цінностей через митний кордон України з метою недопущення порушення прав інтелектуальної власності (база даних штрих-кодів, торговельних марок, ідентифікаційних бирок тощо);

7) інформатизації систем даних з метою покращення діяльності практичних підрозділів Державної фіскальної служби України в областях у частині контролю за своєчасним здійсненням обов'язкових платежів суб'єктами правовідносин у сфері податкової й митної справи до державної казни тощо.

Ще однією науково-дослідною установою, на завдання якої вважаємо за потрібне звернути увагу, є Державний науково-дослідний інститут спеціального зв'язку та захисту інформації, що перебуває у віданні Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (відповідно до Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 року № 411 [6]). До основних завдань зазначеного суб'єкта господарської діяльності належать такі:

1) забезпечення проведення науково-технічних досліджень, об'єктом яких є цілісна система захисту інформативних даних щодо діяльності дипломатичних представників України закордонних відомств у сфері міжнародних відносин. Ідеться про розроблення новітніх методів захисту інформації у вигляді сукупності заходів, що забезпечують запобігання несанкціонованому доступу до конфіденційної інформації, до відомостей промислового, економічного, торгового, фінансового й технічного характеру, що охороняються [7, с. 11];

2) виконання державних цільових програм, спрямованих на розроблення науково-технічних приладів захисту конфіденційного зв'язку та захисту інформаційних баз даних органів державної влади, органів місцевого самоврядування від дистанційного втручання шкідливих програм через електронні системи несанкціонованого доступу;

3) сертифікація інноваційних науково-технічних (експериментальних) розробок, що являє собою науково-технічну діяльність, спрямовану на створення нових матеріалів, продуктів, процесів, пристроїв, технологій, систем і надання нових послуг або на істот-

не вдосконалення тих, що вже виробляються (надаються) чи введені в дію [8];

4) моніторинг і зведення статистичних даних щодо фактів порушень законодавства в частині висвітлення інформації з обмеженим доступом, яка розподіляється на:

– конфіденційну – інформацію про фізичну особу, а також інформацію, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися виключно за згодою відповідної особи в установленому нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також у випадках, передбачених кримінальним процесуальним законодавством України [9];

– таємну – інформацію, доступ до якої обмежується, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству й державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю;

– службову – інформацію, що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрішню службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробленням напряму діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень, чи зібрану в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не зараховано до державної таємниці [10];

5) участь у закритих державних програмах військового та оборонного спрямування щодо розроблення новітньої важкої автоматизованої бронетехніки, засобів комунікації тощо, що потребують використання, передачі чи зберігання інформації з обмеженим доступом, що перебуває у власності відповідних центральних органів виконавчої влади України;

6) поширення наукових робіт (тез доповідей, статей, монографій, посібників тощо), що висвітлюють теоретичну основу і практичне значення дослідної діяльності Державного науково-дослідного інституту спеціального зв'язку та захисту інформації в указаному вище спрямуванні;

7) реалізація кадрової політики, що проявляється в підборі кваліфікованих спеціалістів, які володіють спеціальними знаннями в зазначеній сфері людської діяльності, тощо.

Головними завданнями Українського науково-дослідного гідрометеорологічного інституту сфери управління Державної служби України з надзвичайних ситуацій (згідно з Положенням про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затвердженим Указом Президента України від 16 січня 2013 року № 20/2013 [11]) є такі:

1) забезпечення зведеними даними щодо гідрометеорологічних спостережень Українського гідрометеорологічного центру (утвореного на основі положень Указу Президента України «Про оптимізацію системи централь-

них органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року № 1085/2012 [12]);

2) створення науково-технічних розробок з метою забезпечення сталої гідрометеорологічної діяльності відомчих суб'єктів господарювання, що зосереджена у здійсненні спостережень за гідрометеорологічними умовами, геофізичними процесами в атмосфері, аналізу й узагальнення отриманих даних, активних впливів на гідрометеорологічні процеси, забезпечення гідрометеорологічною інформацією, прогнозами та попередженнями про небезпечні і стихійні гідрометеорологічні явища органів державної влади, органів місцевого самоврядування, населення, а також гідрометеорологічного обслуговування заінтересованих юридичних і фізичних осіб [13];

3) моніторинг навколишнього середовища на предмет швидкої зміни погодних умов, що може призвести до виникнення стихійних лих або надзвичайних ситуацій. Поряд із цим вдало визначають моніторинг саме в словникової літературі як систематичне слідування, дослідження стану соціальних явищ і природних процесів, зіставлення результатів постійних спостережень для отримання обґрунтованих уявлень про їх дійсний стан, тенденції розвитку [14, с. 89];

4) систематичний забір води з Чорного та Азовського морів з метою проведення лабораторної діагностики вмісту шкідливих речовин і сторонніх предметів у частині встановлення рівня забруднення та розроблення дієвих заходів оперативного реагування на виявлені відхилення від установлених законодавством норм і стандартів;

5) проведення наукових досліджень у частині встановлення та контролю рівня радіоактивного забруднення зони відчуження (Чорнобильська атомна електростанція та прилегла до неї територія в радіусі тридцяти кілометрів) за допомогою спеціальних технічних засобів фіксації інформації такого характеру, а саме індикаторів, дозиметрів, радіометрів тощо;

6) координація державної політики у сфері гідрометеорології з метою розроблення наукового підґрунтя, що є базисом для втілення практичних навиків у частині моніторингу природного середовища;

7) забезпечення юрисдикційної діяльності компетентних органів державної влади у сфері гідрометеорології, що передбачає проведення досліджень проєктів нормативно-правових актів і надання обґрунтованих висновків;

8) проведення агрометеорологічних, гідрологічних, гідрохімічних, гідрометеорологічних і кліматичних досліджень з метою реалізації системних впливів і моніторингу гідрометеорологічних процесів у природному середовищі й атмосфері тощо.

Не варто залишати поза увагою й діяльність Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Ради національної безпеки і оборони України боротьби та інших органів державної влади, спрямовану на протидію такому негативному явищу в суспільстві, як злочин-

ність. Так як мова йде саме про науковий і науково-технічний напрям такої діяльності, доцільно розглянути завдання, покладені саме на Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю, що є робочим органом при Раді національної безпеки і оборони України та який здійснює опрацювання питань боротьби з організованою злочинністю, що мають міжгалузевий характер, забезпечує науково-аналітичне й прогнозне супроводження діяльності Ради національної безпеки і оборони України з проблем боротьби з організованою злочинністю тощо [15]. Вони, завдання, полягають у такому:

1) передбаченні технологічного розвитку та організаційної видозміни організованої злочинності на території України з урахуванням інноваційних технологій і науково-правових концепцій у різних сферах суспільного життя (зокрема банківській справі, фінансовій звітності, господарській діяльності, бухгалтерському обліку тощо). Ідеться про набір злочинних прийомів та операцій, спрямованих на підготовку, безпосередньо вчинення і приховування як одного злочину, так і сукупності взаємопов'язаних кримінальних правопорушень, що характеризуються комплексним характером та утворюють цілі злочинні технології збагачення (або ж технології злочинної діяльності);

2) формуванні державних цільових програм щодо боротьби з організованою злочинністю. Вирішення такого роду завдання проявляється у використанні суб'єктами наукових досліджень спеціальних знань у цій сфері людської діяльності шляхом узагальнення статистичних даних, отриманих від Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України, відділу моніторингу та аналітики Управління зв'язків з громадськістю та засобами масової інформації Генеральної прокуратури України, відділу інформаційно-аналітичного забезпечення Центрального управління Служби безпеки України тощо. Далі уповноважена особа зазначеної науково-дослідної установи визначає пріоритетні напрями формування цільової програми з урахуванням особливостей прояву феномена організованої злочинної діяльності;

3) співпраці з відомчими закладами, установами, організаціями інших країн з метою обміну досвідом і розроблення дієвих науково обґрунтованих практичних рекомендацій і наукових положень у вказаному спрямуванні тощо.

Далі перед науково-дослідною установою, що перебуває у віданні Міністерства оборони України (Положення про Міністерство оборони України, затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 406/2011 [16]), а саме Державним науково-дослідним інститутом авіації, стоять такі першочергові й обов'язкові завдання галузевого характеру:

1) забезпечення своєчасного вжиття заходів щодо виявлення та усунення неполадок авіаційної техніки (системи курсової стійкості, системи подачі палива, кисневої системи тощо), що потребують залучення та спеціальних технічних засобів у цій сфері;

2) виконання державної політики щодо розвитку й удосконалення військової авіаційної техніки;

3) проведення наукових і науково-технічних досліджень військової авіаційної техніки на предмет покращення експлуатаційних умов, зняття показників з інформативних датчиків, бортового комп'ютера тощо;

4) науково-методичне забезпечення діяльності практичних підрозділів Міністерства оборони України та Збройних Сил України тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, спираючись на вищерозглянуті завдання окремих науково-дослідних установ, пропонуємо виокремити таке загальне коло завдань, що так чи інакше притаманні всім досліджуваним суб'єктам, незалежно від того, у якій сфері або за якими напрямками кожен із них здійснює свою наукову, науково-технічну, науково-організаційну, науково-педагогічну діяльність:

1) розроблення нормативів, стандартів і правил реалізації як фундаментальних, так і прикладних наукових досліджень компетентними суб'єктами у відповідній сфері знань;

2) здійснення моніторингу різних аспектів суспільного життя, процесів та (або) явищ у природному середовищі;

3) забезпечення реалізації науково-впроваджувальних процесів, що проявляються в стандартизації чи сертифікації окремих аспектів людської діяльності (надання послуг тощо), готової товарної продукції або ж інноваційних приладів;

4) науково-методичне забезпечення та науковий супровід діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання приватної й державної форм власності, фізичних осіб-підприємців, що зводиться до задоволення інтересів населення загалом;

5) здійснення всебічної підтримки суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності (надання можливості використовувати значні людські ресурси й технічні засоби в указаному напрямі; кадрова політики в частині підготовки та перепідготовки спеціалістів відповідної сфери знань; проведення сумісних кампаній, форумів чи конференцій; фінансова підтримка проектів тощо);

6) забезпечення координації діяльності структурних підрозділів на місцях, зональних чи територіальних центрів, представництв в областях тощо;

7) створення організаційно-правових і технічних умов для проведення експертних досліджень, лабораторних діагностик, експертиз тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 154к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про утворення Державного науково-дослідного інституту митної справи: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 852. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/852-2008-п>.

3. Про затвердження Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Австрія про адміністративну допомогу у митних справах: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2001 № 785. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/785-2001-п>.

4. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Австрія про адміністративну допомогу та співробітництво у митних справах: Міжнародний документ Уряду Республіки Австрія та Кабінету Міністрів України від 17.05.2000. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/040_034.

5. Протокол між Державною митною службою України і Державним Митним комітетом Республіки Узбекистан про організацію обміну попередньою інформацією про товари та транспортні засоби, що переміщуються через державні кордони України і Республіки Узбекистан: Міжнародний документ Державної митної служби України та Державного митного комітету Республіки Узбекистан від 22.06.2012. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/860_104.

6. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України: Положення Кабінету Міністрів України від 03.09.2014 № 411. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/411-2014-п>.

7. Халяшин Д.Б., Ярочкин В.И. Основы промышленной и коммерческой информации, термины и определения. Москва, 1992. 39 с.

8. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/848-19/ed20171011>.

9. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.

10. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 314.

11. Деякі питання Державної служби України з надзвичайних ситуацій: Указ Президента України від 16.01.2013 № 20/2013. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/2013>.

12. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 09.12.2012 № 1085/2010. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>.

13. Про гідрометеорологічну діяльність: Закон України від 18.02.1999 № 443-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 16. Ст. 95.

14. Социальное управление: словарь / под ред. В. И. Добренькова, И.М. Слеленкова. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 208 с.

15. Про Положення про Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю: Указ Президента України від 26.02.2007 № 144/2007. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/144/2007/paran6#n6>.

16. Про Положення про Міністерство оборони України та Положення про Генеральний штаб Збройних Сил України: Указ Президента України від 06.04.2011 № 406/2011. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/406/2011>.

УДК 305:32

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО АДАПТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Махді С.С., аспірант
юридичного факультету
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті детально висвітлюються закріплені на рівні міждержавного законодавства Європейського Союзу організаційно-правові засади забезпечення ґендерної рівності в системі державного управління європейських країн. Розкриваються положення установчих договорів Європейського Союзу, які регламентують означені питання, а також подається розгорнута характеристика діяльності спеціалізованих інституцій Європейського Союзу, що займаються моніторингом ефективності заходів протидії ґендерній дискримінації жінок у сфері публічно-правових відносин. Наголошується на важливості ролі інститутів громадянського суспільства в процесі виявлення резонансних випадків дискримінації жінок за ознакою статі в державах-членах Європейського Союзу. Окреслюються напрями адаптації європейського досвіду забезпечення ґендерного паритету в умовах національної системи державного управління України.

Ключові слова: *Європейський Союз, правова система Європейського Союзу, ґендерна рівність, державне управління, Україна, ґендерна дискримінація.*

В статье детально освещаются закреплённые на уровне межгосударственного законодательства Европейского Союза организационно-правовые основы обеспечения ґендерного равенства в системе государственного управления европейских стран. Раскрываются положения учредительных договоров Европейского Союза, которые регулируют данные вопросы, а также приводится развернутая характеристика деятельности специализированных институций Европейского Союза, занимающихся мониторингом эффективности мероприятий противодействия ґендерной дискриминации женщин в сфере публично-правовых отношений. Акцентируется внимание на важности роли институтов гражданского общества в процессе выявления резонансных случаев дискриминации по признаку пола женщин в государствах-членах Европейского Союза. Формулируются направления адаптации европейского опыта обеспечения ґендерного паритета в условиях национальной системы государственного управления Украины.

Ключевые слова: *Европейский Союз, правовая система Европейского Союза, ґендерное равенство, государственное управление, Украина, ґендерная дискриминация.*

Mahdi S.S. ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASICS OF ENSURING OF GENDER EQUALITY IN SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION IN EUROPEAN UNION COUNTRIES: EXPERIENCE AND PROSPECTS OF ITS ADAPTATION IN UKRAINE

The article details the highlights are fixed at the level of international legislation of the European Union, the organizational and legal principles of gender equality in the public administration system of European countries. Here are disclosed the provisions of the founding treaties of the EU, which regulate defined questions, and provides a detailed description the characteristic activities of the specialised EU institutions involved in monitoring the effectiveness of measures to counter gender discrimination against women in the field of public-legal relations. Emphasises the importance of the role of civil society institutions in the process of identifying high-profile cases of discrimination against women on the basis of gender in EU Member States. Outlines the direction of adaptation of the European experience to ensure gender parity in conditions of the national system of State governance of Ukraine.

Key words: *European Union, the legal system of the European Union, gender equality, public administration, gender discrimination, Ukraine.*

Постановка проблеми. Із самого початку формування правової системи Європейського Союзу (далі – ЄС) у кінці 1950-х років ґендерну рівність офіційно визнано як одну з уніфікованих цінностей Європейського альянсу. У ст. ст. 2, 3, 137, 141 Римського договору від 25.03.1957 закріплювалося, що рівність чоловіків і жінок є гарантією збалансованого й гармонійного соціально-економічного розвитку європейського співтовариства, а забезпечення ґендерного паритету у сфері праці й зайнятості, однакові умови ставлення роботодавців до працівників є чинником забезпечення кар'єрного зростання і профе-

сійної самореалізації кожного європейця* [1]. У подальшому процес правової стандартизації ґендерної рівності на рівні правової системи ЄС позначився поглибленням і створенням значної кількості правових інститутів гарантування рівного становища жінок і чоловіків у всіх сферах соціального життя, включаючи державне управління. Разом із тим, беручи

* Первісна назва – «Договір про створення Європейського економічного співтовариства»; з 01.11.1993 – «Договір про утворення Європейського співтовариства». Сучасну назву введено Лісабонським договором 2007 р. (авт).

до уваги суперечливість культурно-політичної площини процесів зближення соціальних систем держав-членів ЄС, повноцінне втілення засад гендерної рівності в площині державного управління виявилось складним політико-правовим завданням. Ця обставина спонукає інститути ЄС вести безперервну роботу щодо розроблення й упровадження на міждержавному рівні правових стандартів досягнення статевого паритету в секторі управлінських публічно-правових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Ураховуючи ту обставину, що Україна набула статусу асоційованого члена ЄС і зобов'язалася впроваджувати в національну правову систему європейські стандарти забезпечення гендерної рівності, актуальним для вітчизняної науки і практики державного будівництва вбачається наукове розроблення змісту й системи стандартів забезпечення рівного статусу чоловіків і жінок, які діють на рівні правової системи ЄС і поступово впроваджуються в національну політико-юридичну практику.

Певні аспекти означеної проблематики останнім часом були в центрі уваги низки вітчизняних і зарубіжних дослідників. Зокрема, під час формування змістової частини статті ми брали до уваги напрацювання таких науковців, як Є. Арабей, Л. Воронько, Д. Фомін. Нормативною основою статті стали положення актів міждержавного права ЄС.

Постановка завдання. У зв'язку з цим метою статті є висвітлення нормативно-правових основ регламентації гендерної рівності у сфері державного управління на рівні законодавства ЄС, характеристика наявної в ЄС практики реалізації зазначених засад та окреслення перспектив адаптації відповідного досвіду в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Первинне значення має розкриття нормативно-правових основ регламентації питань гендерної рівності в системі державного управління на рівні ЄС. Узагальнюючи досвід ЄС у справі практичного втілення засад гендерної рівності, варто наголосити, що сьогодні ЄС на нормативному міждержавному рівні закріпив систему правових інститутів гендерної рівності чоловіків і жінок у сфері державного управління саме як учасників публічних владних відносин. У зазначеному контексті доцільно передусім акцентувати увагу на установчих документах ЄС. Зокрема, положення Договору про Європейський Союз від 07.02.1992 закріплюють концептуальні правові засади забезпечення рівного становища чоловіків і жінок у сфері публічного управління [2]. Політико-правова важливість положень Договору підтверджується тим, що рівність чоловіків і жінок, відповідно до ст. 2, є однією із суспільних цінностей, на яких ґрунтується Союз. Більше того, однією із цілей ЄС є протидія гендерній дискримінації як гарантії соціальної справедливості (ст. 3). Також важливим документом, який визначає правові стандарти гендерної рівності у сфері державного управління, є Хартія Європейського Союзу про основні права від 07.12.2000 [3]. У ст. 23 Хартії закріплено, що

в державах ЄС рівність чоловіків і жінок має бути забезпеченою в усіх сферах життєдіяльності. Окрім цього постулату, жінкам гарантуються рівні з чоловіками умови праці, оплати праці, умови вступу на державну службу. Важливим стандартом забезпечення гендерної рівності в ЄС є те, що положення Хартії прямо забороняють будь-який прояв дискримінації за ознакою статі. Сфера публічно-правових відносин є однією з пріоритетних у зазначеному контексті. Варто констатувати певну подібність положень обох документів. Так чи інакше, але саме наведені нормативні стандарти є змістовими стандартами формування національної політики держав-членів ЄС у питаннях регламентації гендерної рівності. Їх практичне втілення, як відзначає Л. Воронько, заклало фундамент загальноєвропейської ідеї «гендерного цілеполагання» [4].

Положення установчих документів ЄС неодноразово деталізувалися на рівні директив з гендерних відносин, яких можна нарахувати значну кількість. Зокрема, це Директива 2000/43/ЄС від 29.06.2000 про імплементацію принципу рівності між людьми безвідносно до расового й етнічного походження, Директива 2000/78/ЄС від 27.11.2000 про створення загальних стандартів, спрямованих на забезпечення рівності у сфері праці й зайнятості, Директива 2006/54/ЄС від 05.07.2006 про принцип рівних можливостей для чоловіків і жінок у питаннях зайнятості і праці. Зазначені документи, як наголошує Д. Фомін, фактично регулюють систему питань щодо працевлаштування (вступу на державну службу), професійного керівництва, підвищення кваліфікації, рівня оплати праці, але їх положення не є вищепними [5].

Окрім установчих документів ЄС і директив, організаційно-правові засади протидії гендерній дискримінації у сфері публічно-правових відносин закладені в положеннях модальних документів, які визначають стратегічні програмні засади розвитку ЄС. На початок березня 2010 р. на тлі наслідків світової економічної кризи й безробіття на рівні ЄС схвалено Стратегію соціально-економічного розвитку ЄС до 2020 р., яка одержала назву «Європа – 2020» [6]. У тому самому місяці як складник «Європи – 2020» Європейська Комісія оприлюднює рамковий документ, який має назву «Хартія жінок ЄС». Хартія визначила засади політико-правової політики ЄС у напрямі забезпечення рівності статей. Особливістю вказаного програмного документа є те, як зазначає Є. Арабей, що його положення сприяли створенню рівних із чоловіками умов для кар'єрного зростання жінок [7]. Сфера державного управління є однією з пріоритетних, адже у владних структурах як інституційного апарату ЄС, так і на рівні окремих держав-членів ЄС непоодинокими залишаються випадки гендерної дискримінації (найбільш резонансні з них ми наведемо пізніше).

Ведучи мову про організаційно-правові засади забезпечення гендерної рівності в ЄС, не можна не торкнутися функціонування спеціалізованих інституцій, які на практиці займаються розробленням проблем забезпечення статевої рівності. Варто передусім

відзначити, що в структурі Європейської Комісії функціонує *відділ гендерної рівності*. Ця структура з 2003 р. займається аналізом питань гендерного паритету в контексті забезпечення соціальної справедливості. Особливо важливим є те, що відділ веде моніторинг кількості жінок і чоловіків, які перебувають на керівних адміністративних посадах у владних інституціях.

На додаток до наведеного через поглиблення глобалізації економічних і виробничих процесів на початку ХХ століття на рівні ЄС актуалізувалися дискусії з приводу створення загальноєвропейської інституції, яка б спеціалізовано займалася питаннями гендерної рівності в усіх сферах суспільного життя і зайнятості. У зв'язку з цим 20.12.2006 Регламентом Ради ЄС № 1922/2006 засновано *Європейський інститут гендерної рівності (European Institute for Gender Equality)* зі штаб-квартирою в м. Вільнюсі (альтернативна неофіційна варіація назви – «Інститут рівності статей»). За своїм статусом інститут є агенцією ЄС, яка хоча й не наділена управлінськими повноваженнями, але виконує важливі інформаційні завдання. Основними функціями згаданої установи є збирання та систематизація інформаційних даних про стан гендерної політики в державах ЄС, ініціювання наукових досліджень з питань рівності статей у суспільно-політичному житті, надання пропозицій органам управління ЄС щодо кореляції засад міждержавної політики у сфері реалізації гендерної рівності, підготовка проектів відповідних нормативних актів міждержавної сфери дії [8].

Варто зазначити, що діяльності Європейського інституту гендерної рівності в ЄС приділяється значна увага. Бюджет організації сьогодні становить кілька десятків мільйонів євро, а штатна кількість співробітників – більше ніж 50 осіб. Під керівництвом Вірджинії Ланбакк Європейський інститут гендерної рівності сьогодні проводить постійний моніторинг щільності участі жінок у найбільш важливих соціальних процесах за кількома категоріями показників: працевлаштування, рівень оплати праці, доступ до освіти і знань, охорона здоров'я й участь у прийнятті владних рішень. Останній показник становить для нас особливий інтерес, адже питання гендерної дискримінації у сфері публічного управління натеper перебуває в центрі уваги політичного істеблшменту держав ЄС. Інститут періодично оприлюднює рейтинги гендерної рівності відповідно до зазначених показників за 100-бальною шкалою. Варто відзначити, що завдяки діяльності інституту міжнародна спільнота дізнається про найбільш резонансні прецеденти порушення гендерного паритету в публічно-правових відносинах. Так, найбільш резонансними повідомленнями інституту протягом 2015–2018 рр. була інформація, що в урядах держав ЄС фінансовий сектор контролюють виключно чоловіки, а на рівні функціонування інституцій ЄС станом на середину 2016 р. керівництво Європейського космічного агентства цілеспрямовано вело політику сприяння звільненню жінок із займаних посад і вчиняло на них незаконний

тиск, примушуючи добровільно звільнитися [9]. Загалом же станом на початок 2018 р. керівник інституту повідомила, що державами-лідерами ЄС у питаннях участі жінок у державному управлінні є Італія, Швеція, Данія [10; 11]. Ураховуючи те, що Україна як асоційований член ЄС поступово збільшує інтенсивність співпраці з інституціями ЄС, справа долучення вітчизняних фахівців до діяльності інституту є питанням часу. Українській державі в найближчій перспективі доцільно за короткий термін долучитися до діяльності інституту й ураховувати його пропозиції під час формування національних засад гендерного регулювання у сфері державного управління.

Традиційною практикою для держав ЄС є діяльність загальноєвропейських громадських організацій, які виступають за гендерний паритет. Зокрема, значущості сьогодні набула діяльність громадської організації «Європейське жіноче лобі», яка об'єднує жінок з усього ЄС і аналізує практику реалізації законодавчої бази окремих держав з питань гендерного паритету. Ще однією важливою організаційно-правовою засадою забезпечення гендерної рівності в ЄС є ведення спеціальної «гендерної статистики». Як зазначається в матеріалах Конференції європейських статистиків, яка відбувалась 1–3 червня 2016 р. у Вільнюсі, гендерна статистика являє собою особливу галузь статистики, що формується на перехресті традиційних напрямів статистичної роботи з метою підготовки та розповсюдження статистичних даних, які відображають життя жінок і чоловіків, безпосередньо пов'язані з питаннями політики [12]. Гендерна статистика ЄС відображає внесок чоловіків і жінок у всі сфери соціально-економічного життя, а також реальні наслідки гендерної дискримінації для суспільства. Такий різновид статистики почали формувати у 2012 р., вона є в доступі з 2015 р. Інститут гендерної рівності є основним суб'єктом формування релевантної інформаційної бази статистичних даних (база даних «EIGE»).

Висновки з проведеного дослідження. Досвід ЄС у розробленні й застосуванні організаційно-правових засад забезпечення гендерної рівності у сфері державного управління є безцінним для України. На користь цього говорити та обставина, що ЄС сьогодні на рівні наднаціональної системи правової регламентації визначив як формально-юридичні, так і практичні стандарти реалізації комплексної загальноєвропейської політики в частині забезпечення рівності між чоловіками й жінками. Нині в Україні в межах національної правової системи на нормативному рівні закріплено лише базові принципи недопущення гендерної дискримінації в секторі публічної управлінської діяльності. Відповідно, положення національного законодавства доцільно деталізувати з метою перспективного приєднання до загальноєвропейської системи моніторингу гендерної рівності в секторі державного управління. Крім цього, актуальним напрямом оптимізації організаційно-правових засад забезпечення рівності статей у сфері державного управління є приєднання України до загальноєвропейської системи

моніторингу стану гендерної недискримінації і створення організаційно-правових засад залучення до цих процесів інститутів громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Договор, укладаючий Європейське Союзство (в редакції Ніщкого договору). Право Європейського Союзу. URL: <http://eulaw.ru/content/2001>.
2. Договір о Європейському Союзі від 07.02.1992. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
3. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000. Офіційний Інтернет-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
4. Воронько Л.О. Принципи гендерної політики в системі державного управління: поняття, сутність, характеристика. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej15/txts/12VLOPSH.pdf>.
5. Фомин Д. Дискриминация в сфере труда: опыт Европейского Союза 7. URL: <http://eulaw.ru/content/1639>.
6. European strategy for smart, sustainable and inclusive growth «Europa 2020». URL: <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>.
7. Арабей Е. Европейская Комиссия делает следующий шаг на пути к достижению гендерного равенства. URL: <http://eulaw.ru/content/evropeyskaya-komissiya-razvivaet-normy-zakonodatelstva-otnositelno-gendernogo-ravenstva>.
8. В Литве открыли Европейский институт гендерного равенства. Интернет-ресурс «Российская газета». URL: <https://rg.ru/2009/12/17/gender-site-anons.html>.
9. Европейское космическое агентство обвинили в гендерной дискриминации. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2016/09/26/7055017/>.
10. Скандинавские страны-лидеры гендерного равенства. Euronews. URL: <http://ru.euronews.com/2018/02/23/how-equal-are-europe-s-men-and-women>.
11. В Швеции самый высокий уровень гендерного равенства в ЕС. Информационный портал Immigrant.Today. URL: <https://immigrant.today/article/12742-v-shveicii-samyj-vysokij-uroven-gendernogo-ravenstva-v-es.htm>.
12. Гендерная статистика Европейского института по гендерному равенству (EIGE): инструмент в поддержку разработки политики. Записка, подготовленная Европейским институтом гендерного равенства. URL: https://www.unecce.org/fileadmin/.../WP23_EIGE_RUS.pdf.

УДК 342.95

ОХОРОНА ТА ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ КАТЕГОРІЇ

Морозова В.О., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпровський гуманітарний університет

У статті досліджуються наукові концепції, правові засади адміністративно-правової охорони та захисту права власності територіальної громади з урахуванням останніх реформ сфери місцевого самоврядування в Україні, формулюються авторські визначення відповідних понять.

Ключові слова: територіальна громада, власність територіальної громади, органи публічної адміністрації, адміністративно-правова охорона та адміністративно-правовий захист.

В статье исследуются научные концепции, правовые основы административно-правовой охраны и защиты права собственности территориальной общины с учетом последних реформ сферы местного самоуправления в Украине, формулируются авторские определения соответствующих понятий.

Ключевые слова: территориальная община, собственность территориальной общины, органы публичной администрации, административно-правовая охрана и административно-правовая защита.

Morozova V.O. PRESERVATION AND PROTECTION OF PROPERTY RIGHT OF THE TERRITORIAL COMMUNITY AS ADMINISTRATIVE-LEGAL CATEGORIES

The article explores scientific concepts, legal bases of administrative and legal protection and protection of the property rights of the territorial community, taking into account the latest reforms in the sphere of local self-government in Ukraine, author's definitions of relevant concepts are formulated.

Key words: territorial community, territorial community property, public administration bodies, administrative and legal protection and administrative and legal protection.

Постановка проблеми. В.М. Алексєєв зазначає, що стан комунальної власності територіальних громад в Україні такий, що не виконує своє корисне призначення через відсутність багато років посліп дієвого механізму належного фінансового утримання відповідних майнових комплексів. Для виправлення такої ситуації, на його думку, необхідні активні дії, заходи, спрямовані насамперед на збереження майна громади [2, с. 2]. Сучасна державна політика України у сфері місцевого самоврядування, на наш погляд, передусім спирається на інтереси жителів територіальних громад і передбачає проведення кардинальних змін і системних реформ, децентралізацію влади, тобто передачу від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування значної частини повноважень, ресурсів і відповідальності. В основу цієї політики закладено положення Європейської хартії місцевого самоврядування та найкращі світові стандарти суспільних відносин у цій сфері.

Відповідно до положень Європейської хартії про місцеве самоврядування, інститут місцевого самоврядування є однією з головних підвалин будь-якого демократичного режиму, вони існують лише на основі права в рамках національної економічної політики на власні адекватні фінансові ресурси, якими можуть вільно розпоряджатися в межах своїх повноважень. Обсяг цих фінансових ресурсів повинен відповідати функціям, передбаченим конституцією або законом [6]. Проте прийнята Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні констатувала факт надзвичайно слабкої матеріально-фінансової бази місцевого самоврядування, що створює умови для

посилення неспроможності органів місцевого самоврядування виконувати всі свої повноваження, та визначила основні напрями реформування місцевого самоврядування в Україні [11]. Після цього був затверджений План заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, які дали старт реформі.

Нова законодавча база значно посилила мотивацію до міжмуниципальної консолідації в країні, створила належні правові умови й механізми для формування спроможних територіальних громад сіл, селищ, міст, які об'єднують свої зусилля у вирішенні нагальних проблем. Також уже виправдала себе нова модель фінансового забезпечення місцевих бюджетів, які отримали певну автономію й незалежність від центрального бюджету. Кожен нормативно-правовий акт, прийнятий відповідно до Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, регулює відносини власності територіальної громади. Проте у зв'язку з ґрунтовністю реформи місцевого самоврядування та глобальними змінами вітчизняного законодавства в цій сфері потребують глибшого вивчення питання охорони та захисту права власності територіальної громади як адміністративно-правових категорій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми адміністративно-правової охорони власності вивчалися в основному в роботах В.Б. Авер'янова, А.С. Васильєва, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, С.Т. Гончарука, Є.В. Додіна, Р.А. Калюжного, Л.В. Ковалюка, В.М. Марчука, А.П. Ключніченка, Є.В. Куріного, В.І. Курило, І.Л. Бородіна, О.І. Никитенка, Л.О. Нікітіної, Н.Р. Ніжник, І.М. Пахо-

мова, О.С. Мірошніченко, В.Ф. Опришка, О.І. Остапенка, М.М. Тищенко, Ю.С. Шемшученка, В.К. Шкарупи, О.П. Угровецького, О.І. Харитонової, О.М. Якуби та деяких інших учених. На рівні докторської дисертації в 1991 році І.П. Голосніченком досліджені питання щодо запобігання корисливим правопорушенням засобами адміністративного права. У 1996 році О.І. Нікітенко підготував і захистив кандидатську дисертацію на тему «Адміністративно-правовий захист власності в Україні». Уже з набуттям Україною незалежності й прийняттям Конституції України почався науковий пошук шляхів адміністративно-правового захисту права власності. Так, у 2006 році О.С. Мірошніченко захистила дисертацію з питань адміністративно-правових засобів охорони земельних відносин в Україні, Р.О. Демчук – з питань адміністративно-правової охорони комунальної власності. Водночас більшість авторів досліджувала методи й форми охорони власності загалом, також наведені наукові дослідження проведені до останніх реформ у сфері самоврядування. Комунальна власність має особливості як у своєму формуванні, так і такі, що впливають на вибір адекватних їм засобів адміністративно-правової охорони, що посилюються реформою місцевого самоврядування.

На рівні теоретичних досліджень залишаються неузгодженості термінологічного характеру. Так, у сфері майнових прав територіальної громади як ідентичні використовуються такі терміни: «власність територіальних громад», «комунальна власність», «муніципальна власність», «корпоративна власність населення муніципального утворення», «корпоративна власність муніципального співтовариства», «спільна власність усіх мешканців муніципального утворення», «комунальна власність громади», «громадська соціальна корпоративна власність», «громадівська власність» [2; 7; 8; 15]; не з'ясований повною мірою рівень достатності адміністративно-правового регулювання відносин захисту права власності територіальної громади та застосування заходів щодо її забезпечення. Не досліджений у належному обсязі зміст діяльності органів, що забезпечують правопорядок у зазначеній сфері, щодо припинення адміністративних правопорушень законодавства, яке регулює відносини власності територіальної громади; потребують удосконалення форми й методи діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органів, у тому числі поліції, щодо охорони права власності територіальної громади; існує необхідність удосконалення системи заходів адміністративної відповідальності за порушення права власності територіальної громади.

Постановка завдання. Мета статті полягає в з'ясуванні змісту понять адміністративно-правової охорони та захисту права власності територіальної громади, їх особливостей, визначених чинним вітчизняним законодавством. Предмет розгляду наукового дослідження – правові норми, наукові теорії, що визначають зміст адміністративно-правової охорони та захисту права власності територіальної громади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Власність – це основний елемент життєзабезпечення суспільства, без якого не можна успішно розв'язувати суспільні проблеми. Власність територіальної громади, наприклад Л.П. Тимошик, має певні відмінності від інших видів власності. При цьому відмінності вимагають спеціальних прийомів управління, а власність територіальної громади в цьому сенсі може стати підґрунтям для економічного розвитку регіону. Л.П. Тимошик зазначає, що питання муніципалізації управління можуть бути розв'язані завдяки ефективному використанню нерухомості, зокрема царину різноманіття управління й керуючих впливів потрібно співвідносити із суто індивідуальними властивостями місця й муніципалітету загалом, і кожного землеволодіння, землекористування, об'єкта або його частини. Крім того, необхідно ефективно використовувати муніципальну власність і виконувати обслуговування всієї нерухомості муніципального формування. І, зрештою, треба розбудовувати окремий напрям діяльності з нерухомістю територіальної громади та розвивати ринок нерухомості [15]. В.М. Алексєєв зазначає, що без створення на місцях відповідних умов, які дадуть змогу ефективно управляти спільною власністю громади, а суспільству – контролювати цей процес як з політичного, так і з економічного поглядів, майбутнє місцевого самоврядування виявиться безперспективним [1, с. 90].

Відповідно до нормативних актів України, право власності є тим фундаментом, на якому базується правова система України. Конституція України в ст. 7. зазначає, що в Україні визнається й гарантується місцеве самоврядування [10], а отже, гарантується майнова база його функціонування. Однак, як наголошує В.М. Алексєєв, державна політика довгий час надавала пріоритет лише приватній формі власності, не враховуючи при цьому, що в наших реаліях приватний власник може не витримати конкуренції та розпродати об'єкти цільового призначення, а мешканці відповідної територіальної громади залишаться без засобів життєзабезпечення. Ідеться насамперед про об'єкти житлово-комунального господарства. На державному рівні не передбачено відповідних заходів для відновлення об'єктів життєзабезпечення територіальних громад коштом державного бюджету, а відповідальність у цій сфері чиновники намагаються перекласти на ринок [2]. Проте, на наш погляд, сучасні реформи у сфері місцевого самоврядування призначені саме для вирішення зазначених В.М. Алексєєвим проблем.

Про необхідність удосконалення адміністративно-правової охорони та захисту права власності територіальної громади свідчать зафіксовані численні випадки, коли посадові особи органів місцевого самоврядування, нехтуючи своїми службовими обов'язками, вступають у змову з підприємцями з інших регіонів для відчуження майна комунальної власності, розпродають земельні ділянки, ускладнюючи тим самим і без того важке становище відповідних територіальних громад. Як уважає В.М. Алексєєв, таке ставлення до

власності громади характерне для окремих депутатів місцевих рад, особливо наприкінці їхньої каденції, коли всупереч волі мешканців населених пунктів приймаються рішення, які фактично позбавляють громаду життєво важливих об'єктів і земель запасу. Через це громада часто залишається наодинці зі своїми проблемами. Вплинути на цей процес без реальних засобів захисту громади від таких дій посадових осіб з органів місцевого самоврядування та депутатського корпусу держава не спроможна, що, своєю чергою, призводить до протистояння влади й громадян. Запобігти таким явищам за допомогою правоохоронних і судових органів також не завжди вдається [2]. Зазначене також обумовило розпочату глобальну реформу місцевого самоврядування в Україні.

Відповідно до коаліційної угоди, в Україні розпочато процес децентралізації влади, який супроводжується передачею значних повноважень і фінансових ресурсів від органів державної влади органам місцевого самоврядування. Адміністративно-територіальна реформа, зазначає В.А. Пальчук, є невід'ємним складником процесу децентралізації влади [14].

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють процес децентралізації, є такі: закони про внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України, завдяки яким місцеві бюджети зросли на 123,4 млрд грн: з 68,6 млрд у 2014 році до 192 млрд грн у 2017 році, частка яких у зведеному бюджеті України на кінець 2017 року наблизилася до 50% (у 2015 році – 45,6%); Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», що дав змогу почати формувати спроможний базовий рівень місцевого самоврядування й відповідно до якого станом на початок лютого 2018 року створено вже 710 об'єднаних територіальних громад із колишніх 3313 місцевих рад; Закон України «Про співробітництво територіальних громад», що створив механізм вирішення спільних проблем громад: утилізації та переробки сміття, розвитку спільної інфраструктури тощо; Закон України «Про засади державної регіональної політики»; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства»; пакет законів щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг [5]. Кожен із зазначених нормативно-правових актів призначений вирішити проблеми місцевого самоврядування, у тому числі щодо охорони та захисту власності територіальної громади.

Охорона власності є надзвичайно складною й недослідженою категорією. Охороняти – значить стерегти, оберігати. Її можна розглядати з різних позицій, а саме: в теоретичному, методологічному та практичних аспектах.

Проаналізуємо погляди провідних учених-юристів на цю проблематику. Вітчизняний учений О.І. Нікітенко вважає, що адміністра-

тивно-правова охорона власності передбачає встановлення законодавцем відповідних правил, що захищають власника майна від осіб, які заважають володіти, користуватися чи розпоряджатися своїм майном або іншими цінностями [12, с. 11]. Інший вітчизняний учений Р.Б. Шишка досліджував цивільно-правову охорону інтелектуальної власності в динаміці, яка виявляється у створенні спеціальних державних інституцій, що вивчають можливість учинення правопорушень, здійснюють їх профілактику та вживають дієві заходи впливу на порушників [16, с. 32]. На його погляд, «охорона полягає у можливості забезпечити безперешкодне користування правами відповідно до національного законодавства /.../ термін «охорона» використовується як загальне правове явище, яке включає захист» [16, с. 33]. Далі він продовжує: «Правова охорона власності може і повинна здійснюватися всіма нормами права: матеріальним і процесуальним, публічним і приватним. У такій взаємодії вони доповнюють одне одного і за умови наявності дійсної, а не заполітизованої чи награної зацікавленості державних органів та суспільства можуть виконати свою охоронну функцію. Таке розуміння є широким» [16, с. 33].

Вузьке трактування терміна «охорона» – це лише передбачені законом засоби, спрямовані на відновлення чи визнання прав і захист інтересів потерпілих від правопорушення. Охорону у вузькому сенсі ще прийнято називати захистом прав, наголошує Р.О. Денчук [4, с. 4]. Така позиція є сталою в юриспруденції. Поняття «охорона» близьке за своїм значенням до поняття «захист», хоча й не тотожне. Захист – це лише одна сторона охорони, її компонент, який характеризується активною протидією порушнику права власності й виявляється в застосуванні примусових заходів запобігання (припинення) порушенням, відновленні порушених прав і притягненні до юридичної відповідальності. Отже, охорону та захист власності розглядають як загальне і спеціальне поняття. У межах спеціального можливе окреме: спеціальні правові та інші заходи захисту порушених прав, охорона прав власності включає широкий спектр підходів до забезпечення правового режиму об'єктів права власності й захисту прав суб'єктів.

Якщо звернутися до тлумачних чи енциклопедичних словників, то в словнику С.І. Ожегова термін «захист» визначається як те, що захищає, служить обороною, а термін «захищати» – охороняти, огородити від посягань, від негативних дій, від небезпеки; запобігти, забезпечити від чогось [13, с. 196–197]. Тобто виникає ситуація, коли «охорона» визначається за допомогою слова «захист», а «захист» визначається за допомогою слова «охорона». У юридичній літературі 60–80-х рр. ХХ ст. ці поняття досить часто вживалися як слова-синоніми й визначалися одне через інше. Ще в 70-х рр. ХХ ст. з'явилися ґрунтовні наукові дослідження, в яких зроблені перші спроби розмежувати в юридичній термінології поняття «охорона права» і «захист права», але лише

у 1980-х рр. розгорнулася щодо цього дискусія в юридичній літературі. Усе розмаїття думок щодо співвідношення понять «охоро-на права» і «захист права» можна викласти в межах двох наукових підходів. Перший підхід полягає в тому, що ці поняття тотожні і їх розмежування є недоречним у юридичній науці. Другий підхід полягає в тому, що «захист права» розглядається як складова частина більш об'ємного поняття «охоро-на права». Цю позицію висловлює в працях більшість учених.

Дещо зупинимося на питанні співвідношення категорій «адміністративно-правова охоро-на», «адміністративно-правовий захист». Так, Л.О. Кожура визначає, що охоро-на – це превентивна, запобіжна діяльність організаційно-правового характеру з метою недопущення порушення прав, а захист – це діяльність, що виявляється в застосуванні юридичних засобів щодо порушених прав осіб. Л.О. Кожура вважає, що особливості адміністративно-правового захисту такі: проявляється лише у правовій формі діяльності, а не в будь-якій іншій діяльності органів публічної адміністрації; вступає в силу з моменту набуття чинності нормативно-правового акта, який гарантує правовий статус особи; регулює відносини, що пов'язані зі здійсненням прав і виконанням обов'язків, адже останні – невід'ємний складник правового статусу особи; обов'язково підкріплений юридичними гарантіями, що встановлені державою та відображені в нормах права. Отже, науковець констатує, що під категорією «адміністративно-правовий захист» варто розуміти організаційно-правову діяльність органів публічної адміністрації, яка здійснюється на основі адміністративно-правових норм, підкріплена системою правових гарантій; сутністю якої є забезпечення та захист за допомогою правових засобів прав осіб від протиправних діянь з притягненням правопорушників до юридичної відповідальності [9].

В.В. Галуцько також вважає адміністративно-правову охоро-ну більш широким поняттям порівняно з адміністративно-правовим захистом [3, с. 247], зазначаючи, що адміністративно-правова охоро-на у вузькому розумінні – це позитивний статичний стан адміністративного права, спрямований на запобігання правопорушенням, усунення перешкод, що здійснюються публічною адміністрацією з метою забезпечення прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних і юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави. Адміністративно-правовий захист він розуміє як динамічні (активні) дії публічної адміністрації, спрямовані на відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, усунення перешкод щодо їх здійснення засобами адміністративного права з можливістю застосування заходів адміністративного примусу та притягнення винних до адміністративної відповідальності [3, с. 247].

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи аналіз адміністративно-правової охоро-ни та захисту права власності територіальної громади, варто зазначити, що вона має характеризуватися такими основни-

ми ознаками: забезпечується діяльністю відповідних органів публічної адміністрації; органи публічної адміністрації повинні виявляти можливі порушення правового режиму права власності територіальної громади, здійснювати профілактику правопорушень і притягнення порушників до відповідальності; органи публічної адміністрації повинні забезпечити територіальній громаді безперешкодне право володіння, користування, управління майном, право на дохід і відчуження майна, а також визначені законом конкретні додаткові правомочності; здійснюється лише на основі й відповідно до закону.

Отже, на наш погляд, адміністративно-правова охоро-на власності територіальної громади – це превентивна, запобіжна діяльність системи органів публічної адміністрації організаційно-правового характеру, спрямована на недопущення порушення майнових прав територіальної громади; адміністративно-правовий захист власності територіальної громади – це діяльність органів публічної адміністрації, спрямована на відновлення порушених майнових прав територіальної громади, усунення перешкод щодо їх здійснення засобами адміністративного права з можливістю застосування заходів адміністративного примусу та притягнення винних до адміністративної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексєєв В.М. Суспільство та держава: управлінські взаємовідносини: монографія. Чернівці: Технодрук, 2012. 344 с.
2. Алексєєв В.М. Громадівська власність – матеріальна основа життєзабезпечення територіальних громад. Віче. 2014. № 12. С. 2–5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2014_12_2.
3. Адміністративне право України: навчальний посібник: у 2 т. / В.В. Галуцько, В.І. Олефір, М.П. Пихтін та ін.; за заг. ред. В.В. Галуцька. Херсон: ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. 320 с.
4. Денчук Р.О. Адміністративно-правова охоро-на комунальної власності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 20 с.
5. Державна політика, законодавчі напрацювання, проміжні результати першого етапу децентралізації влади в Україні: ініціатива «Децентралізація влади». URL: <http://decentralization.gov.ua/about>.
6. Європейська хартія місцевого самоврядування. Страсбург: 15 жовтня 1985 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
7. Замковий О.І. Трансформування відносин власності в муніципальних утвореннях. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2011. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2011_5_10.
8. Замковий О.І. Формування нових теоретико-методологічних підходів до управління власністю територіальної громади. Економічний вісник Національного гірничого університету. 2011. № 4. С. 42–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evngu_2011_4_8.
9. Кожура Л.О. Адміністративно-правовий захист та охоро-на: поняття та співвідношення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. С. 119–122. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.35/part_2/31.pdf.
10. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Київ, 1997.
11. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. Урядовий кур'єр. 2014. № 67.
12. Никитенко О.І. Адміністративно-правовий захист власності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1996. 21 с.

13. Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. 2-е изд. Москва: Русский язык, 1998. 750 с.

14. Пальчук В. Перший етап адміністративно-територіальної реформи – ухвалення перспективних планів формування спроможних територіальних громад. Резонанс. 2015. № 53. С. 2–18. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/rezonans/2015/rez53.pdf>.

15. Тимошик Л.П. Власність територіальних громад як основа їх економічної самостійності. Європейські перспективи. 2014. № 8. С. 37–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_8_8.

16. Шийшка Р.Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України: дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2004.

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ЮРИДИЧНІ НАУКИ

**Випуск 1
Том 1**

Коректура – *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка – *С.Ю. Калабухова*

Формат 64x90/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 19,99.
Замов. № 0418/31. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.